

Dr. Mustafa Memić

GUSINJSKO-PLAVSKA KRAJINA U VRTLOGU HISTORIJE

Sarajevo, 2008.

IZDAVAČ: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

ZA IZDAVAČA: prof. dr. Smail Čekić

UREDNICI: dr. Safet Bandžović
prof. mr. Muharem Kreso

RECENZENTI: akademik Muhamed Filipović
mr. Sefer Halilović

LEKTOR: Sadžida Džuvic

KORICE: Dževdet Nikočević

DTP: Anel Ćuhara

ŠTAMPARIJA: AMOS GRAF d.o.o.

TIRAŽ: 500

PREDGOVOR

Ovom knjigom želim objasniti neke od burnih događaja u mom rodnom kraju koji su bitno utjecali na formiranje nacionalne svijesti mojih sunarodnika i na njihov ekonomski i društveno-politički položaj poslije Drugog svjetskog rata.

U narodu moga kraja duboko su urezana dva događaja. Jedan je osvajanje Gusinjsko-plavskog kraja od crnogorske vojske 1912, a drugi se odnosi na razdoblje od 1919. do 1945. Njima se objašnjava dolazak jednog puka srpske vojske, koji je poslije proboja Solunskog fronta nastupao vardarskom dolinom i od Skoplja i Kosovske Mitrovice uputio se prema Crnoj Gori. Pritom se prema Podgorici kretao preko Gusinjsko-plavske krajine, nakon čega je došlo do pobune Bošnjaka i Albanaca, te pokušaja uspostavljanja nove vlasti, a zatim do formiranja dviju vasojevićkih brigada - Donja i Gornja vasojevićka - koje su se kao paravojne jedinice pridružile srpskoj vojsci i djelovale pod rukovodstvom centralne Crnogorske uprave u Podgorici.

Tom su prilikom u Plavu i Gusinju formirane i dvije vojne jedinice - dva bataljona - najprije kao komitske jedinice, koje su u početku djelovale u sastavu komitskog pokreta u Crnoj Gori. Strahovalo se da se uspostavljanjem njihove vlasti ne nametnu policijske vlasti, koje su tokom 1912-1913. počinile teške zločine (masovno strijeljanje – prema nekim podacima ubijeno je preko 8.000 Bošnjaka i Albanaca, a došlo je i do nasilnog pokrštavanja oko 12.500 ljudi). Da bi spriječili takve događaje, stanovnici ovih krajeva pokušali su osigurati svoju vlast proklamirajući zahtjeve za neku vrstu lokalne autonomije. Centralna uprava Crne Gore u Podgorici, koja je bila začetnik srpske vlasti u Crnoj Gori, spriječila je njihova nastojanja, posebno ona koja su se odnosila na uspostavljanje lokalne autonomije. Plavljeni i Gusinjani strahovali su da im se ne ponovi ono što su preživjeli ulaskom crnogorske vojske u Plav i Gusinje, kao i događaji koji su prethodili zločinima iz 1913 - posebno nakon što su se muslimani (Bošnjaci i Albanci) oružano suprotstavili sprovođenju odluka Berlinskog kongresa. Karakteristična su tri oružana sukoba sa crnogorskom vojskom: na Nokšiću iznad Plava novembra 1878, na Murini januara 1880, prije toga 1852. na Previji. Ovom su se prilikom odlučili i oružanom borbom suprotstaviti dolasku crnogorske vojske u ove krajeve, pa i po visoku cijenu vlastitog stradanja.

Na osnovu stečenih iskustava iz tih sukoba, vjerovali su da i 1919. oružanom borbom mogu spriječiti ulazak srpske vojske. Došlo je i do oružane pobune u kojoj su učestvovala dva novoformirana gusinjsko-plavska komitska bataljona. Došlo je i do angažovanja Kosovskog komiteta, koji je pokušao narod Gusinjsko-plavskog kraja iskoristiti za nacionalno oslobodilačku borbu Albanaca na Kosovu. U uvjetima straha i pod utjecajem Kosovskog komiteta dva gusinjsko-plavska bataljona pokušala su preko Čakora i Rugovske klisure ući i zauzeti Peć, a potom razviti

oružanu borbu i u drugim dijelovima Kosova i Dukadžina (Metohije). Nastala pobuna uznemirila je vojsku Kraljevine SHS, pa je Naredbom komandanta Druge vojne oblasti u Sarajevu, vojvode Stepe Stepanovića, izvršena oružana intervencija protiv Plavljana i Gusinjana koji su tada tretirani kao odmetnici.

Upotreba artiljerije iz pravca Čakora na stanovništvo Plava, uz angažovanje dviju vasojevičkih brigada, utjecala je da stanovnici Plava i Gusinja masovno izbjegnu u okolne planine u podnožju Prokletija i da pod oružjem pređu na teritoriju sjeverne Albanije (oko 19.000 „odmetnika“). Saveznička vojna uprava u Skadru, koju su činili oficiri Francuske, Engleske i Italije, razoružala je oko 15.000 „pobunjenika“ i formirala koncentracioni logor u selu Barbaluši, na putu između Skadra i Tirane. Bio je to prvi koncentracioni logor na Balkanu i to u organizaciji savezničkih snaga.

Kako je djelovala organizacija pobune, kako se ukazala potreba da se suprotstave ulasku dviju vasojevičkih brigada, u kakvim su uvjetima živjeli logoraši, kako je logor rasformiran - uz prethodno objašnjenje kako je organizovan i izvršen atentat na vođu pokreta Smaila ef. Nikočevića (poznatog kao Smaka, koji je diplomirao pravo u Istanbulu), te kako je i kada logor konačno rasformiran i u kakvim su uvjetima živjeli raniji „odmetnici“, odnosno logoraši – pokušalo se objasniti ovom knjigom. Uz to je priložena korespondencija vođena između Smaila efendije Nikočevića i prvaka Gusinjsko-plavskog kraja, uz objašnjenje kako je ova korespondencija sačuvana i konačno objavljena (24 pisma).

U ovoj knjizi nalaze se i biografije sa fotografijama učesnika pokreta otpora (njih sedam) koji su se suprotstavili odlukama Berlinskog kongresa i koji su odlukom vlade Albanije odlikovani (82 odlikovanja), uz napomenu da se prisutne tendencije prisvajanja tekovina naznačenih pokreta pokušavaju tretirati kao dio oslobodilačke borbe Albanaca.

U ovoj knjizi posebno su objašnjene i težnje fašističkog okupatora i kvislinga da sjećanja na spomenute zločine iskoriste za konfrontiranje bivših logoraša sa antifašističkim pokretom na gornjem Polimlju i kako su, nasuprot tome, ovi krajevi odigrali izvanrednu ulogu u antifašističkom pokretu, prvenstveno kao logistička baza borcima NOB-a i koji su nakon kontrarevolucije u Crnoj Gori teško stradali, prvenstveno u Vasojevićima 1941-1942. Od 178 boraca andrijevičkog partizanskog bataljona ostalo je u životu samo njih 17, koji su Plav i Gusinje koristili kao logističku bazu. Pored svega toga prisutne su tendencije da se ovaj kraj, nasuprot stvarnim činjenicama, tretira kao „vulnetarski“ (muslimansko-albanska milicija). To je bio i jedan od razloga zbog kojih je bilo nužno objasniti ovu pojavu.

PRVI DIO

GUSINJSKO-PLAVSKA KRAJINA

Geografska obilježja - osnovni podaci

Prvobitni tragovi života na ovim prostorima potječu iz VIII vijeka pr. n. e. (gvozdeno doba), a nalaze se u jednoj pećini na planini Vezirova brada iznad Gusinja.

U albanskoj historiografiji prisutna je tendencija da se Albancima prikaže stanovništvo ovih krajeva i njihova historija, posebno iz vremena Berlinskog kongresa i Prizrenske lige u kojoj su učestvovali i predstavnici Bošnjaka iz ovih krajeva (Ali-beg Šabanagić, Ali-paša Gusinjac, Jakub Ferović, kojeg albanska historiografija naziva Jakup Feri i drugi).

Plavsko i gusinjsko stanovništvo suprotstavilo se odlukama Berlinskog kongresa, što je posebno izraženo u bitkama na Nokšiću (4. decembra 1878) i bitka na Murini (6. januar 1880), pa iskazujemo kao „Bošnjaci i Albanci - zajednička borba“.

U osmanskim izvorima u defteru Skadarskog sandžaka iz 1485, pored Gusinja i Plava, koji su označeni kao varošice, spominje se 170 sela i naselja koja i danas nose približno iste nazive. To su: Ribari (Ribaši), Gusinje, Ivrrahi, Garandži, Gornja Ulotina, Ržanica, Velika, Komarani (Komarači), Kirošova (Kruševo), Donja (Mala) Ulotina, Mašnica, Vojihmino-Jovoino (Vojno selo), Zuge, Trepča (Martinovići), Grad (Čeligrad ili gradić u Plavu), Nošići (Nokšići), Dobra (Đurička) Rijeka, Hrankovići (okolina Plava), Vražegrnici (pretpostavka za Skić), Dosođe (Dosoagu), Jankovići i Seoce.

Neka od ovih naselja spominju se i u manastirskim hrisovuljama, naročito u Dečanskim, jer su ona u srednjem vijeku bila data na upravljanje manastirima: Dečani, Banjska, Hilandar, Gračanica.

Oko 25.000 km² čini ravničarski dio na kojem se stanovništvo bavilo poljoprivrednom proizvodnjom (pretežno oranice) i on se nalazi na oko 1.200 metara nadmorske visine. Ravničarski dio počinje od podnožja Prokletija i završava oko Murine i Ulotine.

Iznad visoravni visoko i strmo uzdižu se planinski vijenci i planine među kojima spominjemo: Trojan (Godilja), Popadija, Volušnica, Grebaje, Zastan, Brada vezirova, Brada kolendarska. U Albaniji su: Bijeli potok, Cem, Budač, Prdolec, Škala, Grabon, Leća, Grob-zeza (Crna jama), Vanje, Jasika i Selački krš. Od Brade vezirove prema Zastanu nalazi se Peća - Keća preko koje se spušta konjski put i dalje preko Boga u Skadar i Albaniju. Zatim Demirovica, Vranica i Šljita, od kojih se odvajaju Štirnice. U blizini su dvije košutice - Gusinjska i Hotska, pa onda Horalac i Treskavica. Sjeverno od njih su dvije Bjelaje, a na jugu Dobri do i Vujkov

krš, iznad Hridskog jezera. Na ovim prostorima protezala se granična linija između Jugoslavije i Albanije u dužini od oko 57 km. Iznad Đuričke rijeke su planine Potkobilje i Škuljta, koje se nadovezuju na Trokuz, a ova sa Štrtarnicom, iz kojih izvire glavna malesijska rijeka Valjbona, pritoka Drima. Tu je i izvor Dobra voda iz Crnog vrha koja pripada slivu Lima. Plavske su planine: Koviljača, Treskavica, Hrid velji sa tri vrha i Bogičevica sa Babinim poljem. Bogičevica stoji u vezi s Bogdašom Kožnjerom ili Kozijim rtom, Gerovicom (Đeravicom) iznad Juvika i Škelj zenom, najvećom planinom u Malesiji. Ovim područjem protječu živopisne rijeke, rječice i potoci slivaju se u Lim i Plavsko jezero. Izvorište Lima nalazi se u sjevernoj Albaniji, a nastaje od Vučijeg potoka ispod planine Maglića, pa se formira u Vrmošku rijeku koja se na graničnom prelazu Vjetrenik razvija kao rijeka Grnčar koja protječe kroz istoimeno selo i pokraj Gusinja uliva se u rijeku Vruju, koja se formira iz rijeke Skakavice iznad sela Vusanja. Kod Vusanja se obrušava u vodopad i izbija oko 1.000 metara niže. Odatle pod imenom Grlja, teče i prima vode sa Alipašinih izvora i Dolje. Ispod Krša Čekića i južno od sela Kolenovića Vruja teče sve dok se ne spoji sa Grnčarom, odakle teče kao Ljuča dok se ne ulije u Plavsko jezero. Zapadno od Plava iz Plavskog jezera formira se rijeka Lim koja se uliva u Drinu, a preko nje u Savu. Na gusinjsko-plavskim planinama, pored Plavskog jezera, nalaze se još dva živopisna jezera Hridsko i Visitorsko ili Knešebričko. Pokraj Plava u Lim uliva se nekoliko izvorišta među kojima su izvorište rječice Babinopoljka, a zatim teče kroz selo Meteh kao Komorača. Sa lijeve strane Lim prima rječicu Mrtvicu i prikuplja izvore Brezojevičke rječice. Ne bez razloga, naučnik Jovan Cvijić, prolazeći ovim krajevima u vrijeme Balkanskog rata, u svojim je djelima konstatovao da su ovo po svojim prirodnim ljepotama najljepši krajevi na Balkanu. Moguće da je to utjecalo na neskrivene aspiracije Crne Gore prema Plavu i Gusinju, o čemu je u svojim memoarima pisao i ministar vanjskih poslova u vladi Kraljevine Crne Gore, sin vasojevičkog vojvode Miljana Vukova. Isticao je siromaštvo crnogorskih brda i stanovnike koji su tu živjeli, što ih je, po njegovom mišljenju, primoravalo na hajdučiju i težnje da otimanjem omogućavaju izvore svog snabdijevanja i opstanka, smatrajući da je lakše preživljavati puškom nego motikom. Slično Vukovu, u pariskim novinama pisao je i delegat Crne Gore na Berlinskom kongresu vojvoda Božo Petrović, bliski rođak knjaza Nikole, koji je od evropskih sila zahtijevao plodno zemljište da bi se prestali baviti hajdučijom.

Stanovništvo

Prvobitno su na ovim prostorima živjeli Iliri, od oko 700. do 800. pr. n. e., organizovani u plemenskim zajednicama Arijati i Piruste.¹ U vrijeme rimskih osvajanja na ovim su prostorima od oko 200. pr. n. e. vođeni ratovi, vršeno je rudarenje, rudarska istraživanja i eksploatacija željezne rude o čemu i sada postoje ostaci u okolini Gusinja. U dečanskim hrisovuljama među stanovnicima ovih krajeva spominju se i neka njemačka imena, najvjerojatnije Sasi koji su kopali tu rudu. Prve zvanične podatke o stanovništvu Gusinjske krajine nalazimo u osmanskim defterima nakon osmanskog osvajanja.

Tako u I defteru iz 1485. postoji podatak da je tada na ovim prostorima živjelo 1.157 domaćinstava. Njihovu nacionalnu strukturu možemo samo pretpostavljati. Prema podacima Prizrenske eparhije, kojoj je i pripadalo pravoslavno stanovništvo

iz ovih krajeva, ono je brojalo oko 12% ukupnog stanovništva.

Taj je podatak iskazivan i tokom XVIII stoljeća. Gustina naseljenosti iznosila je oko 21,6 stanovnika po km². Upoređujući te podatke sa podacima u ostalim krajevima Podgoričke nahije preko nahije Komnin i Komorani, do nahija plemena Kuča, Pipera i Rovaca dolazi se do zaključka da je gustina naseljenosti bila najveća u Gusinjsko-plavskoj nahiji i to za dva-tri puta veća u odnosu na sve ostale.

---

¹Koliko je poznato na ovim prostorima živjeli su Iliri od kraja drugog milenija stare ere. Njihovo pleme Ardijeji osnovalo je prvu ilirsku državu u trećem stoljeću stare ere pod vladavinom kralja Argona, sa sjedištem u Risnu (Rizon u Boki kotorskoj). Do početka nove ere (6. do 9. godine) Rim je savladao Ilire. Ovaj je dio pripadao rimskoj provinciji

Društveno-ekonomska razvijenost

Plav, Gusinje i stanovnici okolnih brda, kako u sjevernoj Albaniji tako i u Zeti i Lirskoj dolini, bili su u sastavu te prvobitne ilirske države čije je sjedište bilo najprije u Skadru, zatim na Medunu, sjeverno od Podgorice, te u Risnu, u Boki kotorskoj.

Spominje se da su u vrijeme rimskih osvajanja ovih krajeva oko Plava i Gusinja vođene i oružane borbe. Iliri su potučeni i rastureni po brdima i kao Arnauti uspostavili su svoju vlast koja se održavala nekoliko vjekova. I Plav i Gusinje i okolna brda bili su u sastavu rimske provincije Prevalitana. Tada se u blizini Podgorice razvio srednjovjekovni grad Duklja kome je pripadalo crnogorsko stanovništvo u okruženju ovoga grada.

U vrijeme rimske vladavine vršeno je iskopavanje ruda. Ostaci tih rudnika i danas postoje, a iz tog vremena su i Sasi, čija se imena spominju u Dečanskim hrisovuljama. Tada je i Duklja (Dioklea) imala svoje kraljevstvo.

Kada je srpska županija Raška ojačala, veliki župan Stefan Nemanja izvršio je invaziju i pokorio Duklju.² U historijskim izvorima iz XII stoljeća nalazimo da je on porušio sve crnogorske gradove, ostavljajući samo Kotor gdje je formirao svoju rezidenciju. U vrijeme raspada Dušanove srpske države Crnom Gorom je upravljala manje poznata vlastelinska porodica Balšića, a nakon što su oni izumrli, pripojena je po rodbinskoj liniji Srbiji kojom je upravljao Dušanov sin Uroš. Nakon Kosovske bitke 1389. Srbija je bila organizovana kao despotovina, a sjedište despota bilo je u Smederevu. Poznato je da se despotovini pripojila i Crna Gora i da su Crnogorci vodili oružane borbe protiv srpskog despota. Crnom Gorom tada je upravljao Ivan Crnojević. Bio je u rodbinskim vezama sa albanskim vlastelinom Skender-begom s kojim je blisko sarađivao. Bio je pod utjecajem Mletačke republike i u borbama protiv srpskog despota. Podstican od Mlečana dobio je čin kapetana.

ILIRICUM, kasnije preimenovan u DALMATIA, a od Dioklecijanove reforme na 101 provinciju otcijepio jugoistočni dio PREVALITANU, koja je potom pripala Istočnom rimskom carstvu.

²Duklju su prvobitno od 602. do 614. razarali Slaveni (i Avari). Ime joj se sačuvalo u imenu Barske biskupije RK crkve. U XI vijeku grad je obnovljen, obnovljena je i država (kneževina) Duklja. Godine 1081. pod kraljem Bodinom preimenovana je u Zetu i obuhvaćala je šire područje, ali ju je 1083. veliki župan Raške Nemanja pripojio sebi.

Njegova prijestolnica bila je u Žabljaku na Skadarskom jezeru, a kada su Osmanlije zauzele ove krajeve, prenio je svoju prijestolnicu u Rijeku Crnojevića, a potom na Cetinje. Po dolasku Osmanlija 1482. Crna Gora je prvobitno bila u sastavu Skadarskog sandžaka.

Nekoliko godina kasnije Osmanlije su odlučile organizovati kao poseban sandžak (1514-1528) koji je dat na upravljanje Stjepanu, najstarijem sinu Ivana Crnojevića.

On je prešao na islam i jedno vrijeme boravio u Istanbulu (od 1499) u svojstvu zamjenika skadarskog sandžak-bega, odnosno podguveratora, kako su ga Mlečani u službenim aktima nazivali.

Povratkom Ivana Crnojevića iz Istanbula otpočeo je proces prelaženja dijela crnogorskog stanovništva na islam. Stanovnici Zetskog sandžaka imali su status filuridžija. Svoje obaveze prema Osmanskom carstvu izvršavali su „odsjekom“ u godišnjem iznosu. Visina filurije bila je relativno skromna - iznosila je 50 akči godišnje (približno jedan zlatnik).³ Stanovništvo je bilo zadovoljno osmanskom upravom i nisu postojale pobune protiv Osmanlija kao zavojevača. Tokom XVII stoljeća u Zeti je postojao zaseban kadiluk čije je sjedište bilo u Žabljaku, a jedno vrijeme u Podgorici. Upravnu vlast sprovodio je spahija koji je bio hrišćanin.

Tada se Crna Gora (Zeta) prostirala na oko 3.200 km², imala oko 1.200 domaćinstava i oko 20.000 stanovnika. Poseban položaj imale su vladike kao vrhovni vjerski dostojanstvenici. U njoj su postojala plemena koja su organizovala zborove na kojima su donošene odluke obavezne za sve pripadnike plemena. Svako pleme imalo je plemenske prvake, bajraktare, kneževe i vojvode.

Osmanskim osvajanjima nisu ukinute dotadašnje institucije.

Naprotiv, zadržane su i uključene u osmanski mehanizam sa ciljem da služe novoj vlasti. Plemenske zajednice bile su osnovni organizacioni oblik.

---

³U Osmanskom carstvu društvo se dijelilo na dvije polarizovane strukture: asker – vojnički, vladajući, neproizvodni sloj i raju – proizvodni, podanički sloj društva koji stvara sredstva za izdržavanje vladajućeg sloja i države. Sva zemlja bila je u vlasništvu države, sultana, i davana je na uživanje i upravljanje timarnicima, slojem koji brani carstvo i upravlja njim. Oni su se prema visini prihoda dijelili u tri kategorije: timar, koji je uživao konjanik spahija, zijamet, koji je uživao komandni kadar u vojsci (begovi) i has, koji su uživali velikodostojnici na Porti i u provincijama.

Njima su rukovodili plemenski prvaci, a od XVII stoljeća bila je veoma zapažena uloga vladika. Oni su se od XVII stoljeća pa nadalje javljali ne samo kao nosioci duhovne već i svjetovne vlasti.

U XVII stoljeću spominje se i crnogorski spahija koji je bio nosilac upravne vlasti. Uloga spahije i vladika naročito je dolazila do izražaja od druge polovine XVII stoljeća. Tada je bio prisutan i utjecaj Mletačke republike, čije je interese zastupao guvernadur sa sjedištem u Kotoru.

Javljali su se i državni interesi Mletačke republike u čijoj je službi djelovala katolička crkva preko koje je vršena propaganda organizovana u Papskoj kongregaciji za propagandu vjere (Congregatio de propaganda fide). Ona je intenzivno djelovala i u Crnoj Gori. Naročito je bila zapažena njena aktivnost od Kotora do Potarja i Polimlja. Uspijevala je za svoje ciljeve angažovati pravoslavno stanovništvo i podmićivanjem ga pridobiti da djeluje na programskim aktivnostima Kongregacije, prihvatajući i proklamovanu uniju sa katoličkom crkvom pod vrhovnim rukovodstvom rimskog pape. Papski misionari u sjevernoj Albaniji i crnogorskim brdima djelovali su iz skadarske Malesije, a sjedište im je bilo u selu Cerce u plemenskoj zajednici Kelmendi. Utjecaj predstavnika Kongregacije bio je posebno prisutan u plemenskoj zajednici Kuča, a njihova aktivnost prostirala se i na Plav i Gusinje, o čemu svjedoče izvještaji barskog nadbiskupa Zmajevića.

Papska kongregacija uspjela se neposredno povezati i sa patrijarhom Srpske pravoslavne crkve u Peći, u čemu je posebnu ulogu ispoljavao papski misionar Leonardo čije je sjedište bilo u Kotoru.

U plemenskim zajednicama bila je zapažena uloga kneževa, vojvoda i bajraktara: oni su sarađivali i bili u službi najčešće skadarskog sandžak-bega. On je njihovu poslušnost nerijetko uvjetovao pravom korištenja pijaca u Skadru i drugim gradovima. Osmanska je vlast svoj utjecaj osiguravala putem posebnih funkcionera lokalne uprave koji su u osmanskim defterima označavani kao muselimi. Za svoj rad bili su oslobođeni svih poreskih obaveza. Timarski sistem bio je osnovni oblik društveno-ekonomskog ustrojstva. Nosioci timara imali su upravnu i ekonomsku vlast. Preko njih se omogućavalo stanovništvu da učestvuje u vojnim formacijama osmanske vlasti. Vlasnici timara bili su obavezni u vrijeme ratova osigurati određeni broj konjanika, konjske zaprege i snabdijevanje vojske.

Do osmanskih osvajanja nije bilo bitnih razlika u stepenu razvijenosti i u društveno-ekonomskim odnosima. U doba Rimljana zabilježeno je nekoliko rudnika željeza čiji su ostaci sačuvani i u novijem vremenu. Pod

istim i sličnim uvjetima živjeli su ljudi na širem prostoru baveći se pretežno zemljoradnjom i stočarstvom. Sve do dolaska Osmanlija u Crnoj Gori nije bilo gradova, osim u Crnogorskom primorju. Po dolasku Osmanlija izgrađeno je nekoliko gradova od kojih spominjemo Jeleč na granici prema Kosovskoj Mitrovici, Novi Pazar (u blizini ilirskog utvrđenja Ras - rimska i bizantijska utvrda, a potom od Nemanje - za više vladara - srpska prijestolnica), Sjenica, Pljevlja i Nova Varoš. Izgradnjom gradova otpočelo se sa razvijanjem novih društveno-ekonomskih odnosa. Gradsko stanovništvo bilo je oslobođeno svih vrsta poreskih obaveza.

U gradovima su se formirale ulice, u kojima je po pravilu bila po jedna džamija, a uz džamije građene su i osnovne škole (mektebi) u kojima je bila zastupljena prvenstveno vjerska nastava. Svojim razvojem gradovi su prvo dobijali status kasaba. One su po pravilima imale nekoliko ulica i najmanje po jednu džamiju u kojoj se obavljala svakodnevna vjerska molitva (namaz), petkom, uz džuma-namaz, obavezna hutba (propovijed). Izgradnjom gradova (ulica u njima) otpočeo je proces gradnje trgovačkih i ugostiteljskih radnji i formiranje trgovačko-zanatskog staleža (zanatlije su bile organizovane u esnafima), a odmah pokraj gradova, pretežno na raskrsnicama, građene su tekije. Van gradova stanovništvo se bavilo poljoprivredom i stočarstvom. U sektoru poljoprivrede bili su tzv. timari, u koje je bilo uključeno seosko stanovništvo koje se bavilo obradom zemlje. Njihovi nosioci nazivani su timarnici, a ostalo stanovništvo podanici - raja. Veliki broj timarnika i spahija bili su hrišćani. Preko timarnika vršeno je regrutovanje i mobilizacija stanovništva u vrijeme ratnih pohoda. Osmanlije su prihvatile zatečene institucije. Zbog toga su u početku znatan broj nosilaca državne vlasti i vlasnici timara bili sinovi i drugi nasljednici ranijeg vlastelinskog sloja. Po pravilu sva je zemlja pripadala sultanu, a on je zemlju dodjeljivao na upravljanje timarnicima, odnosno spahijama. Kroz taj odnos bila su utvrđena prava svih onih koji su bili u službi Osmanskog carstva. Umjesto plaća, svoja prava ostvarivali su kroz sistem oporezivanja. Visina i vrste poreza bile su utvrđene šerijatskim pravom, posebno putem kanunnama. Ušur, desetina na svu imovinu, bio je poznat kao harač. On je pripadao sultanu. Pravo na zemljište upisivano je u popisne deftere koji su se po pravilu sačinjavali jednom godišnje. Popis su organizovali i sprovodili sandžak-bezi. Tek u prvoj polovini XVIII stoljeća Podgorički kadiluk izdvojen je iz Skadarskog i priključen Bosanskom ejaletu, što je najvjerojatnije urađeno da bi se udovoljilo nacionalnom sastavu stanovništva Podgorice.

Život u razlikama

Naseljavanjem stanovništva iz Crne Gore, današnje Albanije i crnogorskih brda, u Gusinjsko-plavskoj krajini formiralo se jedno novo društvo karakteristično samo za ovaj kraj. Bio je to izrazito multinacionalni i multireligijski kraj. Već tokom XVII stoljeća većina stanovnika ovoga kraja, kako oni koji su tu ranije živjeli tako i oni koji su se naseljavali, prešla je na islam i oko 88% ukupnog stanovništva bili su muslimani.

Crnogorci iz stare Crne Gore, Bošnjaci, Hercegovci, Brđani, Malisori, malobrojni domoroci koji su se tu još zadržali činili su osnovnu strukturu društva. Sve do početka XVII stoljeća većina stanovnika iz skadarske Malesije i plemenske zajednice Kuča bili su katolici. Pripadali su grupaciji koja se nazivala Starokuči, a potom su plemensko vođstvo preuzele vojvode iz redova Drekalovića koji su bili tzv. Novokuči. Sredinom XVIII stoljeća barski nadbiskup u svom izvještaju papskom nunciju javio da je preko 1.000 katolika iz gusinjskog kraja prešlo na islam.

Ova pojava nerijetko se naziva islamizacijom što nije prihvatljivo, jer bi pojam islamizacija mogao značiti da je prelaženje na islam tada vršeno organizovano ili primjenom neke vrste sile što historijski nije tačno, jer je prelaženje na islam bilo posve dobrovoljno. Nisu poznati slučajevi direktne prinude. Sredinom XVII stoljeća na islam je prešao i veliki broj Vasojevića, pa je stotinjak godina kasnije, 1858, u organizaciji Pravoslavne mitropolije u Cetinju i plemenskog vođstva Vasojevića (vojvoda Miljan Vuković) izvršeno nasilno pokrštavanje vasojevićkih muslimana.

O plemenu Vasojevića pisali su historičari iz Crne Gore (dr. Gligorije Stanojević i Marko Cemović) pisali su da, iako su postojale razlike u vjerskoj pripadnosti među pripadnicima plemena Vasojevića i Kuča (do 1868. kada je izvršeno protjerivanje muslimana iz plemenske zajednice), nije bilo razlika među pripadnicima plemena različite vjeroispovijesti. Naprotiv, među njima je vladala puna tolerancija. Kao pripadnici plemena svi su, i pravoslavci i muslimani, ravnopravno učestvovali i odlučivali u donošenju odluka plemenske skupštine, pa i kada su tim odlukama ugrožavani interesi osmanske države.

Nešto kasnije, u XVIII stoljeću, razlike i sukobi po osnovu vjerske pripadnosti postajale su sve prisutnije i negativno su utjecale na međusobne odnose stanovništva. Najvjerovatnije da su one nastajale nakon političkog opredjeljenja Crne Gore sredinom XVI stoljeća o proširenju crnogorskih teritorija (knez Danilo Petrović) prema Tari i Sandžaku, kada su posebni odredi otpočeli sa napadima na teritorije gdje su pretežno živjeli muslimani

i gdje je životni standard stanovništva bio povoljniji od standarda stanovništva u Crnoj Gori. U tom vremenu bila je već prisutna propaganda pravoslavne crkve nadahnuta „Gorskim vijencem“ vladike Petra II Petrovića Njegoša što potvrđuju neki osnovni sukobi iz tog vremena. Na primjeru „Istrage poturica“ u Crnoj Gori izvršeno je nasilno i organizovano pokrštavanje muslimana u Vasojevićima, dolazilo je do značajnih sukoba i oko Kolašina, a 1852. dogodio se i oružani sukob između Plavljana i Gusinjana, na jednoj, i Kombiniranog crnogorskog odreda koji je predvodio serdar Jole Piletić iz Pipera, na drugoj strani. Zatim je došao i Vasojevički ustanak 1875. koji je označio početak novih sukoba prema Plavu i Gusinju i prema Bihoru. Formirane su crnogorske kapetanije tamo gdje su muslimani bili većina, kao što je to bio slučaj u Veličkoj kapetaniji.

Nakon odluka Berlinskog kongresa da se Plav i Gusinje pripoje Kneževini Crnoj Gori, formiran je pokret za suprotstavljanje tim odlukama što je završeno sukobom od 8. decembra 1878, poznatim kao boj na Nokšiću. Nešto kasnije dogodila se i poznata Polimska vojna i krvavi obračun na Previji. U tom vremenu javlja se pokret Albanaca za nacionalno oslobođenje i kulturni preporod, koji je posebno izražen formiranjem Prizrenske lige. Otpočeo je proces nacionalnog osvješćivanja Albanaca, u čemu je bio prisutan i doprinos Bošnjaka iz Sandžaka i Gusinjsko-plavske krajine. Pri tome su se događali i krvavi obračuni i nasilja, kao što je masovno strijeljanje, poznato kao „mušketa“, počev od februara 1913, te osvajanje Plava i Gusinja kada je izvršeno i nasilno pokrštavanje muslimana. Događaji koje smo spomenuli - protjerivanje muslimana iz Nikšića i okoline, oduzimanje njihove imovine i iseljavanje prema Skadru i Novom Pazaru poznato kao muhadžirluk - u širokim krugovima Bošnjaka i Albanaca širili su strah da će im se promjenom granica i širenjem Crne Gore korjenito izmijeniti i položaj, te da se u novim uvjetima ničemu dobrom ne mogu nadati.

U takvoj situaciji dočekan je i dolazak srpske vojske, koja je kao dio savezničkih snaga, poslije proboja Solunskog fronta stigla do Skoplja, a potom se jedan puk usmjerio prema Crnoj Gori, gdje je postojala opasnost da se učvrste pristalice svrgnutog crnogorskog kralja Nikole, što nikako nije bilo u interesu Kraljevine Srbije, na čelu sa dinastijom Karađorđevića.

Uloga religije u Osmanskom carstvu

Karakteristično je da je osmanska vlast priznavala hrišćansku crkvu, polazeći od šerijatskog principa da u vjeri nema prisile, nasuprot Mlečanima i drugim evropskim silama koje su primjenjivale princip „čija je vlast toga je i religija“ (cuius regio, eius religio). Dosljedno tome, te sile nisu priznavale niti dopuštale postojanje i drugih religija u svojim državama, već su uspostavljanjem svoje vlasti istrebljivale druge religije. Odnos osmanske vlasti prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi bio je izražen i u formiranju i priznavanju Pečke patrijaršije i u sprečavanju da se ona potčini Ohridskoj patrijaršiji, odnosno arhiepiskopiji.

Tokom XVI stoljeća dopušteno je da se izgradi veći broj manastira i crkava. Nasuprot tome, tokom XVI stoljeća u Crnoj Gori bila je prisutna težnja da se pravoslavna crkva uključi i potčini katoličkoj crkvi. U tom smislu bili su naročito prisutni zahtjevi pod utjecajem Rimske kongregacije. Upornim radom rimskih misionara, čije je sjedište bilo u Kotoru, ta je aktivnost u Crnoj Gori zapažena tokom XVII stoljeća. Rimski misionar Franjo Leonardo uspio je za svoje planove pridobiti i mitropolita crnogorske mitropolitije sa sjedištem na Cetinju. To posebno potvrđuje činjenica da su tada cetinjske vladike bile na platnim spiskovima Mlečana i da su njihove plaće utvrđene na nivou barskog nadpiskupa. Osnovni cilj bio je da se pravoslavna crkva potčini katoličkoj i da se kao vrhovni vjerski poglavar prihvati rimski papa. U vezi s tim, cetinjski mitropolit uspio je privoljeti i pečkog patrijarha da prihvati službeni razgovor sa izaslanikom papske kongregacije Franjom Leonardom. Iako razgovori o tome konačno nisu ostvareni, ova aktivnost kao i pristanak na unijaćenje pravoslavne crkve pod vođstvom rimskog pape karakterisali su tadašnja ponašanja. Iako je osmanska vlast bila obaviještena o ovim aktivnostima, ona nije mijenjala odnos prema Patrijaršiji. Upravo u tom vremenu uz podršku osmanskih vlasti izgrađeno je nekoliko manastira za pripadnike pravoslavne vjeroispovijesti, ponekad i uz materijalnu pomoć, kao što je bio slučaj sa izgradnjom manastira na Pivi i Dobrilovine na Tari.

Položaj seljaka u vrijeme vladavine Balšića izražavan je sukobima i ustancima, što je posebno bilo vidljivo u krvi ugušenom ustanku poznatom kao „Markišin ugarak“. Ništa nije bio povoljniji položaj seljaka koji su radili na manastirskim imanjima. Odras takvog stanja izražavan je u rijetkim pobunama protiv državne vlasti i spahija koji su bili nosioci te vlasti. Takvi odnosi karakterišu stanje u prvim godinama osmanske vlasti, to jest u vrijeme kada se osmanska imperija sve više razvijala i jačala. Kada

je počela gubiti ratove, i njena ekonomska moć i odnosi bitno su se mijenjali.

Slabljenjem ekonomske moći u Osmanskom carstvu bitno se mijenjao i položaj raje odnosno seljaštva. Sve su se više javljale pobune raje, težeći da se ustanicima protiv osmanske vlasti poboljša materijalni položaj plemenskih zajednica odnosno seljaštva.

Nakon poraza Osmanlija pred Bečom otpočeo je proces proširivanja teritorija na štetu osmanske države, što je bila težnja evropskih sila, kao i proces pokrštavanja zatečenog muslimanskog stanovništva na osvojenim teritorijama. Započeo je proces imperijalne politike i preraspodjele teritorija u južnom dijelu od Save i Dunava prema Istanbulu. Hrišćani na Balkanu pridobijali su se da ratuje ne samo protiv Osmanlija kao nosilaca vlasti i materijalnih dobara nego istovremeno protiv svih onih koji su primili islam. U tome su se javljali i različiti protivrječni interesi Mletačke republike i Austrije na jednoj i Rusije na drugoj strani. U vezi s tim javlja se i tzv. Sveta liga u formi saveza hrišćanskih zemalja protiv Osmanlija. Mletačka republika isticala se kao velika pomorska, ali i kao vojna sila sa relativno skromnijim borbenim snagama. Zato je ona težila ojačati svoju borbenu moć pridobijanjem i angažovanjem hrišćana koji bi upotpunili nedostatak pješadije. Papska kongregacija preko svojih misionara, propagirajući i zalažući se za interese katoličke crkve, bila je u neposrednoj službi interesa Mletačke republike. U tom cilju podsticani su hajdučija i ustanci brdskih plemena.

Za Plav i Gusinje posebno su od utjecaja bile pobune u sjevernoj Albaniji, naročito u plemenskim zajednicama Kelmendi, koje su idejno podsticali misionari papske kongregacije. Slične tendencije javljale su se među brdskim stanovništvom Crne Gore, naročito u plemenskim zajednicama Kuča, Pipera, Rovčana i Moračana. Nastupanje austrijske vojske prema Nišu i Skoplju krajem sedamnaestog stoljeća podstaklo je brdsko stanovništvo u Crnoj Gori da se pridruži austrijskoj vojsci kao dodatna vojska. Te su aktivnosti u Crnoj Gori predvodili prvaci iz plemenske zajednice Kuča. Vojvoda Ilko Petrović javlja se kao predvodnik ustaničkih snaga na širem području.

Nastupanje austrijske vojske prema Skoplju bilo je povod patrijarhu Srpske pravoslavne crkve da se pridruži ustanicima i pozove pravoslavno stanovništvo da učestvuje u tim ustancima. Konačno, krah austrijske vojske bio je povod poznate prve seobe Srba. Srpsko stanovništvo pridružilo se austrijskoj vojsci pri povlačenju na područja sjeverno od Save i Dunava,

gdje je kasnije došlo i do njihovog organizovanja u borbi za nacionalnu autonomiju i organizacionog jačanja Srpske pravoslavne crkve. Slično se dogodilo i četrdesetak godina kasnije kada je uslijedila druga seoba Srba. Ustaničke snage plemenskih zajednica predvođene Kućima uspjele su prodrijeti prema Rožaju i Novom Pazaru. Nisu se uspjeli pridružiti austrijskoj vojsci, želeći u nju stupiti i podrediti se komandi austrijskog generala, pa je nakon toga došlo i do druge seobe Srba pod vođstvom patrijarha Arsenija Čarnojevića. Tom drugom seobom Srba bio je obuhvaćen i dio gusinjsko-plavskog stanovništva. Neuspjeh da se pridruže austrijskoj vojsci nepovoljno se odrazio na položaj plemenskih zajednica u Crnoj Gori i među Kelmendima u sjevernoj Albaniji.

Plemenski prvaci u Crnoj Gori i u Albaniji bili su podređeni interesima Mletačke republike i Austrije. Svi su bili plaćeni i za svoj materijalni interes uspijevali su pridobiti pripadnike plemena motivisane da učestvuju u tim pokretima jer im je bila omogućena pljačka muslimana na području prema Novom Pazaru. Položaj brdskih i albanskih plemena posebno je bio otežan zbog skadarskog sandžak-bega koji im je povremeno zabranjivao dolazak na pijace u Skadru, Gusinju i drugim gradovima. Carska Rusija prvobitno se nije pojavljivala sa imperijalnim interesima. Politikom Petra I za proširenje ruskih teritorija prema Crnom moru i Kavkazu podstakli su i interese ove nove evropske sile da se i ona angažuje sa svojim zahtjevima na Balkanu.

Položaj hrišćana u Gusinjsko-plavskoj krajini proizlazio je iz njihovog općeg položaja u Crnoj Gori, Kosovu, Sandžaku i Hercegovini. Posebno se ogleđao u slobodi ispovijedanja vjere, te na očuvanju ranije izgrađenih manastira i crkava. Bili su značajni manastiri izgrađeni na Kosovu: „Dečani“, „Gračanica“, „Studenica“ kraj Novog Pazara, „Pričesti Komi“ u skadarskoj krajini „Mileševo“ kod Prijepolja, crkva sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju, Dabarska mitropolija kod Rudog, „Đurđevi stubovi“ u Budimlju kod Berana i drugi. U drugoj polovini XVI i tokom XVII stoljeća izgrađeno je oko stotinu manastira. Među njima je i pravoslavna crkva u Plavu kao prva hrišćanska bogomolja u Gusinjsko-plavskoj krajini. Posebno su bili značajni infrastrukturni objekti pravoslavne crkve izgrađene poslije obnove Pečke patrijaršije 1870, kao što su bili manastiri u Pivi, u gornjoj Morači u Dobrilovini pokraj Tare, „Ostrog“ kod Nikšića. Za neke od njih ne samo da postoji odobrenje za izgradnju već je osmanska država i finansijski pomagala izgradnju.

Neki od manastira kasnije su se razvijali kao centri odakle se rukovodilo

borbom protiv osmanske države. U tome se naročito isticao manastir u Dobrilovini čiji su stanovnici bili u službi Mlečana i primali mjesečne plaće na blagajni kotorskog providura, u čemu se posebno isticao iguman Teodosije. Preko ovog manastira Pećka patrijaršija održavala je službene veze sa manastirima i crkvama Zete, stare Crne Gore i Primorja. Sva manastirska dobra bila su priznata kao njihovo vlasništvo prije nego što su Osmanlije došle. Materijalna dobra bila su evidentirana u poreskim knjigama – defterima – iz kojih se da zaključiti da su imali povlašten položaj u odnosu na visinu poreskih obaveza koje su bile relativno male. Manastirima je omogućeno da se bave kulturnom i školskom aktivnošću. Zapaženo je da su mogli štampati crkvene knjige. Neki od njih, kao manastir u Mileševu, mogli su se baviti i privrednim aktivnostima, trgovinom stoke i stočnih proizvoda.

Položaj hrišćana ogledao se kroz oporezivanje, koje se nije bitno razlikovalo od oporezivanja ostalog stanovništva koje je svoje obaveze najčešće plaćalo u vidu tzv. filurije, zbog čega su nazivani filurdžijama. U odnosu na ostalo stanovništvo hrišćani su bili obavezni plaćati ušur (harač) koji je često bio razlog raznih pobuna. Pošto su muslimani bili oslobođeni plaćanja harača, (najčešće oko 10% ukupnog prihoda), izvodi se zaključak da su oni u tom pogledu bili u povoljnijem položaju u odnosu na nemuslimane. Hrišćani plaćanjem harača nisu bili u nepovoljnijem položaju u odnosu na one koji su primili islam, jer su plaćanjem ovog poreza hrišćani bili oslobođeni od obaveze služenja vojnog roka (koji je mogao trajati i do 16 godina) i ratovanja u sastavu osmanske vojske. Visina harača bila je tolika da su oni koji su ga plaćali za godinu-dvije rada u domaćinstvu mogli osigurati visinu dužnog harača, što je u odnosu na vrijeme služenja vojnog roka bilo znatno povoljnije. Odvođenje dječaka mlađih od 16 godina, svake treće godine, iako je bilo nehumano, objektivno nije predstavljalo nepovoljan položaj u odnosu na druge, jer se takvim mobilisanjem omogućavalo besplatno školovanje djece koja su se nakon završene škole uspijevala domoći veoma značajnih položaja u Osmanskom carstvu. Brojni su slučajevi da su odžami oglašani, poznati kao elitna vojska (tzv. janičari), dosegli i najveće položaje u osmanskoj vojsci i državnoj upravi. Položaj hrišćana u osmanskoj državi nije bio nepovoljniji od njihovog položaja koji je proizlazio iz obaveza koje su imali u vrijeme Dušanovog zakonika - naročito na prostorima kojima su upravljali Balšići kada su seljaci putem obaveznog kulučenja bili veoma iscrpljivani.

Položaj Gusinjsko-plavske krajine

U historiografiji i historijskim izvorima Plav i Gusinje različito su tretirani i nazivani. Najprije je to bila župa, nahija, potom mudirluk, kadiluk "Gusinje sa Podgoricom", u vrijeme Ali-bega Šabanagića kaza (srez), u vrijeme pokreta Bosanaca pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića tretirani su kao jedna od bosanskih kapetanija, a Đulj-beg Šabanagić potpisivao se kao „kapetan Gusinjske kapetanije“. Nakon rasformiranja kapetanija u Bosanskom ejaletu postojala je kaza Gusinje na čelu sa kajmekanom Ali-begom Šabanagićem. U posljednje vrijeme u historiografiji Albanaca tretira se kao Gusinjsko-plavska krajina. U crnogorskoj historiografiji tretira se i kao Gusinjski okrug. Cijenimo da izraz Gusinjsko-plavska krajina najpotpunije objašnjava stvarni položaj ovog kraja, pa ćemo ga u daljnjem tekstu i mi tako tretirati.

U razvoju Crne Gore značajan period predstavlja kraj XIX stoljeća kada su se staroj Crnoj Gori pridružila i pripojila brdska plemena: Rovčani, Piperi i Moračani, te kada se Crna Gora u vrijeme vladavine Petra I Petrovića počela razvijati kao država i stjecati osnovne državne karakteristike. Sve do kraja XVII stoljeća ona je bila mala oblast u sastavu Skadarskog sandžaka i prostirala se na 3.200 km². Nije bilo nikakvih zajedničkih obilježja između vremena srednjovjekovne crnogorske državnosti i vremena buđenja nacionalne misli na drugoj strani, posebno u kulturnom i religijskom razvoju.

Gradsko stanovništvo Plava i Gusinja imalo je različite razvojne karakteristike u odnosu na razvoj brdskog stanovništva. U Crnoj Gori sve do Berlinskog kongresa nije bilo gradova ni gradskih sadržaja. U Plavu i Gusinju, preko kojih su tokom razvoja održavane veze između Dubrovnika i Istanbula, posebno su bili izraženi trgovački i ugostiteljski sadržaji, kao i dosta brojno prisustvo kiridžija. U crnogorskim i brdskim plemenima bilo je izraženo hajdukovanje i stjecanje sredstava za život otimanjem i ratovanjem, što je bilo suprotno trgovačkom mentalitetu Gusinjsko-plavskog kraja. Osim toga, tu su bili nastanjeni aga i spahije, a u njihovoj okolini bile su pretežno zastupljene

čifčije. Moguće je da je udaljenost aga i begova od posjeda utjecala da su agrarni odnosi, izraženi u odnosima aga i čifčija, bili izrazito humaniji i snošljiviji u odnosu na druge krajeve.

DRUGI DIO

VELIKI RAT (1683-1699)

Osmanski poraz pred Bečom i početak krize Osmanskog carstva

Godine 1683. Osmanlije su poražene pred Bečom. Godinu kasnije došlo je do formiranja Svete lige, odnosno saveza hrišćanskih zemalja (Austrija, Poljska, Mletačka republika) sa ciljem protjerivanja Osmanlija sa Balkana. Liga je bila usmjerena na protjerivanje, odnosno istrebljenje muslimana, rukovodeći se principom „cuius regio, eius religio“. Zbog toga smo se u ovoj knjizi zadržavali na načinu provođenja te politike, od zauzimanja bosanske župe Dračevica i protjerivanja muslimana iz Risna i Herceg-Novog do spaljivanja Sarajeva, Novog Pazara i Skoplja, objašnjavajući da se pri tim pojavama hrišćani u Srbiji i stanovništvo crnogorskih i hercegovačkih brda, motivisani pljačkom, odazvali pozivu hrišćanskih evropskih zemalja da im se pridruže u osvajačkim pohodima.⁴ To se najprije javilo kad je Mletačka republika osvajala Herceg-Novu, a onda su Mlečani odlučili da - u nedostatku vlastitih kopnenih snaga, koristeći rimokatoličke misionare - organizuju plemenske zajednice, u kojima je većina stanovništva bila hrišćani, da se dignu na ustanak protiv Osmanlija i domorodačkih muslimana.⁵ Svoju politiku Mlečani su ostvarivali putem misionara katoličke crkve koji su djelovali u primorskim gradovima u sastavu mletačke države. Misionari su intenzivno obavljali svoju funkciju, propagirajući uniju pravoslavne i katoličke crkve u prihvatanju rimskog pape kao vrhovnog poglavara te nove crkve.

---

⁴Risan, glavni pomorski trg, zajedno sa Novim u župi Dračevica došao je pod upravu Osmanskog carstva 1482. Godine 1538. zauzela ga je Španska flota Andrije Dorije, ali ga je iduće godine vratila flota Hajrudina Barbarose.

⁵Mletačka republika, pomorska velesila u istočnom dijelu Sredozemnog mora, 1018. definitivno se oslobodila Bizantijske vrhovne vlasti i do pada Bosne (1463) ovladala otocima i obalskim pojasom duž istočne obale Jadrana, Jonskog mora i Levanta. Za to vrijeme vodila je pet ratova za ovladavanje i odbranu jadranskim otocima i obalskim pojasom u Istri i Dalmaciji. Dubrovnik je sačuvao svoju samostalnost. Do kraja XVII stoljeća Mletačka republika bila je pod značajnim utjecajem katoličke crkve ne samo u Dalmaciji nego i u Crnoj Gori i Brdima, plaćajući pravoslavno sveštenstvo i plemenske starješine, kao u Italiji uobičajene kondotijere vlasnike i komandire ugovornih plaćenih četa (najamničke, compagnio di ventura). S obzirom da su djelovali van granica Mletačke republike poznati su kao uskoci. Plemenske starješine bavile su se hajdučijom i pljačkom, što je bila plaća boraca tih četa.

Prvobitn su se angažovali na pridobijanju sveštenstva, naročito Crnogorske primorske mitropolije čije je sjedište bilo na Cetinju. Uspjeli su pridobiti dvojicu mitropolita (Merdarija i Visoriona Borilovića na Cetinju). Vojni izraz te politike bile su hajdučke i uskočke čete, po uzoru na uobičajene kondotijere najamničkih četa u Italiji.

Zbog teškog materijalnog položaja pravoslavne crkve, tamošnji mitropoliti, koji su sa zavišću pratili materijalni položaj barskog nadbiskupa i područnih biskupa, prihvatili su saradnju sa misionarima katoličke crkve u Budvi, Kotoru i Dubrovniku, a oni su im zauzvrat, da bi ih što više iskoristili, obećali da će im priznati status barskog nadbiskupa i isplaćivati im plaće po deset dukata mjesečno. Time su crnogorski mitropoliti postali materijalno ovisni o katoličkim misionarima i svesrdno su se zalagali da prihvate saradnju pri čemu su uspjeli pridobiti plemenske prvake crnogorskih brda. Katolički misionari uspjeli su, angažovanjem mitropolita cetinjske mitropolije, pridobiti i plemenske prvake. Da bi ta saradnja bila uspješnija, plemenski prvaci crnogorskih brda imali su neku vrstu službenog odnosa s Mlečanima. Veliki broj plemenskih prvaka od stare Crne Gore do Potarja i Polimlja prihvatio je da služi interesima Mletačke republike, a da im ovi na osnovu te saradnje daju mjesečne plaće i posebne darove. Kada su Mlečani napadali na Herceg-Novi, okupilo se više od 5.000 pripadnika iz brdskih plemenskih zajednica i sručilo na Herceg-Novi. Prihvatili su zahtjev mletačkog providura da se „zavade sa Turcima“ i osvoje tvrđavu Medun, te da na njoj istaknu mletačku zastavu. Istog dana kada je zauzet Herceg-Novi, providur u Kotoru obaviješten je da je tvrđava Medun zauzeta, na njoj istaknuta mletačka zastava i Mlečani pozvani da je bez ispaljenog metka zaposjednu. Brđani su zapriječili prilaze Herceg-Novom tako da osmanska vojska nije mogla prići u odbranu grada. Skadarski vezir Sulejman - paša Bušatlija bio je primoran vratiti se sa vojskom u Skadar, nemoćan da se pridruži odbrani Herceg-Novog. Motivisali su plemensku vojsku na pljačku što im je bio jedini način da ih stimuliraju da učestvuju u borbi za realizaciju osvajačke politike.

Na ovaj način Mletačka republika uspijevala je da, iako sa manjim brojem kopnenih snaga, uspješno ostvaruje osvajačke ciljeve. Svi su plemenski prvaci stavljeni na platne spiskove mletačkog providura i po svoje plaće dolazili su u Kotor. Na taj je način napravljena neka vrsta organizacije između mletačkih providura i plemenskih prvaka koji su pri dolasku u Kotor bili dužni providuru podnositi svoje izvještaje o svemu što se zbiva na njihovom terenu i primati nove zadatke. Spominje se oko pedeset glavara

koji su dobijali plaće na blagajni mletačkog providura u Kotoru. Plemenski prvaci iz stare Crne Gore bili su više nagrađivani. Njihove su se mjesečne plaće kretale oko pedeset talira. Oni koji su prihvatili ovakvu vrstu saradnje sa Mletačkom republikom posebno su bili zapaženi u plemenskoj zajednici Kuča. Preko manastira u Dobrilovini na Tari na ovakvu saradnju pristali su i plemenski prvaci Rovčana i Moračana, kao i Vasojevića. Privrženost plemenskih prvaka Mletačkoj republici bila je potpuna. Plemenski su prvaci svoje poglavare slušali i oslovljavali ih „presvijetli, premudri“, itd.

Druga polovina XVII stoljeća označila je kraj viševjekovnih osmanskih osvajanja na tlu Evrope, posebno na Balkanu, te oko Save i Dunava. Primaran značaj u tome bio je poraz osmanske vojske pred Bečom 1683. U ovim borbama pored Austrije; Mletačke republike učestvovala je i Poljska, a zatim im se pridružila i Rusija. Na insistiranje pape sklopljen je savez hrišćanskih država za borbu protiv Osmanlija u koji su najprije ušle Austrija, Poljska i Mletačka republika, a potom i Rusija. Savez je pod utjecajem rimskog pape nazvan Sveta liga. Uslijedio je opći poziv hrišćanima na Balkanu da dignu ustanak. Zapaženo je učešće velikog broja srpskih dobrovoljaca pod komandom Pavla Nestorovića zvanog Deko, koji su se priključivali austrijskoj vojsci prilikom njenog prodiranja prema Nišu i Skoplju. Mletačkoj republici prepuštena je Dalmacija, koja se u nedostatku vlastitih vojnih snaga oslonila na hrišćane u Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori, što se pokazalo uspješnim, naročito prilikom zauzimanja Herceg-Novog.

Oko 5.000 Crnogoraca tada se pridružilo Mlečanima u osvajanju ovoga grada. Njihova zasluga za osvajanje Herceg-Novog bila je velika u prvom redu zato što su prekinuli saobraćajnice i onemogućili Osmanlijama da sa vojskom iz Skadra i Trebinja pomognu Herceg-Novom da se odbrani i da im pomognu u naoružanju.

Crnogorski i hercegovački dobrovoljci zadržali su se u osvojenom gradu tri dana, opljačkali grad i vratili se kućama iako je nešto više od 2.000 boraca poginulo prilikom zauzimanja grada. Nisu zahtijevali da učestvuju u vlasti u osvojenom gradu, bez obzira na doprinos koji su dali i broj poginulih. Nakon što su Mlečani uspostavili vlast na području grada, gdje su postojala brojna kulturna i privredna dostignuća, sa dosta razvijenom infrastrukturom i privredom, nastavili su sa istrebljivanjem muslimana.

Mletački providur javio je pretpostavljenim u Veneciji da je posebnim brodom otpremio 2.100 muslimana za Bar, a da je nekoliko hiljada napustilo grad i odselilo se prema bosanskohercegovačkim gradovima.

Bilo je to prvo organizovano istrebljenje muslimana u Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji. Protjerani muslimani iskrkali su se iz broda u luku Bar i počeli se naseljavati oko Bara, gdje je do tada živjelo pleme Mrkojevića, oko Pečarica i prema Ulcinju. U Mrkojeviće su se naselili i tamo još žive sljedeća bratstva iz Herceg-Novog: Bajramovići, Beširevići, Durakovići, Hadžići, Isakovići, Kasumovići, Rustajevići, Mazići, Seferovići, Šehovići, Salkovići, Balići, Pašići, Kurtagići, Ibrahimagići, Kojevići i dr. Pretežno su to humani ljudi, privrženi islamu i bitno su utjecali na novu sredinu koja je prihvatila njihove karakterne osobine. Za narednih stotinu godina većina pripadnika plemena Mrkojevića prešla je na islam tako da je muslimanska komponenta bitno ojačana. Ova plemenska zajednica cijenjena je u okolini Bara i šire prema Bojani. To je jedino bratstvo u ovom kraju kojem je bilo dopušteno da na pijacu u Skadru dolazi sa oružjem. Održavali su dobrosusjedske odnose sa drugim plemenima. Njihovom zaslugom u ovom bratstvu nisu bili poznati međuvjerski i međuplemenski sukobi.

Njihove supruge bile su poznate kao vrsne domaćice, te su se njihovi poljoprivredni proizvodi izuzetno prodavali na ulcinjskoj pijaci. Izgradili su plemensku džamiju koja svojom ljepotom privlači pažnju. Ostali Hercegovljani naselili su se u Podgorici, Skadru, Plavu i Gusinju i ostalim krajevima današnjeg Sandžaka.

Zauzimanje Herceg-Novog i protjerivanje muslimana

Herceg-Novi je odranije bio predmet posebnog interesovanja Mlečana. Osvajali su ga i 1538. Tada je, također, bilo zapaženo protjerivanje muslimana iz toga grada, koji su kao robovi prodavani na mletačkim pijacama. Mlečani su nakon sklopljenog ugovora hrišćanskih zemalja 1684. organizovali napad i 1687. zauzeli Herceg-Novi. Pošto su Mlečani raspolagali brojnom pomorskom flotom, a značajno zaostajali sa kopnom vojskom, njihova strategijska orijentacija bila je da u nedostatku vojnih efekтива angažuju hrišćane, posebno iz Hercegovine, Crne Gore i sa crnogorskih brda. Prilikom zauzimanja Herceg-Novog uspjelo se angažovati preko 5.000 dobrovoljaca iz ovih krajeva. Pripadnici hercegovačkih, crnogorskih i brdskih plemena iz Crne Gore odigrali su značajnu ulogu prilikom zauzimanja ovog grada od Mlečana. Ta je uloga bila naročito izražena blokiranjem prilaza prema Herceg-Novom iz pravca Kotora i Trebinja, nakon čega je osmanska vojska bila onemogućena da pruži pomoć ovom gradu. Ističe se da je skadarski sandžak-beg Sulejmanpaša Bušatlija bio došao do Kotora radi pružanja pomoći Herceg-Novom, ali da se sa svojom vojskom vratio kada je saznao da je Herceg-Novi već zauzet. Odmah po zauzimanju ovog grada Mlečani su pristupili organizovanju svoje uprave u njemu. Prvi zadatak bilo im je pretvaranje dviju hercegnovskih džamija u katoličke crkve (jedna od njih je crkva sv. Jeronima koja i danas postoji), o čemu je mletački providur za Dalmaciju i Albaniju odmah izvijestio komandu u Veneciji. Pripadnici hercegovačkih, crnogorskih i brdskih plemena, koja su prilikom zauzimanja ovog grada imala preko 2.000 mrtvih, nisu se zadržavali u gradu nakon osvajanja. Nakon prvih dana po osvajanju grada opljačkali su Hercegnovljane, pa su se nakon toga vratili u plemenske zajednice. U svojoj politici Mlečani su odranije primjenjivali princip da tamo gdje upravljaju ne dopuštaju prisustvo muslimana, nasuprot principa kojeg su se pridržavale Osmanlije – „u vjeri nema prisile“.

Pridržavajući se svog oprobano principa, Mlečani su odmah pristupili protjerivanju muslimana iz grada. One koji su pristali preveli su na katoličanstvo i dopustili im da nastave život u gradu. Sve su druge iselili. U izvještaju mletačkog providura komandi u Veneciji saopćeno je da je 2.100 muslimana iz grada ukrcano na brod i otpremljeno za Bar. Oko 2.000 drugih napustili su grad i pošli u pravcu Trebinja, Mostara i drugih hercegovačkih gradova.

Istrebljenje muslimana u Kućima izvršeno je kada je na čelu plemenske

zajednice Kuča bio vojvoda Ivan Iliković. On je mletačkom providuru javio da su održali zajednički sastanak sa plemenskom zajednicom Klimentima i da je sastanak održan u franjevačkoj crkvi u Klimentima. U izvještaju vojvode Ilikovića mletačkom providuru Bolciji stoji da su pripadnici plemena Kuča zauzeli tvrđavu Medun i da su je stavili pod svoju upravu, posebno ističući: „Mi poklasmo posadu i tvrđavu stavismo pod našu vlast da je čuvamo na raspolaganje Presvjetloj Republici.“ U doktorskom radu dr. Rastislav Petrović objasnio je da su se oni nakon toga zavadili sa „Turcima“, nakon čega je otpočelo i njihovo izgnanstvo. Poslali su svoju delegaciju u Kotor, obavijestili ih o zauzimanju tvrđave Medun i zatražili da im se isplate zarađene plaće, što su Mlečani sa zadovoljstvom prihvatili. Poslali su im na ime plaće hiljadu dukata, a zatim preuzeli tvrđavu Medun. Vojvoda Iliković javio je kotorskom providuru Bolciji: „Lično sam bio sa Klimentima vodeći sa sobom starješine Brda. Svi smo se zakleli da se ujedinito sa Klimentima u službi presvjetlog Principa.

Zakletvu smo položili u franjevačkoj crkvi.“ Odanost Mletačkoj republici vojvoda Iliković iskazao je slanjem svog sina Stanka, dva sinovca i nekoliko svojih pripadnika plemena u mletačku vojsku.

Spaljivanje Skoplja, Novog Pazara i Sarajeva

Uporedo i nezavisno od Mlečana, težeći da ih preduhitre i prvi zauzmu Makedoniju i Sandžak, Austrijanci su pokrenuli ofanzivu prema Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji i Sandžaku. Glavnokomandujući svih snaga austrijske vojske bio je Ludwig von Baden. Nakon što je stigao do Niša, odlučio je da jedan dio njegove vojske pođe prema Novom Pazaru i Skoplju, te da, oslanjajući se na dosta brojnu srpsku miliciju, koja im se pridružila na osnovu Carske proklamacije, osvoji Novi Pazar i preko Kosova stigne u Skoplje. Brojna tzv. Srpska dobrovoljačka milicija odazvala se pozivu austrijskog cara Leopolda (Leopold Habzburški) i pridružila se austrijskoj vojsci. Kao glavni komandanti Srpske dobrovoljačke milicije spominju se Mojsije Rašković i Petar Sokolović poznat kao capitano Pietro. Komandant austrijske vojske i Srpske dobrovoljačke milicije bio je fedmaršal Pikolomini (Johann Norbert Piceolomini). On je sa Srpskom dobrovoljačkom milicijom uspio osvojiti Novi Pazar i Sjenicu. Novi Pazar je tada bio jedan od najvećih trgovačkih centara na Balkanu. Nakon što su zapaljeni ovi gradovi, general Pikolonini sa Srpskom dobrovoljačkom milicijom pošao je prema Kosovu. U Peći nije našao srpskog patrijarha Arsenija Čarnojevića. On je prema dogovoru sa predstavnicima Rimske kongregacije za propagandu vjere već bio otputovao prema Kotoru radi dogovora o pristupanju Srpske pravoslavne crkve katoličkoj crkvi i priznavanju rimskog pape za poglavara. Pošto je Pikolomini računao da će mu srpski patrijarh pomoći u daljnjem napredovanju prema Skoplju, uputio je zahtjev da se patrijarh hitno vrati u Peć. Nakon povratka patrijarha Arsenija Pikolomini je uspio održati sastanak sa njim i sa Petrom Bogdanićem, biskupom katoličke crkve u Skoplju. Nakon ovog sastanka dogovoren je plan o zauzimanju Skoplja. Patrijarh je uspio mobilisati pravoslavce na Kosovu i staviti ih pod komandu generala Pikolominija.

U arhivskim izvorima naznačeno je da se broj srpsko-albanskih dobrovoljaca povećao na 20.000. Od toga je 14.000 bilo Srba, a 6.000 Albanaca. Sa tom snagom Pikolomini je prema dogovoru sa patrijarhom i skopskim katoličkim biskupom krenuo preko Kačaničke klisure i 21. oktobra 1689. uspio ući u Skoplje, u kojem je tada bilo 20.000 kuća. Izvještači i historičari smatrali su da je Skoplje tada bio jedan od najvećih i privredno najrazvijenijih gradova u Evropi, ističući da je svojim ljepotama i ukrasima bio ljepši od Praga. Fedmaršal Pikolomini naredio je da se Skoplje nakon zauzimanja spali. Kako je to izgledalo, objašnjeno je u

izvještaju Pikolominija vladi u Beču i u opisu koji je sačinio historičar Wagner. Mita Kostić je to objasnio u knjizi SPALJIVANJE SKOPLJA. Nakon toga Pikolomini je obolio i bio primoran vratiti se sa svojom vojskom preko Kačaničke klisure na Kosovo, povlačeći se sjeverno od Save.

Patrijarh Arsenije Černojević, koji je do tada bio u dobrim odnosima sa osmanskim vlašću, nije bio spreman ostati u Peći i dočekati Osmanlije. Odlučio je da se on i srpski narod sa Kosova i Sandžaka povuku sa austrijskom vojskom, položio je zakletvu i prihvatio razoružanje srpskih dobrovoljaca. Sa njima je odstupio i jedan broj Albanaca Kosova. Neki od njih kasnije su se vratili na prostore južno od Save i primili islam.

Nakon poraza osmanske vojske kod Sente 11. septembra 1697. princ Eugen Savojski (Eugen Franz von Savoyen - jedan od potomaka sporedne linije Savojske kuće, inače istaknuti austrijski vojskovođa i državnik, povrijeđen odnosom Luja XIV, prešao je u službu Austrije) iz Osijeka je krenuo sa 6.000 vojnika (4.000 konjanika, 2.500 pješaka s puškama, opremljen sa dvanaest malih topova), prešao rijeku Savu i otpočeo ofanzivu dolinom Bosne.

Bez otpora je zauzeo Doboj i Maglaj, a zatim pošao prema Sarajevu. Nakon jedanaest dana pohoda, 17. oktobra 1697, stigao je u Sarajevo, osvojio grad, opljačkao ga i zapalio.

Zbog dolaska zime odlučio je napustiti zauzeti grad i povući se na sjever prema Savi. Tvrđava na Vratniku nije mogla biti savladana. Pri povlačenju iz Sarajeva, Savojski je uzeo plijen i desetak hiljada zarobljenika, kako je to, na osnovu jedne turske pjesme, zabilježio historičar A. Handžić. Među njima je, pored zarobljenih branilaca, bilo nešto katolika, te jedan broj Jevreja, za čiji su otkup kasnije iznudili značajna sredstva od jevrejskih zajednica. Oni koji su tada napustili grad nisu se više vraćali, već su ostali živjeti u Slavoniji. Spaljivanje grada negativno je utjecalo na njegov kasniji razvoj i zadugo se pamtilo.

Poraz austrijske vojske u borbama sa Osmanlijama oko Kačanika primorao je austrijske generale da se povuku iz Novog Pazara i sa Kosova. Učešće patrijarha Arsenija Černojevića sa srpskim dobrovoljačkim odredima na strani austrijske vojske poremetilo je do tada dobre odnose Srpske patrijaršije i Porte. Patrijarh je odlučio odstupiti u sastavu austrijske vojske pod komandom austrijskih generala na sjever prema Savi. Ova je pojava u historiji poznata kao prva seoba Srba pod vođstvom Černojevića. Seobom je značajno smanjeno prisustvo i uloga Srba na Kosovu i Sandžaku.

Vojvoda Ilko Petrović, koji je predvodio odrede plemenske vojske Kuča, Vasojevića, Pipera i Bratonožića, uspio je ući u Novi Pazar sa željom da se pridruži austrijskoj vojsci.

No, austrijsku vojsku nije zatekao u Novom Pazaru, jer se već bila povukla i pošla prema Savi. Tako se želja i cilj vojvode Petrovića nisu ostvarili i njegova se poražena vojska vraćala u plemenske zajednice. Povukli su se i Kelmendi. Nakon povratka u svoja plemena i jedni i drugi borili su se da održe goli život. Molili su skadarskog sandžak-bega Bušatliju da im dopusti da se snabdijevaju na okolnim pijacama.

TREĆI DIO

**IZMEĐU VELIKOG (BEČKOG) RATA I BERLINSKOG
KONGRESA**

„Istraga poturica“ u staroj Crnoj Gori

Početak XVIII stoljeća na političkoj sceni javila se Rusija koja je, uporedo sa Mlečanima i Austrijancima, također vodila ratove sa Osmanlijama sa težnjom da zauzme Krim i da se pojavi na crnomorskim obalama. Ona se, smatrajući da ima više osnova od Mlečana i Austrijanaca, odlučila da zatraži podršku hrišćana na Balkanu i da se uključi u Savez hrišćanskih zemalja sa ciljem protjerivanja Osmanlija sa Balkana i time učestvuje u podjeli osmanskih teritorija. Zbog toga je proklamacijom pozivala hrišćane na Balkanu da se pridruže njenim akcijama.

Nakon što je dobio izvještaje iz Crne Gore i nakon iskazane spremnosti crnogorskog naroda da se uključi u borbu protiv Osmanlija, ruski car Petar Veliki poslao je u Crnu Goru izaslanike predvođene pukovnikom Mihajlom Miloradovićem, porijeklom iz Hercegovine. Preko ovog pukovnika 1711. car Petar je poslao Crnogorcima i ostalim hrišćanima na Balkanu proklamaciju poznatu kao Gramata sa pozivom da se dignu na ustanak i otpočnu borbu protiv Osmanlija i svih muslimana. Izaslanici Petra Velikog predvođeni Miloradovićem stigli su u Boku kotorsku i iskrcali se u Grbalj u okolini Kotora. Crnu Goru je tada predvodio vladika Danilo Petrović koji je bio obaviješten o dolasku ruskog izaslanika. Organizovao je doček u Grblju i tada su zajedno prešli na padine Lovćena i u podnožju ove planine održali Sabor grupe plemenskih prvaka, na kojem je pukovnik Miloradović upoznao crnogorske prvake sa Gramatom ruskog cara u kojoj je stajao poziv za ustanak. Odnosi i pravila bratstva koji su do tada važili u crnogorskim plemenima nisu razvijali borbu u bratstvima koja su do tada kompaktno branila i štitila jedna druge. Zbog toga je na Saboru pružen otpor bratoubilačkoj borbi, jer je u svim crnogorskim bratstvima bilo i muslimana. Oni koji su ostali u hrišćanstvu željeli su sačuvati dotadašnje odnose u plemenima. To je i bio razlog da se kasnije u mletačkim izvorima spominje i bratoubilačka borba između onih koji su bili za i protiv međusobnih istrebljenja, tretirajući tu borbu „vjerskim ratom“.

Oko 15% stanovništva u Crnoj Gori do tada je već bilo prešlo na islam. U Crnoj Gori nije bilo osmanske vojske. Osmanska vlast održavala se putem crnogorskog spahije u saradnji sa crnogorskim vladikom. Istraga je otpočela u Cetinjskoj, Crmničkoj, Lješko-poljskoj i Lješanskoj nahiji. Predvodili su je pukovnik Miloradović i Danilo Petrović. Nastojanja Miloradovića bila su da se ovom prilikom zauzmu Podgorica, Nikšić, Spuž i Gusinje. Istraga je izvršena. Crnogorci koji su pristali preći na pravoslavlje bili su pošteđeni. Svi drugi, ukoliko nisu uspjeli izbjeći sa teritorije Crne Gore, pogubljeni su.

Ima crnogorskih bratstava koja su uspjela izbjeći i organizovati život u susjednim krajevima. Tako, primjera radi, iznad Bara u podnožju Sutormana i danas postoji selo Tuđemile, u kojem živi bratstvo Mustafića za koje nije sporno da je tada izbjeglo sa Cetinja i naselilo se, te da još živi u spomenutom selu zadržavajući isto prezime. Bratstvo Osmanagići iz sela Bajica kod Cetinja, koje je u srodstvu sa bratstvom Miloševića koje i sada živi na Cetinju, a za koje se tvrdi da je porijeklom iz Dubrovnika, prebjeglo je u Podgoricu gdje je izgrađena nova džamija koja se naziva *Osmanagića džamija*. Slično je i sa porodicom Vranića koja je također prešla u Podgoricu, a jedan broj se kasnije naselio u Sarajevu. Bratstvo Piranića prebjeglo je i naselilo se u donju Zetu oko Golubovca. O ovoj istrazi vladika Petar II Petrović Njegoš ispjevao je kasnije poznati spjev GORSKI VIJENAC.

U novije vrijeme postoje nastojanja da se negira da je ova istraga izvršena navodno zato što o njoj u mletačkim izvorima nema historijskih dokumenata. Negiranje „istrage poturica“ u Crnoj Gori historijski je neprihvatljivo, jer o tome postoje historijski izvori i u mletačkim arhivama. Nakon izvršene istrage Osmanlije su u dva maha organizovale kaznene ekspedicije protiv počinitelaca ovog zločina. Te su ekspedicije bile povjerene bosanskim valijama. Ahmed-paša i Numan-paša Ćuprić su 1711. u znak odmazde prisilno preselili nešto više od 2.000 Crnogoraca i naselili ih na Romaniju (Glasinac). Iseljeni Crnogorci koji su na Romaniji dobili zemlju i obrađivali je u svojstvu čifčija i danas žive oko Sokoca. Njihovo prisustvo posebno je bilo zapaženo i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. „Istraga poturica“ ne samo da se stvarno dogodila i da se historijski ne može negirati nego je ostavila duboke tragove svoga postojanja.

Na tim motivima 1858. u plemenu Vasojevići izvršeno je i masovno pokrštavanje muslimana, koje je potpunije objasnio jedan od organizatora ovog pokrštavanja mitropolit crnogorsko-primorske mitropolije u Cetinju Nićifor Dučić. Na motivima „istrage poturica“ 1913. izvršeno je nasilno pokrštavanje u Gusinjsko-plavskoj krajini.

Drugo istrebljivanje dogodilo se u plemenskoj zajednici Kuča. Mletačka propaganda – koja je uporno provođena na crnogorskim brdima, a naročito u plemenskoj zajednici Kuča, te u Potarju (manastir Dobrilovina) i Polimlju – uspjela je za svoje ciljeve pridobiti najprije vođstvo Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, a potom i brojne prvake plemenskih zajednica brdskog stanovništva. Da bi ih čvršće vezali za svoje interese, oni su uspjeli pridobiti

brojne plemenske prvake zajednica od Kuča, Moračana, Potarja do Vasojevića u Polimlju. Isplaćujući im plaće, Mlečani su od plemenskih glavara zahtijevali da svoja plemena angažuju za borbu protiv Osmanlija. U jednoj bici na Orlovoj čuki sukobili su se sa snagama skadarskog sandžak-bega. Ističe se da je borba bila krvava nakon koje je otpočeo dogovoreni proces istrebljivanja muslimana iz ove plemenske zajednice o čemu postoje podaci i u osmanskim defterima. O tome je pisao i kotorski putopisac Marijan Bolica u opisu Skadarskog sandžaka. O prisustvu muslimana u plemenskoj zajednici Kuča pisali su kasnije akademik dr. Jovan Erdeljanović, a zatim i plemenski vojvoda Kuča Marko Miljanov te Miloš Rašović. Bolica je 1612. pisao da u Kučima ima više od stotinu vojnosposobnih muslimana. Erdeljanović je pisao o 87 porodica. Slično je pisao i vojvoda Marko Miljanov i Rašović. Poslije bitke na Orlovoj čuki 1687. više se ne spominju muslimani u plemenskoj zajednici Kuča. Pod utjecajem pobjede nad skadarskim vezirom Bušatlijom otpočeo je proces proganjanja muslimana iz plemenske zajednice Kuča. Zauzeta je i tvrđava Medun gdje se nalazila osmanska vojna posada.

Nakon ovih događaja iz plemenskih zajednica Kuča nestali su Glavatovići, Lukačevići, Šarkići, Orahovci, Ibričevići, Lačevići - koji su se iselili u Podgoricu - te Đurđevići, Mekići koji su otišli u Kolašin, a Ljuhare, Ljuce, Ibričevići, Kujevići u Nikšić, Đurđevići, Mrkulići, Damjanovići, Memići, Toskići, Pirovići, Draškovići u Gusinje, Šabovići, Medunjani, Krcići, Purišići u Plav, dok su se Ganići, Nurkovići, Bećiragići, Kalići i drugi naselili u Rožaje.

Istraga je, bez obzira na različita tumačenja da li se i kada dogodila, ostavila duboke tragove u kasnijim odnosima muslimana i nemuslimana kako u Crnoj Gori tako i šire, bez obzira što u pojedinim društvenim sredinama dosta vremena nisu postojale razlike između onih koji su prešli na islam i onih koji su ostali u pravoslavlju. Naprotiv, i jedni i drugi živjeli su zajedno i tolerantno, mada su se ti odnosi kasnije bitno mijenjali.

Uporedo sa tim formiran je mit o Rusiji kao osloboditeljici pravoslavaca u cjelini. Sve je to kasnije utjecalo na teške sukobe među pripadnicima različitih vjera. Iznikla je svijest o navodnim „poturicama“, a time i navodnim izdajnicima, iako pripadanje jednoj ili drugoj religiji nije imalo takav značaj. Životni interes i jednih i drugih bio je da se takva shvatanja i razlike prevazilaze i da se po tom osnovu ne izazivaju sukobi, što se, ipak, jedno vrijeme u Gusinjsko-plavskom kraju događalo.

Dogodilo se nekoliko oružanih sukoba, među kojima spominjemo Polimsku vojnu, odnosno boj na Previji 1852, zatim bitke na Nokšiću i na Murini 1878. Posebno su teške posljedice ostale nakon nasilnog pokrštavanja muslimana u Gusinjsko-plavskom kraju januara 1913. Ti su događaji utjecali da se kod muslimana Plava i Gusinja razvije osjećaj straha da im se ne vrata „stara vremena“. Taj strah bitno je utjecao i na pobunu u Gusinjsko-plavskom kraju. Pobuna iz decembra 1919. ne može se objasniti nezavisno, već kao rezultat prethodnih burnih događaja koji opominju i zahtijevaju objektivno tumačenje.

Migracije stanovništva u XVIII stoljeću

Ni u popisnim defterima kao ni u drugim historijskim izvorima i literaturi ne nalazimo podatke o društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva u prvim godinama nakon osmanskog osvajanja, mada se u defteru „Oblasti Brankovića“ krajem XIV stoljeća spominje subaša Plava Sulejman-aga i kao timarnik Sulejman-beg. Pošto se ističe da Sulejman-aga ima svoje timare van gusinjsko-plavske oblasti, možemo pretpostaviti da je službeno boravio u Plavu, a kao naknadu za svoj rad koristio posjede van ove oblasti. U Budimskoj nahiji bio je obrazovan i jedan carski has, a stanovnici koji su u njemu živjeli nazivali su se Hašani. Tako su se nazivali sve do XVI stoljeća, kada su nakon vasojevićkog ustanka asimilirani pod opći naziv Vasojević, kao i ostalo stanovništvo koje je tu živjelo. U XVII stoljeću spominje se jedan timar koji je bio dat na upravljanje komandantu tvrđave u Medunu u Kučima iznad Podgorice. Svi drugi bili su slobodni seljaci koji su svoj pravni status i obaveze ostvarivali kao tzv. filurdžije.

U historijskim izvorima zabilježeno je i da su tokom prve i početkom druge decenije XVIII stoljeća izgrađeni i prvi gradovi na ovim prostorima - Gusinje 1612. i Plav 1618. Postoje pri tome i dvije karakteristike koje treba spomenuti.

Prva je da je izgradnja spomenutih gradova izvršena u vrijeme bosanskog valije čije je sjedište bilo u Banjoj Luci. Činjenica da je izgradnja prvih gradova izvršena u organizaciji i pod kontrolom Mustafa-paše, namjesnika Bosanskog sandžaka, ukazuje da su ovi krajevi tada bili u sastavu Bosanskog pašaluka, odnosno ejaleta, jer po tada važećim osmanskim propisima nije bila moguća izgradnja gradova u drugom ejaletu. U konkretnom slučaju nije bilo moguće da na teritoriji Rumelijskog ejaleta izgradnju gradova vrši carski namjesnik drugog, u ovom slučaju Bosanskog ejaleta. To su i prve zvanične pojave Bošnjaka na ovim prostorima. Prisustvo Bosanaca i mogući utjecaj na jezik i kulturu stanovništva ostvaren je i prisustvom osmanske vojske koja je ovdje dolazila radi gušenja pobune među Kelmendima u skadarskoj Malesiji. Pretpostavlja se da je tada dolazilo i do bračnih veza preko kojih je, također, vršen jezički i kulturni utjecaj. U drugim historijskim izvorima ovi su krajevi tretirani u sastavu Skadarskog i Dukadžinskog sandžaka, odnosno Rumelijskog ejaleta. Drugo, Gusinje i Plav izgrađeni su u vrijeme intervencije bosanske vojske u cilju gušenja pobune u plemenu Kelmendi. Prema tome, druga je karakteristika da su pobune u brdskim i albanskim plemenima bile uzrok izgradnje ovih gradova.

Na međuplemenskom dogovoru održanom 1610. u Kućima dogovoren je opći ustanak brdskih plemena iz Crne Gore (Kuća, Pipera, Bjelopavlića, Bratonožića) i albanskog plemena Kelmendi. Za pripadnike ovog plemena kaže se da su Albanci katoličke vjere, da žive siromašnim životom u brdima skadarske Malesije, da su borbeni i na određeni način primitivni, da žive u pećinama i u njima sklanjaju i rezerve svojih životnih namirnica, da su im luk i strijela osnovno naoružanje, da su veoma borbeni i pokretljivi te da ih je teško pobijediti. Zbog svega toga Osmanlije su odlučile da umjesto borbe primijene taktiku dogovaranja.

Dopustili su Kelmendima da se naseljavaju u ravničarske krajeve Gusinjsko-plavskog kraja čime je legalizovan njihov status. Međutim, i dalje su ostali borbeni, insistirajući na svom načinu života. Neka od njihovih bratstava prihvatila su dogovor i naselila se pretežno u okolini Gusinja. Bile su to prve pojave ovog plemena među gusinjsko-plavskim stanovništvom. Pošto nisu prihvatili miran život, desetak godina prije ove pobune tadašnji skadarski sandžak-beg Hodaverdi Mahmutbegović odlučio je da jedan dio stanovnika ovog plemena prisilno raseli i naseli u tada opustošene dijelove Bihorskog kadiluka, naročito na Pešteri. Bilo je to oko 1702. Suprotno tome, Albanci su se u Rožaje i njegovu okolinu naseljavali dobrovoljno u organizaciji osmanske vlasti. Izvorni dokumenti govore da je vlast preporučila lokalnoj vlasti u Rožajima da Kelmendi koji se naseljavaju budu prihvaćeni prijateljski i da im se dodijeli zemlja na kojoj mogu organizovati svoj život. Samo dvije godine kasnije dio raseljenih Kelmenda organizovao se na Pešteri i preko okolnih planina uspjeli su se vratiti u svoj zavičaj.

Sa naseljavanjem, dobrovoljnim ili prinudnim, iz skadarske Malesije u Plav i Gusinje otpočeo je i proces naseljavanja brdskog stanovništva iz Crne Gore, prvenstveno plemenskih zajednica Kuća, Pipera i Bratonožića. Poslije ovih migracionih kretanja formirao se novi život u Gusinjsko-plavskom kraju, a najveći dio stanovništva prešao je na islam, prihvatajući drugačiji način življenja.

Izgradnjom gradova bitno je izmijenjena dotadašnja struktura stanovništva, a počeo se javljati i relativno brojna sloj trgovačkog, zanatlijskog i ugostiteljskog staleža.

Pojavile su se brojne kiridžije koje su snabdijevale stanovništvo raznim životnim potrebštinama, prvenstveno žitom, jer je zbog povećanog broja stanovnika bila oskudica. Otpočela je i trgovina sa Kosovom, Skadrom, Hercegovinom, Makedonijom, Podgoricom, pa i Solunom.

Očito je da je život postajao lakši u odnosu na onaj kojim se živjelo u plemenskim zajednicama skadarske Malesije i crnogorskih brda.

Formiranjem gradova razvijala se i državna uprava osmanske države. Formirao se i Gusinjski kadiluk sa Podgoricom. Počeli su se graditi mektebi i džamije. Izgrađeno je deset novih džamija. Podaci o broju mekteba i polaznika u njima govore da je zastupljenost djece u školama bila relativno brojna. Škole su bile organizovane u okviru Bosanskog ejaleta po čijem su programu i radile.

To je bio još jedan od faktora koji je utjecao na formiranje bošnjačke svijesti i nacionalno oformljenje ljudi. Broj učenika obuhvaćenih školovanjem u mektebima kretao se oko 350.⁶ Stotinjak godina kasnije formirana je i kapetanija, poput onih u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta. U državnom upravnom smislu formiran je tzv. mudirluk (najmanja upravna jedinica), a zatim i kaza (srez).

Među naseljenicima sačuvana su sjećanja o njihovom porijeklu i pripadnosti plemenskoj zajednici, mada u Gusinjsko-plavskom kraju nisu bile organizovane na plemenskim osnovama i principima.

Jedan broj naseljenika aga i begova upravljao je zemljom. Njihovi čifluci nalazili su se od Konjuha u nahiji Zlorječica do Budimlja i Police u Beranskoj nahiji. Time je prvi put na tom području uspostavljen čifčijski sistem. Dvije porodice, po jedna u Gusinju i Plavu, dobile su tretman begova, a devet ostalih porodica tretman aga. Osnovna karakteristika čifčijskog sistema u Gusinjsko-plavskom kraju bila je u tome da su begovi i age živjeli na užem prostoru Gusinjsko-plavskog kraja, a da su im čifluci bili izvan. Svi su begovi i age bili muslimani, a pravoslavci su bili raja. Nije bilo aga i begova pravoslavne niti katoličke vjere. Karakteristika ovih agrarnih odnosa bila je u tome što su age i begovi bili udaljeni od svojih čifluka oko 30 km zbog čega nisu mogli neposredno im upravljati.

---

⁶Postojala je i srpska osnovna škola u Gusinju sa učiteljem Ristom Vujoševićem.

Najveće posjede imale su dvije porodice: Šabanagići i Redžepagići. I jedni i drugi u svojim prezimenima nisu nosili titule begova, već aga, iako su razlike u veličini njihovih posjeda bile velike.

Prilikom naseljavanja dva su bratstva, oba u Gusinju, dobila veće posjede. Za razliku od onih u ravničarskim terenima, oni su dobili pašnjake i planine. Dvije planine na granici prema đakovičkoj Malesiji od tada do današnjih dana nosile su imena bratstava kojima su dodijeljene. Tako je planina Bor dodijeljena bratstvu Radončića koje se iz plemenske zajednice Kuča naselilo u Gusinje. Druga planina data je bratstvu Koljenovića i nosi naziv Bor kolendarski. Ove su dvije planine dodijeljene ovim bratstvima da bi štatile Plav i Gusinje od hajdučkih i drugih napada susjednih albanskih plemena iz đakovičke Malesije, odakle su vršeni češći hajdučki upadi. Nakon stotinu godina od naseljavanja u Gusinjsko-plavski kraj sa područja skadarske Malesije i crnogorskih brda izvršeno je naseljavanje plemena Vasojevića iz Lijeve Rijeke, u okolini Podgorice, u Limsku dolinu gdje su se nalazili čifluci dviju begovskih porodica sa teritorije Gusinja i Plava. Ovo je naseljavanje izvršeno uz saglasnost spomenutih begovskih porodica koje su bile zainteresirane da se na njihove čifluke naseli fizički sposobnija raja od one koja je do tada obrađivala begovsku zemlju, s ciljem da se na taj način poboljšaju prihodi sa njihovih posjeda. Ovom prilikom dogodilo se i nasilje nad rajom koja je do tada obrađivala ove posjede. Uz saglasnost begova i aga dotadašnja raja morala je napustiti čifluke koje je obrađivala, jer su doseljenici Vasojevići, uz saglasnost begova i aga, vršili razna nasilja nad onima koji su se nalazili na tim čiflucima, što po propisima Šerijata nije bilo dopušteno. Raja je bila napustila zemlju koju je obrađivala pokraj rijeke Lim i bila primorana da se naseljava na manje kvalitetno zemljište veće nadmorske visine. Dotadašnja raja bila je iz redova tzv. hasa, pa su popularno nazvani hašanima. To je upravo bio i povod asimilacije „hašana“ u pleme Vasojevića. Za razliku od Albanaca i Crnogoraca koji su se u Krajinu naselili tokom migracije iz skadarske Malesije i sa crnogorskih brda, Bošnjaci se nisu pojavili na taj način, jer migracije iz Bosne nije bilo, osim u manjem obimu iz Herceg-Novog 1687. kada su hercegnovski muslimani protjerani iz ovog grada.

Pojava Bošnjaka i bosanskog jezika rezultirala je iz triju osnovnih faktora: prvi je proizlazio iz izgradnje gradova Gusinja i Plava 1612. i 1618, koje je gradio bosanski paša Mustafa i koji su izgrađivani pod njegovim nadzorom; drugi je faktor proizišao iz stacioniranja bosanske vojske u novoizgrađenim gradovima. Za jednu relativno malu grupaciju stanovništva

nije bila bez utjecaja komunikacija sa preko 1.000 vojnika, od kojih su 50 bili konjanici; treći su faktor logični procesi koji su nastajali dok je vojska bila prisutna u Gusinjsko-plavskoj krajini. Normalno je pretpostaviti da je stacionirana vojska tokom svog boravka uspostavljala i lične kontakte sa tamošnjim muslimankama. Iz tih kontakata dolazilo je i do bračnih odnosa. Djevojke koje su se udavale za Bosance prihvatale su jezik, ponašanje, kulturu i način života od svojih muževa, što su prenosile i na svoju djecu čiji je maternji jezik bio bosanski. Na kraju, nije bilo bez utjecaja ni stočarstvo ljudi iz ovih krajeva koji su sa stadima zimovali u Bosni. Njihovo zadržavanje posebno je zapaženo na Bjelašnici oko Trnova, prema Igmanu oko Tarčina i Pazarića.

U pisanim materijalima Prizrenske lige („engleska dokumenta“), koje je obrađivao historičar prof. dr. Skender Rizaj, nalazi se dokument koji se odnosi na izvještaj skadarskog konzula iz vremena kada su se stanovnici Krajine suprotstavili odlukama Berlinskog kongresa. Naime, spomenuti konzul (St. John) uputio je dvojicu ljudi iz Skadra da utvrde broj domaćinstava i kojim jezikom tamošnje stanovništvo govori. Prema onom što stoji u spomenutom izvještaju u Krajini su bile 1.262 kuće (domaćinstva). Domaćinstva su živjela u dva manja grada i dvadeset devet sela. U izvještaju stoji da se samo u tri sela u međusobnim razgovorima i u razgovorima sa ostalim stanovništvom sporazumijevaju albanskim jezikom: selo Vusanje 150, selo Martinovići 50 i selo Hot 30 kuća. Prema ovom izvještaju, albanski jezik u ostalim selima nije u upotrebi. Za Gusinje kaže da je imalo 680 kuća, a Plav 300. Ne objašnjava da li je među stanovništvom bilo i Albanaca. Oni se u kasnijim statističkim popisima izjašnjavaju pretežno kao Bošnjaci. Vjerska pripadnost tada nije utvrđena. Prema izvještajima Prizrenske eparhije u XIX stoljeću u Krajini je pravoslavno stanovništvo činilo oko 12% od ukupnog stanovništva. Na osnovu toga procijenjeno je da su muslimani činili oko 88% od ukupnog stanovništva. Taj se odnos nije mijenjao ni kasnije u vrijeme Berlinskog kongresa.

Crnogorsko bratstvo Drakulića, zavičajno iz Kuća, putujući sa stadima ovaca u Bosnu promijenilo je prezime i od tada se iskazuju kao Turkovići i to je vodeće crnogorsko bratstvo u okolini Plava (Vojno selo). Prof. Jefto Dedijer i Andrija Jovičević, asistent Jovana Cvijića, inače autor knjige o gusinjsko-plavskoj oblasti, pisali su da se oko Banje Luke pojavila ovca ruda porijeklom iz okoline Gusinja.

Otuda su guslarske epske pjesme iz Bosne prenesene u Gusinjsko-plavsku krajinu, posebno pjesme o Muji i Halilu. Tako je nastajao proces koji je utjecao na multinacionalnu strukturu stanovništva koju su od tada činili Albanci, Crnogorci i Bošnjaci. Njihovi uvjeti života utjecali su na potpuniji izraz multinacionalnosti. Svakako da je u tome značajnu ulogu imala i religija. Nošnja sa bijelim i crnogorskim kapama bitno je utjecala na svijest ljudi o tome ko su i odakle su. Pored albanske i crnogorske, postojala je i bošnjačka nošnja, ali je vremenom iščezla. Ona se može naći jedino na rijetko sačuvanim fotografijama. Izrazito bošnjačku nošnju nalazimo na grupnoj fotografiji učesnika Prizrenske lige i nosio ju je Jakub Ferović, zamjenik Ali-paše Gusinjsca i aktivista Prizrenske lige. Među stanovništvom Krajine, naročito među seljacima, preovladava albanska nošnja sa bijelom kapom (kečetom). Osim fesa na glavi, albanska nošnja je manje prisutna kod trgovačko-ugostiteljskog staleža i intelektualnog dijela stanovništva. Prihvatanje dijela albanske nošnje sa ćulahom na glavi najčešće je iz praktičnih razloga, jer je ova nošnja pristupačnija, lakša i jeftinija, a kupovala se u susjedstvu na prizrenskoj pijaci. Zbog toga ona nije uvijek mjerilo i nacionalne pripadnosti.

Pokolj kolašanskih muslimana 1858.

Pokolj nad kolašanskim muslimanima 1858. izvršile su udružene snage Vasojevića, Drobnjaka, Rovčana, Moračana, Jezeraca, Šaranaca i djelimično Kuča pod komandom senatora Novice Cerovića i vasojevičkog vojvode Miljana Vukova. O ovom događaju bilo je nekoliko diplomatskih i publicističkih izvještaja kao i pisama. Spomenut ćemo samo dva:

Gavro Vuković, sin vojvode Miljana Vukova, ministra vanjskih poslova u crnogorskoj vladi, o ovom je slučaju napisao:

„Za tili čas grad Kolašin je postao ruševina (...) Na gradu Kolašinu i na Sinajevini palo je naših i ranjeno oko 200 drugova. Turska pogibija: posječeno i izgorjelo po kućama oko 600.“

Vuk Popović Vuku Karadžiću: Miljan Vukov i Novica Cerović udarili na Gornji Kolašin, te od Kolašinaca učinili ‘grdilo, rob, i grob’ da su im kuće zapalili, gdje su mnogi izgorjeli, te je oko 100 zarobljeno i da ih je toliko posječeno, dok je na strani napadača (Brđana) poginulo 200 ljudi, najviše Kuča.

O Kolašincima je Popović napisao da su „žestoki junaci“ i da nikad nisu imali „nad sobom ni cara ni gospodara“.

Tada je zaplijenjeno 12.000 grla govedi.

„Turci iz Srbije“ i njihovo protjerivanje

Tokom XVIII stoljeća Smederevski sandžak, odnosno „Beogradski pašaluk“, naseljavali su pretežno muslimani. Po nacionalnoj pripadnosti bili su pretežno Bošnjaci i Albanci, a bilo je i Cincara, Grka, Vlaha i drugih. Bio je i nemali broj muslimana koje je austrijska vojska u Bečkom ratu (1683-1699) i ratu 1737-1739. protjerala. Muslimani su tokom XIX stoljeća, posebno poslije Jedrenskog ugovora o miru iz 1829. i Hatišerifa 1833, odlukama „ugovornih“ (evropskih) sila bili primorani napustiti Smederevski sandžak i svoje domove, zemlju, privredne objekte i sve drugo što su stvarali. Bili su prisiljeni da „milom ili silom,“ napuste teritorije koja je već tada tretirana kao Kneževina Srbija. Oni koji su se nalazili na desnoj obali Drine pokraj bosanskohercegovačke granice prešli su na teritoriju Bosanskog ejaleta.

Spomenuti „Turci“ i Srbi živjeli su u Nišu i okolini, Vranju, Leskovcu, te na jugu Srbije. Kada se na Berlinskom kongresu za četiri novoosvojena okruga razmatrala ideja o plebiscitu, Srbija je iscenirala nastupanje novih divizija i „opći pokolj“, pred čim je većinsko muslimansko stanovništvo u ponoći pobjeglo preko granice. Na Kosovu se tada naselilo nekoliko stotina

hiljada tzv. „Turaka“ iz Srbije. Tako su nazivani svi oni koji su tada živjeli u Smederevskom sandžaku, odnosno „Beogradskom pašaluku“. Ta masa protjeranih „Turaka“ iz Srbije stjecajem okolnosti prilagođavala se i pokoravala novim uvjetima života. I dalje su ostajali muslimani što je doprinosilo da se protjerani „Turci“ iz Srbije brže i lakše uključuju među Albance koji su do tada živjeli na Kosovu. Nacionalna svijest do tada među njima nije bila razvijena. Osmanlije su ih jednostavno nazivali pripadnicima „milita“, odnosno stanovnicima Osmanskog carstva islamske vjere. Živeći na Kosovu, gdje su većinsko stanovništvo bili Albanci muslimani, i oni su se postepeno formirali kao Albanci.

Za razliku od ostalih krajeva, istrebljenje muslimana iz Smederevskog sandžaka bilo je nešto drugačije. Proces istrebljivanja otpočeo je tokom austrijske okupacije u Bečkom ratu (1683-1699) i tri rata u XVIII stoljeću. Posljednji je počeo srpskim ustankom 1804. Srpski historičari, u prvom redu prof. dr. Milorad Ekmečić, u svojim djelima govorili su o tolerantnim odnosima među onima koji su primili islam i onima koji su ostali u hrišćanstvu. Izgrađen je veliki broj džamija, tekija i drugih objekata islamske civilizacijske osnove. U tome je naročito prednjačio Beograd, a u dijelu prema Bosanskom pašaluku Užice, gdje je bio uspostavljen „timarski sistem“. Veliki broj spahija i kneževa bio je pravoslavne vjeroispovijesti. Tokom prvog srpskog ustanka znatan broj muslimana podržavao je ustanike i zahvaljujući njihovoj pomoći Karađorđevi ustanici osvojili su i Beograd. Odnosi su bili takvi da su, prema prof. Ekmečiću, upotrebljavani izrazi „dobri Turci“ i „dobre spahije“ i dio osmanske vlastele stavljao se na stranu ustanika i pomagao ih posebno se suprotstavljajući četverici dahija koji su se odmetnuli od sultanske vlasti i samovoljno se ponašali. Tokom Prvog srpskog ustanka, pod utjecajem Rusije i pukovnika njene vojske u Srbiji, počeli su se mijenjati odnosi prema tzv. „dobrim Turcima“ i „dobrim spahijama“, koji su posebno dolazili do izražaja kada je Karađorđe sa ustanicima prodirao prema istočnoj Bosni i Sandžaku. Bitna promjena odnosa prema muslimanima nastajala je tokom osmansko-ruskih ratova u kojima su Osmanlije doživljavale poraze. To je omogućavalo da nakon osmanskih poraza ugovorima o miru Rusi Osmanlijama nameću uvjete mira koji su za njih bili nepovoljni. Ugovorima o miru, naročito onim u Jedrenu 1829, Osmanlije su bile primorane priznati autonomiju srpske kneževine, ustupajući Srbima šest nahija uz plaćanje danka sultanu.

Rusi su izjavljivali da će Srbiji pripojiti ne «šest nahija» već onoliko koliko im bude trebalo. Najprije su izdavane naredbe da se muslimani iseljavaju iz gradova na teritoriji Smederevskog sandžaka, a onda je poslije jednog incidenta, sukoba u Beogradu, između osmanske vojske i srpskog stanovništva na Čukur-česmi uslijedila odluka velikih evropskih sila prema kojoj su „Turci“ bili primorani da „milom ili silom“ napuste Smederevski sandžak. Na osnovu ove naredbe otpočeo je proces potpunog istrebljenja ne samo osmanske vojske već i svih muslimana. Oni su tada zvanično tretirani kao tzv. „Turci“ iz Srbije koji su u ovoj pokrajini bili veoma brojni. Tada je otpočeo proces njihovog konačnog istrebljenja. Albanci su prešli na Kosovo, Bošnjaci pretežno u istočnu Bosnu i u gradove koji su tada za njih posebno izgrađivani. Veliki broj iselio se u Anadoliju.

ČETVRTI DIO

POSLEDICE ODLUKA BERLINSKOG KONGRESA

Berlinski kongres

Sanstefanski mir, zaključen 3. marta 1878. po ruskom diktatu, brzo je izazvao nezadovoljstvo Bošnjaka i Albanaca, ali i velikih sila. Nezadovoljstvo je rezultiralo pripremama i sazivanjem Berlinskog kongresa iste godine. Crna Gora nije bila zadovoljna pa je knjaz Nikola putem svog predstavnika u Istanbulu dobio nalog da službeno u ime crnogorske vlade izrazi neslaganje povodom odluka o ugovoru u San-Stefanu. Knjaz Nikola insistirao je da se Crna Gora proširi na taj način što bi joj osigurao sjevernu Albaniju do rijeke Drima, zatim Prizren, Metohiju i veći dio Novopazarskog sandžaka sve do Višegrada, uz napomenu da je „Skadar neophodan za državnu egzistenciju Crne Gore”. Na sjeveru Crne Gore zahtijevalo se da ova kneževina dobije Jezera, Šarance, Donje Vasojeviće, Plav, Gusinje i na istoku Spuž i Žabljak. Da bi se udovoljilo zahtjevu crnogorskog knjaza, Berlinskim ugovorom o miru predviđeno je da se, pored ostalih teritorija, Crnoj Gori pripoje i Plav i Gusinje. Ta je odredba uznemirila stanovnike ovih krajeva pa su putem francuske ambasade slali protestne telegrame. Na tome su se, pored Plava i Gusinja, angažovali i predstavnici drugih krajeva. U samom Plavu i Gusinju stanovništvo se spremalo oružano suprotstaviti pripajanju Knjaževini Crnoj Gori. Nastojalo se da se sjevernoalbanska plemena priključe gusinjsko-plavskom otporu. To je naročito bilo značajno jer su osmanske vlasti bile zabranile svako organizovanje otpora. Raspustili su i dotadašnje domorodačko angažovanje pod nazivom „Koloni-mihter“. Pripreme za suprotstavljanje odlukama Berlinskog kongresa počele su oko dva mjeseca ranije. To je došlo do izražaja i u organizovanom vojnom otporu prilikom pokušaja osmanske vlasti da oružanom silom Crnoj Gori pripoji Plav i Gusinje, o čemu je kao carski izaslanik bio upućen Mehmed Ali-paša, zvani Madžar-paša, kojeg su pobunjene mase Bošnjaka i Albanaca dočekale u Đakovici i pogubile. Val nezadovoljstva trajao je sve do Berlinskog kongresa. Dobrovoljačke jedinice Albanaca koje su brojile dvanaest bajraka, odnosno dvanaest bataljona, skupljale su se oko Plava i Gusinja da se zajedno sa Gusinjcima i Plavljanima suprotstave odlukama Berlinskog kongresa.

Ističe se da su u početku postojala kolebanja između zahtjeva Porte da se Plav i Gusinje predaju i odluke prvaka Plava i Gusinja da se bezuvjetno suprotstave takvim zahtjevima. Kolebao se i Ali-paša Gusinjac, komandant oružanih snaga Plava i Gusinja, koji se intimno zalagao za prihvatanje naredbe sultana, a javno bio protiv toga, što ističe i osmanski historičar

Sulejman Kuče. To kolebanje zapazila je i komanda crnogorskih jedinica sa sjedištem u Andrijevici, te se spominje da je Ali-paša tada izjavio da „više voli svojega katana, nego u Istanbulu osmanskog sultana“.

Marko Miljanov, vojvoda koji je komandovao crnogorskim jedinicama, bio je uvjeren u pobjedu, da će ručati u Plavu a večerati u Gusinju. Prevario se u računima, a isto tako je izabrao i pogrešan pravac nastupanja prema Plavu, jer je zanemario bočne strane, naročito onu sa istoka. Kada je krenuo prema Plavu i stigao u selo, dočekala ga je samo jedna manja grupa Plavljana, a Ali-paša sa Gusinjanima još nije bio stigao. Plavski odredi, koji su nastupali iz pravca brda Ječmišta sa oko 600 Rugovaca, sleđa su napali na odred Marka Miljanova i uspjeli mu onemogućiti odstupnicu prema gornjoj Rožanici odakle je i došao.

Nastao je boj jataganima, u kojem je i sa jedne i sa druge strane poginulo dosta boraca. Jedinu izlaz sa svojom vojskom Marko Miljanov je našao u odstupanju preko nabujale rijeke Lim (bio je novembar kada su bile velike poplave). U pokušaju da preko nabujale rijeke pređe na lijevu stranu obale veliki se broj boraca podavio. Koliko su borbe bile krvave, vidi se i po tome što su se i dva mjeseca kasnije pokraj nabujalog Lima nalazili borci „u zagrljaju“ koji su se hrvali na život i smrt. Držeći se konju za rep, vojvoda Marko uspio je preplivati nabujalu rijeku i sa preostalim borcima povući se prema Andrijevici. Sa dva sata zakašnjenja Ali-paša Gusinjac je stigao i sa Gusinjanima učestvovao u završnim borbama.

Široko je odjeknula vijest o porazu crnogorske vojske na Nokšiću 6. decembra 1878.

Nakon ovog poraza crnogorska se vojska koncentrisala oko Murine, deset kilometara niže od Nokšića, pripremajući se za nove okršaje. Mjesec dana kasnije, 10. januara 1879, došlo je do novog obračuna u kojem nije bilo ni pobjednika ni pobijeđenog, ali je bilo dovoljno da se shvati da se oružanom silom Plav i Gusinje ne mogu pokoriti. Shvatio je to i knjaz Nikola i težio da ih umjesto silom pokuša osvojiti diplomatskim putem. Shvatile su to i velike sile, naročito nakon obračanja osmanskog generala Muhtar-paše, koji je sa dvanaest bataljona rumenlijske vojske upućen da pokori Plavljanu i Gusinjanu i da kraj preda Crnogorcima.

Velike sile, u prvom redu Rusija, realno su shvatile pismo Muktar-paše i počele tražiti druga rješenja. Odustale su od odluka Berlinskog ugovora. Prije toga je iz Podgorice u Plav i Gusinje bila upućena posebna komisija velikih sila da se predaju ovi gradovi. Umjesto razgraničenja dobili su pismo Komiteta narodnog spasa, koji je rukovodio odbranom ovih dvaju

gradova, u kojem su ponovo saopćili i Međunarodnoj komisiji i kralju Nikoli i velikim silama da bez borbe neće predati ove gradove. Međunarodna komisija realno je procijenila ove stavove, odustala od puta i vratila se u Podgoricu.

Odustalo se od odluke Berlinskog kongresa, jer se ona realno nije mogla sprovesti.

Tražene su kompenzacije Crnoj Gori za Plav i Gusinje i predlagali su joj druge teritorije pokraj Skadarskog jezera i na prilazima Skadra i konačno se opredijelili da umjesto Plava i Gusinja Crnoj Gori dodijele Ulcinj sa Bojanskim zaleđem.

Upućen je Derviš-paša iz Skadra sa oružanom silom koja je prema Ulcinju nastupala s kopna. Istovremeno iz ratne luke Gruž kod Dubrovnika upućena je flota evropskih sila koja je s mora osiguravala zauzimanje i predaju ovog grada Crnoj Gori koja se zadovoljila ovim rješenjem. Na taj način riješeno je pitanje Plava i Gusinja.

Stradanja nakon Kongresa

Odlukama Berlinskog kongresa Bošnjacima i Albancima u ondašnjem Hercegovачkom i Skadarskom sandžaku oduzeto je pet većih gradova (Podgorica, Nikšić, Kolašin, Bar i Ulcinj) i dva relativno manja mjesta, koja su istovremeno bila i gradska utvrđenja (Žabljak na Skadarskom jezeru i Spuž, između Podgorice i Danilovgrada).

Crna Gora prije Berlinskog kongresa prostirala se na 4.400 km². Nakon odluka Berlinskog kongresa povećana je na 9.495 ili za 5.095 km², odnosno za 115,3%. Od Bošnjaka i Albanaca oteto je 58.944 rala oranice i livade 71.834 kose (dana kosidbe). Stočni fond Crne Gore povećan je za 389.695 ovaca ili za 106,9%. Crna Gora prije Berlinskog kongresa nije imala nijedan razvijen grad. Cetinje je imalo oko 80, a Rijeka Crnojevića oko 60 kuća. U pet gradova i dva gradska naselja koja su 1878. Crnoj Gori dodijeljena bilo je oko 6.200 muslimana. Prije Berlinskog kongresa Crna Gora nije imala ni svoje zanatstvo i trgovinu. Zanatstvom se bilo čak sramotno baviti. Mnogo je trgovaca i zanatlija otišlo u muhadžirluk. Međutim, statistika pokazuje da su spomenuti gradovi i dva naselja i dalje bili nosioci ovog razvoja u Crnoj Gori. Godine 1881. i 1882. od 705 trgovačkih radnji, koliko je ukupno bilo u Crnoj Gori, samo u ovih pet gradova bilo ih je 436 ili 62% zanatlija više. Od 286 zanatlija u ovim gradovima bilo ih je 238 ili 83,2%. To govori koliki je značaj ovih gradova bio za dalji razvoj Crne Gore i da povećanje teritorije otimanjem

bošnjačkog i albanskog zemljišta znači znatno više od 115,3%, koliko iznosi povećanje teritorija. Na tim je prostorima prije 1878. živjelo oko 8.128 domaćinstava ili približno oko 50.000 stanovnika. Od toga su bili:

- Bošnjaci..... 48%
- Albanci muslimani.....28%
- Crnogorci.....17,5%
- Albanci katolici.....6,5%.

Pored ovih nespornih činjenica, učesnicima ovog kongresa nije bilo teško donijeti odluku u interesu 17,5% Crnogoraca da dodijele prostore Crnoj Gori. Bošnjačka i albanska zemlja oduzeta je i podijeljena knjazu, glavarima, knjaževoj rodbini i borcima „pod puškama“, bez obzira što se članom XXX Berlinskog ugovora pored vjere garantuje i vlasništvo nad zemljom. Crnogorci su odbili primijeniti taj član Berlinskog ugovora, jer, kako je objasnio ministar unutrašnjih poslova, „ti se ugovori nisu mogli izvršavati u svemu onako kako su napisani (...). Kada bi se muhadžirima dopustilo da slobodno raspolažu svojim dobrima, tada bi mnogi naši siromasi ostali bez igdje išta“. Otetom muslimanskom i albanskom zemljom knjaz Nikola najprije je podmirio sebe, svoju rodbinu i svoje najbliže glavare. Za sebe je izdvojio velike posjede u Baru (Topolica), u Podgorici (Kruševac), u Nikšiću, Spužu, Žabljaku na Skadarskom jezeru, Zeti, Ulcinju, Cetinju, Rijeci Crnojevića. Dobio je nekoliko hiljada hektara zemljišta. Prihod sa zemlje, iako dobar dio zemljišta nije obrađivan, 1890. iznosio je 100.000 forinti. Kapetan Spuške kapetanije službeno je tražio objašnjenje kako da prikaže knjaževu zemlju, jer je samo u ovoj kapetaniji imao više nego je dopuštao bilo koji zakonski maksimum. Slično je bilo i sa knjaževim rođacima. Za Božu Petrovića izdvojio je 193 rala oranice i 97 kosa livade. Petar Vukotić, knjažev tast, dobio je 92 rala oranice i 11 kosa livade, vojvoda Đuro Cerović 80 rala oranice i 21 kos livade.

Nove „spahije“, sa znatno većim spahilucima nego u „turski vakat“, postali su Lazar Sočica, Gavro Vuković, Mihailo Vučinić i drugi. Istovremeno su vojnici dobijali jedno do dva rala, iako je bilo predviđeno da mogu dobiti po 7,47 rala oranice po porodici, odnosno po 1,74 hektara. To im se nije moglo osigurati jer su knjaz, njegova rodbina i glavarski sloj prigrabili više nego im je pripadalo. Nakon oduzimanja bošnjačke i albanske zemlje nastao je proces kolonizacije i naseljavanja Crnogoraca u brda. U Nikšić i Nikšićko polje naselili su se pretežno Katunjani, dijelom i Banjani. Oko Podgorice, u Zagaraču, na Cijevni naselili su se Kuči i Bratonožići. Od

1882. do 1893. u Zetu su se naselili Cetinjani, Kosijeri, Ljubotinci, Cuce, Njeguši, Bjelopavlići, Lješkopoljci, Komorani, Šestani i drugi. Zna se da su muslimani ubijani da bi se ostali prisilili da se isele. Naročito je dosta pisano o Nikšićanima. U svojim memoarima sa posebnim poštovanjem o njima piše i kralj Nikola, ističući ih kao junake koji su se časno borili braneći svoj grad. Veoma lijepo o njima je pisao i dr. Jovan Cvijić, zatim engleski putopisac Artur Evans, koji je bio u prilici pratiti ih kada su napustili svoj grad, Petar Šobajić, autor knjige o Nikšiću, Jovan Ivović i drugi. Kada su 1877. odlazili iz svog grada, pred svojim neprijateljem odavali su gordost. Artur Evans o tome piše: „Obučeni u svojim širokim prazničnim haljinama trudili su se da ne pokažu i ne odaju žalost i potištenost nego su uspravno i gordo koračali pod prijetnjom pobjednika.“Oni su najprije pošli za Hercegovinu. U Mostaru su bili pokretači borbe protiv austrougarske okupacije, u Sarajevu su svojom borbenošću prednjačili u sastavu Hadži Lojine grupacije. U službenim dokumentima ističe se da je jedan od nikšićkih muhadžira određen da u ime stanovnika Sarajeva preda zahtjev osmanskom valiji Mehmedu Ali-paši da napusti Bosnu. U jednoj od naredbi Narodnog odbora Sarajeva, koji je 1878. rukovodio odbranom grada, spominju se i nikšićki muhadžiri koji traže da im se da oružje da pođu na front. Kada je Sarajevo okupirano, austrougarske su ih vlasti prognale u Nikšić. Tamo im je ranije sve bilo oduzeto, pa su ponovo prisiljeni na emigraciju. Kažu da su 1877. pošli iz Nikšića sa štapom u ruci. To je sve što im je ostalo od imovine. Novi Pazar im je bio kraj Bosne i Bošnjaka. Dalje nisu htjeli. Kada su im zabranili da se na šikarama oko Novog Pazara nastane i da od ničega naprave novi život, novopazarski kajmekam uputio je zaptije da im i to spriječe i da ih protjeraju dalje od Novog Pazara. U Nikšićanima se pojavio revolt, razoružali su zaptije, pošli zatim kajmekanu, zarobili ga i ubili, razoružali jednu jedinicu i uspostavili svoju vlast. Tek nakon toga stiglo je odobrenje da im se dopusti naseljavanje oko Novog Pazara. Formirana je Nikšićka mahala i izgrađena Nikšićka džamija koja i danas postoji i nosi takav naziv. Nikšićki muhadžiri nisu donijeli u Novi Pazar nikakvu imovinu niti bilo šta od kapitala. U ovaj kraj unijeli su noveo običaje, novi duh, više borbenosti i ojačali su muslimansku komponentu. Kolašinski muhadžiri nakon Berlinskog kongresa najvećim dijelom ostali su u Donjem Kolašinu, na desnoj obali Tare, jedno vrijeme i u Kolašinskim poljima, vodeći borbe sa Crnogorcima koji su im preoteli Kolašin i protjerali ih iz njihovih domova. Napustili su i Donji Kolašin i pošli dublje u Sandžak krajem oktobra 1912. kada su ga zauzeli Crnogorci.

PETI DIO

STRADANJA U PRVOM BALKANSKOM RATU

Šta će đavo u kršćenu zemlju,
Što gajimo zmiju u njedrima.

...

Zemlja mala odsvud stiješnjena,
S mukom u njoj jedan ostat može.

...

No lomite munar i džamiju,
Badnjake srpske nalagajte
I šarajte uskrsova jaja.

...

Ako se tome ne pokorite,
U krvi će nam vjere zaplivati...
(P. P. Njegoš, GORSKI VIJENAC)

Vladika Petar Petrović Njegoš u GORSKOM VIJENCU preko svojih junaka predskazao je ono što uporno traje i reprodukuje već sto pedeset godina. Programski je to već bilo uobličeno i u NAČERTANIJU Ilije Garašanina. U kraćim crtama podsjetit ćemo na ono što se događalo u Bijelom Polju, Beranima, Plavu i Gusinju od druge polovine oktobra 1912. pa do početka maja 1913.

Zločini 1912.

Jedanaest dana nakon ulaska crnogorske vojske u Donji Kolašin 1912, tri čete, sastavljene iz sela pokraj Tare, zapalile su 140 kuća u selima Lisci i Obodu, gdje je živjelo bratstvo Kalića. Od tih 140 kuća bilo je 40 kula građenih od kamena, sa po dva i tri sprata. U selu Drpljanima iznad Šahovića zapaljena je 41 kuća. Spisak zapaljenih kuća čuva se u arhivskim materijalima Istražne komisije Kraljevske crnogorske vlade za izviđaj zloupotrebe (8. 6. 1913). Pod tim datumom zabilježeno je da je 41 kuća zapaljena po dogovoru sa kraljem.

Kao komandir žandarmerije koja je 24. 7. 1913. izvršila ovaj zločin spominje se major Nikola Đilas, otac Milovana Đilasa.

U izvještajima se ističe da se nije mogla utvrditi odgovornost, jer navodno nisu vođeni „operacioni dnevnic“. Štaviše, ponegdje su i sami kapetani i predsjednici općina bili akteri mnogih nezakonitih radnji. Kako se ističe u

izvještaju Komisije, ukorijenjeno je mišljenje da se prema „Turčinu“ Srbin ne može ogriješiti, šta god mu uradio.

Iako se Bijelo Polje predalo bez ikakve borbe, uz prethodnu garanciju petnaest bjelopoljskih glavara Bošnjaka i Srba, u gradu je punih dvadeset sati od ulaska vojske vladalo potpuno bezvlašće. Ovo je u izvještajima objašnjeno sa „malo talamare“, a čitav je grad opljačkan. Vojska se tako ponašala da je i komandant Istočnog odreda Janko Vukotić izjavljivao „da im Bog sudi“. Objasnjavajući razloge zbog kojih je pošao u komite, Jusuf Mehonjić u svom obraćanju načelniku Prijepoljskog okruga istakao je da je jedan od razloga taj što je crnogorska vojska od okupiranja bjelopoljskog kraja pobila preko 1.500 muslimana, a da za to niko nije odgovarao. Podatak Mehonjića u osnovi je tačan. Muslimani su ubijani na sve strane. U arhivi Kraljevske komisije za izviđanje zločina, čija su dokumenta sačuvana u tri posebne kutije u arhivu Crne Gore na Cetinju, brojni su slučajevi prezentirani komisiji.

U Beranama je posebno zapažen zločin sa taocima koji su uzeti u novembru 1912. i smješteni u logor u Nikšiću. Od trideset i osam talaca, koliko ih je iz Berana otpremljeno, u Podgoricu je stiglo samo njih trinaest. Na putu od Trešnjevika do Lijeve Rijeke pobijeno je dvadeset pet talaca. Među ubijenim bilo je: Ramhusovića šesnaest (vjerovatno da im se osvete što su se vratili u islam), dva Garčevića i po jedan Mandžuka, Bošnjak, Kolašinac, Đukić i Tranković, dok za dvojicu ne postoje podaci.

Zločini u Krajini 1913.

Od februara do maja 1913. u Plavu i Gusinju dogodili su se najteži zločini u tada okupiranim krajevima. Sve analize upućuju na zaključak da je to bila osveta za tri teška poraza koje su Plavljeni i Gusinjani, uz pomoć okolnih albanskih plemena, nanijeli crnogorskoj vojsci: februara 1852. kada je Kombinovani crnogorski odred, pod komandom piperskog serdara Jola Piletića i uz učešće ruskih oficira, doživio težak poraz na Prevljici (tzv. Polimska vojna); na Nokšiću 4. decembra 1879. kada je samo za četiri sata borbe „prsa u prsa“ poginulo preko 1.000 boraca, kada ih je mutni i nabujali Lim nosio „u zagrljaju“ do Rudog, i 8. januara 1880. na Murini kada su i velike sile, potpisnice Berlinskog ugovora, na kraju shvatile da se Plav i Gusinje ne mogu pokoriti i, kao kompenzacija za ova dva mjesta, Crnoj Gori su «darivale» Ulcinj sa Zabojanom. Da je u pitanju bila osveta, upućuje činjenica da ono što se tada dogodilo u Plavu i Gusinju nije se dogodilo ni u jednom drugom kraju u Sandžaku, kao i rugalica koju je u jednom od romana Mihaila Lalića objavljena:

Crna Gora sa sedmero Brda,
Sad se s Plavom i Gusinjem sprda.

Aludirajući na prvobitni tekst ove rugalice iz decembra 1879:

Plav se sprda sa sedmoro Brda,
A Gusinje s Knjazom na Cetinje.

Počelo je sa zločinima koji su rušili vjekovnu tradiciju ljudi svih nacija i vjerâ ovoga kraja. Od iskona su ljudi ovih krajeva visoko cijenili i poštovali kumstvo, bilo da je ono „šišano“ bilo „kršteno“. Uvijek je kum kumu stizao u nevolji prije nego rođenoj braći. Kada je poslije okupacije Plava oktobra 1912, Ilija Otašević iz Gornje Ržanice stigao kod svog kuma Bekteša Šaljunovića u Gornji Metah, i kum Bekteš i Metašani shvatili su da je kum Ilija tu da u nevolji bude pri ruci kumu Bektešu. No, kum Ilija je, na zgražanje čitavog sela, pobio dvanaest članova porodice kuma Bekteša. Pišući kasnije o tome, Zufer Musić, vlasnik i urednik muslimanskog lista Naš dom (koji je petnaestodnevno izlazio u Skoplju), kasnije ratni komandant Prve kosovsko-metohijske udarne brigade NOVJ i generalmajor JNA, napisao je: „Strašno je odjeknuo ovaj zločin u narodu.“

U januaru 1913. planeri „velikog zločina“ uputili su na teren Plava i Gusinja Donjevasojevičku brigadu pod komandom brigadira Avre Cemovića koji se

već „proslavio“ zločinima u Ribarevini. Crnogorska vlast bila je uspostavljena u svim selima i u obje varoši. Stanovnici su bili potpuno razoružani. Kod jednog Omeragića bila su skrivena čak dva topa. Oko tri stotine talaca odvedeno je u Nikšić. Otpočeo je proces stavljanja crnogorskih kapa na muslimanske glave, ali one koji su na to pristali narod je nakon toga prezreo i bojkotovao. Podnijet je zahtjev Ministarstvu unutrašnjih poslova da se nošenje crnogorskih kapa uvede naredbom. To je bio početak hrišćanizacije, jer kapa simbolizira vjersku i nacionalnu pripadnost (krst sa četiri S).

Da bi se narod uplašio, najprije je javno strijeljano dvanaest uglednih Plavljana. Narod je putem telala obaviješten da mora izaći i prisustvovati strijeljanju i tom prilikom uzvikivati „Živio kralj!“. Komandant brigade Cemović i kapetan kapetanije na brzinu su formirali tzv. Vojni prijeki sud od pet članova. Za predsjednika suda imenovan je jedan mladi hodža (mula Hajro Bašić). On je prilikom pokrštavanja dobio ime Balša, a prezime Balšić. Dobio je čin crnogorskog majora. Presude je navodno potpisivao kada su okrivljeni zatvoreni i istog dana osuđeni na smrt. Zapisnici su sastavljani nakon strijeljanja, a presude izricane grupno, sa jedinstvenim obrazloženjem da su „veleizdajnici“ povezani sa Bajramom Curijem i da se pripremaju za napad na crnogorske snage kod Skadra. Među osuđenim za takva djela bilo je i osoba starijih od osamdeset godina koje su nepomično ležale na postelji. Hasan Nikočević je stavio na leđa nepomičnog oca Bajru da bi tako bili zajedno strijeljani.

Sačuvan je jedan broj originalnih presuda.

Derviš Korkut ih je ilegalno prepisivao dok je bio kustos muzeja na Cetinju. Neke od njih objavio je Muhamed Hadžijahić u *Hrvatskom dnevniku* pred Drugi svjetski rat. Potpisane su inicijalima H. Ž.⁷ Objasnili smo već da je ubijeno 8.500 muslimana, a da je oko 12.500 pokršteno. Nije poznato da postoji službena evidencija o broju pobijenih.

U narodu je sačuvan podatak o osam stotina ubijenih. Do tog podatka došlo se tako što su, nakon što je broj strijeljanih i pokrštenih porastao, sakupljeni prvaci svih bratstava i na zajedničkom skupu poimenično utvrđen ukupan broj pobijenih.

⁷Hadžijahić mi je kasnije objasnio da Jahić zamjenjuje Živić. Svoj prvi referat o muslimanskim rezolucijama iz 1941. godine potpisao je 1971.

Ti spiskovi iz raznih razloga nisu sačuvani. Vođeni su na turskom jeziku, jer je u Gusinju postojala ruždija. Međutim, strah i burni događaji koji su uslijedili učinili su svoje.

O ubistvu osam stotina ljudi govorilo se na sijelima i sačuvano je u narodnoj tradiciji. Vojni prijeki sud nije osudio svih osam stotina, već samo 550, dok ih je 250 pobijeno bez ikakvog suda, navodno pri pokušaju bjekstva prema Albaniji. Službena evidencija (svakako crnogorska) govori da je 795 ljudi ipak uspjelo pobjeći.

Ubijani su na pragu kuće i zvanično se tretiraju kao izbjeglice, ispred bačila kao čobani sa stokom i sl. Pored osam stotina ubijenih od februara do maja 1913. u pravoslavlje je na području Plava i Gusinja prevedeno 12.500 Bošnjaka i Albanaca. Ovaj podatak dao je u svom intervjuu Politici gusinjski prota Đorđe Šekularac, prvobitno Popović, a objavljen je i u *Hrvatskom dnevniku* od 2. marta 1941.

Do pokrštavanja je došlo 13. januara 1913. Marko Cemović je o tome u listu *Vreme* napisao slijedeće: „Jednog dana imao je (Avro) da strijelja jednog mladića jedinca u majke. Nesrećna mati smislila je i izvršila ovaj plan da ga spasi. Pala je pred noge komandantu otvorena lica i okumila ga da joj spasi sina.

U svom prevelikom strahu za jedinca odstupila je od običaja kumovanja „šišanje“ pravoslavnih i muslimana, no je tražila da kum nju i jedinca u crkvi krsti. Brigadir je odmah molio Kraljevo pomilovanje i u isto vrijeme molio Kralja da on kumuje mladom osuđeniku. Kralj je pristao, ovlastio je brigadira da u njegovo ime kumuje. On je to učinio. Dao je kumčetu ime prvog kraljevog sina – Danilo i odmah ga je uvrstio u vojnike svoje brigade. Spas je bio pronađen. Porodice pobunjenika listom su se obraćale komandantu s molbom za pomilovanje i prelaz u pravoslavlje. On je sa svim molbama postupao kao i sa prvom. Sreća i radost spašenih osuđenika i njihovih porodica bila je neopisiva. Oduševio se i sam islamski duhovni starješina i poveo na najsvečaniji način pod zastavom narod na krštenje i sam se krstio. Kumovao im je brigadir Cemović.“ Dva mjeseca kasnije umro je Marko Cemović, Avrin brat, autor ovog pisma. Najvjerovatnije da mu je teško padala ljaga koju je njegov brat ostavio, jer je Avro Cemović u narodu ostao simbol zla i ljudskih stradanja. Pred smrt se želio makar djelimično opravdati, ističući da ga je kasnije kralj pozvao i preko mitropolita Gavriila Dožića mu predložio da, zbog skandala otkrivenog u svjetskoj štampi i diplomatiji, grijeh o pokrštavanju preuzme na sebe, da će kratko vrijeme biti degradiran, a potom unaprijeđen za divizijskog đenerala.

Marko Cemović piše da je njegov brat to odbio i da je pri povratku u Cetinje umro (sumnja se da je otrovan).

Pismo Marka Cemovića, objavljeno preko službenog lista kraljevske vlade, bez sumnje predstavlja značajno priznanje, mada se pokušava sakriti prava istina. O ovom događaju pisao je i dr. Jovan Cvijić, ali krajnje nekorektno. Optužio je jedino mlađu braću Bašića, odnosno pokrštenog Balšu Balšića, i završio tekst riječima: „Dobro je kralj Nikola uradio što ga je zatvorio.“ Istina je da je juna 1913, radi inozemne štampe i diplomatije, Vojni prijeki sud u Plavu nekoliko dana bio formalno u pritvoru da su odmah pušteni na slobodu, da je Balša Balšić ostao major crnogorske vojske, a da je 1924. umro kao major Vojske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovim događajima Radovan Zogović posvetio je jednu pjesmu i objavio je u PRKOSNIM STROFAMA. Pisao je pošteno i korektno.

No, pjesma je pisana alegorično, te je za one koji ne znaju šta se u ovim krajevima događalo ostala nezapažena. Oni kojima su ovi događaji bili poznati pjesmu nisu ni čitali. Za žaljenje je da se Komunistička partija Crne Gore o ovim i ovakvim događajima ni na koji način nije ni pokušala izjasniti. Naprotiv, to je bila tabu tema.

Prvi su o ovome pokušali pisati Zufer Musić i Čedo Čulafić. I jedan i drugi korektno i pošteno. Musiću je to pomoglo da kao proslavljeni ratni komandant brigade bude unaprijeđen u čin generalmajora dva dana pred smrt, a Čulafić poslije penzionisanja, nakon čega je ubrzo umro. Od njegovog obimnog rukopisa, na oko 1.000 stranica, nema ni traga, osim jedne kopije koja je, nasreću, ostala kod mene, jer sam sa njim sarađivao i pomagao mu, pa mi je ustupio jedan primjerak.⁸

Iz onog što su napisali Čedo Čulafić i Zufer Musić i što je sačuvala narodna tradicija a što se djelimično može pratiti i putem arhivske građe koja se čuva u Arhivu Crne Gore na Cetinju, pokrštavanje je počelo sa kapama, ali u manjem obimu.

---

⁸Prije dvadesetak godina prvi sam put, prilikom otvaranja spomenika žrtvama fašističkog terora u Drugom svjetskom ratu, govorio i o žrtvama u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, iznoseći konkretne podatke i brojke i izvlačeći zaključak da su sve to bile žrtve koje opominju buduće generacije da se zločini nikada više ne ponove. To je bio razlog da Komisija za društvenu samozaštitu u Plavu protiv mene pokrene postupak, da načelnik Odjeljenja državne bezbjednosti u Sarajevu bude pozvan u Plav, da mu protiv mene svašta kažu, da se sa mnom u Sarajevu vode „informativni razgovori“, da se organizuje kontrola mog kretanja i pratnja, a da u svom rodnom kraju nisam mogao maći bez “andela”.

Uspjeli su pridobiti dvojicu hodža, ali je u prvo vrijeme narod sve to bojkotovao.

Kada je otpočelo masovno strijeljanje i kada se shvatilo da niko neće preživjeti, jedna grupa pošla je na konsultovanje kod gusinjskog muftije. Dr. Muhamed Hadžijahić i Derviš Korkut smatraju da je to bio hafiz Mehmed Laličić. Službena crnogorska dokumenta u tom vremenu spominju muftiju Šabu Musića. Jedan od njih dvojice savjetovao je Gusinjanima, a to su prihvatili i stanovnici Plava, da se, radi spasa života i svoje porodice, može formalno pristati na prelazak u pravoslavlje, a kada se prva prilika pruži, da se ponovo vrate u islam, da potajno, koliko uvjeti dopuštaju, obavljaju vjerske obrede uz pravoslavne koje moraju. Za gusinjsko-plavske muslimane inače se kaže da su privrženi islamu, ali samo u njegovoj odbrani i kada treba ginuti za vjeru, ali da vrlo malo izvršavaju vjerske norme. Međutim, kada su prešli u pravoslavlje, oni su tek tada počeli klanjati, postiti i izvršavati druge vjerske obaveze, istina krišom i pod stražom da ne naiđe “kum”, proto ili neka druga dosta česta kontrola.

Bio je propisan postupak kako se postaje pravoslavac. Najprije se nađu dva kuma, pa se organizuje zajednička masovna ceremonija i pomazanja, svakako u prisustvu popova (Ćulafić tvrdi da ih je bilo dovedeno dvanaest iz Limske doline), a onda se svake nedjelje organizuje tzv. “šareno kolo“ u koje su bili obavezni dolaziti svi odrasli muškarci i žene, otkrivena lica, u crnogorskim kapama. Igralo se crnogorsko kolo, klicalo kralju, bili su i bajraci. Svako je dobijao novo ime. Sa tim imenima izvodile su se šale. Stariji, a nerijetko oni koji su glumili zaboravnost, dolazili su kod kuma da „provjere“ kako se zove. Najčešće su upotrebljavali oba imena. U službenim prilikama stara imena stavljali su u zagradu. Neki od preživjelih ipak su zapamtili svoje prvo ime i pričali su to unucima i znatiželjnim kada bi ih pitali. To mučenje svijeta prestalo je početkom maja 1913. Analizom službenih dokumenata dolazi se do zaključka da je inicijativa za ukidanje takvog stanja potekla spolja.

Uporedo sa Plavom i Gusinjem pokrštavanje je izvršeno i u Metohiji (Peći, Đakovici). Tamo se nalazio i jedan manji broj katolika, koji su također nasilno prevedeni u pravoslavlje. Po statistici, tamo je živjelo oko 70.000 muslimana i Albanaca-katolika. Luidiju Paliću, katoličkom svešteniku u okolini Đakovice (selo Glođani), prilikom prekrštavanja posjekli su po dva prsta na rukama kako se ne bi mogao krstiti po katoličkim propisima sa pet, već, kako to nalažu pravoslavni kanoni, sa tri prsta. O tome je informisan austrougarski konzul u Prizrenu koji je informisao svoju vladu.

Vlada je - pozivajući se na zaboravljeni član 30 Berlinskog ugovora, kojim se Crna Gora obavezala da će poštovati pravo na zemlju i na vjersko ispovijedanje - uputila diplomatskim putem protest Crnoj Gori sa zahtjevom da se prestane sa nepoštovanjem vjerskih sloboda kada su u pitanju katolici. Iako za muslimane niko nije službeno intervenisao, kralj Nikola uplašio se da mogu nastati određene neugodnosti. Zabranio je daljnje pokrštavanje. Vojni prijeki sud privremeno je zatvorio i gusinjskog kapetana. Postavio je u Gusinje novog okružnog upravitelja i ovlastio ga da otvori džamije, te da saopći da svako može ispovijedati vjeru koju želi. Nisu očekivali ono što se nakon toga dogodilo. Svi muslimani u Plavu i Gusinju sjurili se u zanosu prema rijekama oko ovih gradova. Kralj je službeno informisan da su ljudi do iznemoglosti šljunkom trljali ruke do lakata, dok nije iz njihovih vena krv izbila. Džamije nisu mogle primiti sve one koji su došli da se pomole Bogu.

Tri ili četiri porodice, od onih koje su do kraja 1912. bile muslimanske, ostale su u pravoslavlju. Sve druge vratile su se u islam.

U službenim dokumentima, a i u narodnoj tradiciji, spominje se delegacija iz Gusinja koja je odlazila kralju Nikoli i molila drugačiji odnos prema narodu Plava i Gusinja. Delegacija je posjetila i crnogorskog muftiju Karađuzovića, crnogorskog senatora, koji je intervenisao kod kralja, te je on obećao bolje stanje. To je bilo u maju 1913, nakon austrougarske intervencije kada je već bila donijeta odluka o otvaranju džamija. Ta je posjeta mogla utjecati na to da je kralj Nikola kasnije imao tolerantniji odnos prema ovom narodu.

ŠESTI DIO

KRAJ PRVOG SVJETSKOG RATA I STRAH OD PONAVLJANJA ZLOČINA IZ PRVOG BALKANSKOG RATA

Dolazak jugoslavenskog puka u Plav

Po probodu Solunskog fronta 2. srpska armija prodrla je preko Skoplja u Kosovsku Mitrovicu. Izdvajanjem dijela snaga iz Jugoslavenske divizije 21. oktobra 1918, 2. srpska armija formirala je Jadranske trupe (sastava 2. jugoslavenski puk pod komandom Grgura Ristića i jedan brdski divizion) i preko Peći i Plava uputila ih u Crnu Goru. U Plav i Gusinje Jadranske trupe stigle su u zadnjoj trećini oktobra 1918. i tu zatekli Plavski i Gusinjski komitski bataljon te Crnogorsku komitsku četvu pod komandom Boška Đuričanina. Zbog toga se tu nisu zadržavale, te su produžile za Skadar koji su oslobodile 30. oktobra 1918, a sutradan i Podgoricu. Cetinje je oslobođeno 4, a Kotor 6. novembra 1918. Ova dva bataljona susrela su se sa komandrom Đuričaninom na Plavskom mostu i postigli sporazum da zajedničkim snagama napadnu i razoružaju jedan austrougarski bataljon koji se tada nalazio oko Plava i Gusinja, što su i uspjeli. Iz izvještaja četničkog vojvode Koste Pećanca, koji se tada nalazio u Peći, saznajemo da je prilikom razoružavanja okupacionog bataljona zarobljeno sedam stotina vojnika, a među njima i sedamnaest oficira. Ovom prilikom zaplijenjena su četiri mitraljeza i kompletna komora. U takvoj situaciji jugoslavenski puk odlučio je da nema potrebe da se zadržava u Plavu i Gusinju, već je svoj put nastavio prema Podgorici. Radi koordinacije i više simbolično tada je u Plavu stacionirana jedna četa jugoslavenskog puka pod komandom Blaže Bojovića. Jugoslavenski puk prihvatio je Plavski i Gusinjski bataljon, te ih je tretirao kao dio savezničkih snaga. Osnovno pitanje koje se nametalo bilo je kako će se nakon protjerivanja okupacionih jedinica i austrougarske vlasti uspostaviti nova lokalna vlast, te ko će biti njeni nosioci i kakav će biti status te vlasti. Problem je istovremeno potenciran formiranjem dviju vasojevičkih brigada u Beranima i Andrijevići pod komandom brigadnog generala Lakića Vojvodića i Mile Saičića. Te brigade imale su status paravojnih organizacija, dok je istovremeno u Podgorici formiran Centralni odbor kao srpska vrhovna vlast u Crnoj Gori. Nakon dolaska srpske vojske u Crnoj Gori bio je aktuelan i odnos prema dinastijama Karađorđevića i Petrovića.⁹

---

⁹U Podgorici je 26. novembra 1918. improvizirana Velika narodna skupština Crne Gore, koja je svrgla dinastiju Petrovića i usvojila pripremljenu Odluku o ujedinjenju sa Srbijom. Pripremu je obavio Privremeni centralni odbor za ujedinjenje sa Srbijom, formiran u Andrijevići između 28. oktobra i 6. novembra 1918. Raspolagao je sa mrežom lokalnih odbora.

U Plavu i Gusinju taj problem nije bio prisutan. Iz izvještaja komandira crnogorske komitske čete i Bojovića vidljivo je da su se Plavljeni i Gusinjani prema njima korektno odnosili i priznavali vlast Karađorđevića. Kao što smo napomenuli, osnovno pitanje bilo je kako će se formirati nova lokalna vlast i ko će biti njeni nosioci, te kome će ona organizaciono pripadati.

Prvenstveno je to izražavano u odnosu na novu političku vlast.

Strahovalo se da se ne povrate policija i činovništvo iz 1912. kada je izvršeno masovno strijeljanje i pokrštavanje ljudi. O uspostavljanju nove lokalne vlasti i policijskih organa u Plavu i Gusinju postojala su različita opredjeljenja na formirane paravojne jedinice u Beranama i Andrijevići kojima su komandovali Milo Saičić i Lakić Vojvodić, na koje se inače oslanjao crnogorski Centralni odbor u Podgorici.

Jugoslavenski puk nije se izjašnjavao o novoj lokalnoj vlasti, prihvatio je Plavski i Gusinjski bataljon kao dio savezničkih snaga, koji su nakon odlaska jugoslavenskog puka za Podgoricu preuzeli vojnu vlast.

Lokalna vlast formirana je još dok su jedinice jugoslavenskog puka boravile u Gusinjsko-plavskom kraju.

Tu vlast, kao ni Gusinjsko-plavske bataljone, nisu prihvatile paravojne jedinice u Beranima i Andrijevići, a njihove stavove podržavala je Centralna uprava u Podgorici. Nastojalo se da se ponovo formira Srez andrijevički i da se Plav i Gusinje priključe ovom srezu.

Odnos Plava i Gusinja prema okupacionoj i novoj vlasti, uspostavljenoj nakon proboja Solunskog fronta, jasno je izražen razoružanjem okupacione vojske, te zarobljavanjem njenih oficira, kao i borbenim odnosom nakon kojeg je zarobljen i razoružan okupacioni garnizon, te zapljenjivanjem njene komore. Nasuprot tome, Jadranske trupe dočekane su dobrodošlicom i priključena su im dva ranije formirana bataljona. Odnos prema novoj državi također je objašnjen u izvještaju komandira Samostalne čete Drugog jugoslavenskog puka kapetana Bože Đurovića u Plavu. On je Vrhovnoj komandi javio „da narod Plava i Gusinja poštuje srpsku vlast i vojsku“, te da njemu i njegovoj četi nisu pravili nikakve smetnje.

Istovremeno se u ovim krajevima spominjala i jedna vrsta gusinjsko-plavske autonomije, koja je, poštujući novoformiranu vlast, težila za uspostavljanjem nekog oblika autonomije kada je u pitanju lokalna vlast, ne dopuštajući povratak na vlast policijskim organima i lokalnim upravnicima sa teritorije na kojoj su živjeli pripadnici plemena Vasojevići. U takvoj situaciji gusinjsko-plavski glavarski sloj odlučio je poslati u Podgoricu,

gdje je bilo sjedište Centralne uprave Crne Gore, svog izaslanika koji bi predstavnike uprave pokušao uvjeriti u opravdanost zahtjeva gusinjsko-plavskih glavara da samostalno formiraju lokalnu vlast bez učešća Vasojevića. U vezi s tim, Smail ef. Nikočević vodio je razgovor sa predstavnikom podgoričkog odbora Blažom Bojevićem. Sastanak je održan posljednjih dana decembra 1918. u Podgorici. Nakon ovih razgovora shvaćeno je da su za njih gusinjsko-plavski zahtjevi bili neprihvatljivi. Nikočević se vratio u Gusinjsko-plavsku krajinu i obavijestio glavare da u Centralnom odboru u Podgorici nisu saglasni da Plavljani i Gusinjani samostalno formiraju lokalnu vlast i time steknu pravo na neku vrstu autonomnog položaja.

Poslije ovih saznanja Smail efendija je upućen u Skadar da tamo obavi razgovor u francuskom i italijanskom konzulatu kojima Nikočević nije bio nepoznat. Bio je poznat kao osoba koja govori francuski i italijanski jezik. Zahtjevi Plavljana i Gusinjana za neku vrstu samouprave različito su prihvatani. U Francuskom konzulatu bili su kategorično protiv njih, jer su tada u cijelosti podržavali stav i interese Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Nasuprot njima, u italijanskom konzulatu Nikočević je prihvaćen sa odobravanjem jer su Italijani zastupali težnje novoformirane Albanije da se njene granice na sjeveru formiraju na štetu Srbije, koja je i dalje insistirala na pravu da okupira Skadar i da pripoji skadarsku oblast (skadarska Malesija).

Istovremeno se spominje i organizovanje Kosovskog komiteta, koji je među Plavljanima i Gusinjanima predstavljao do tada nepoznati hodža Kadrija. U tim protivrječnim odnosima Plavljani i Gusinjani našli su se u vrtlogu različitih međunarodnih interesa.

Shvatajući takvu situaciju kao nepovoljnu, preovladavala je težnja da se narod naoruža i da se spremi da oružanom borbom spriječi povratak Vasojevića na vlast u ove krajeve. Čedo Ćulafić ističe da je bila izdata i naredba da svi sposobni za borbu moraju osigurati oružje i da će oni koji to ne urade biti kažnjeni sa 350 kg žita (vjerovatno kukuruza). Zavladao je veliko interesovanje za naoružanje, te je u narodu nastala izreka: „Prodaj majku, a kupi ćesaruku“ (austrougarska puška).

Plavski bataljon pod komandom Šeljke Kurtagića pošao je preko Čakora niz Rugovsku klisuru razoružavajući žandarmerijske postaje od Čakora do Peći. Kada su stigli na prilaze Peći oko Patrijaršije, u komandama došlo je do reagovanja. Spominje se angažovanje i intervencija komandanta II armijske oblasti u Sarajevu vojvode Stepe Stepanovića.

Izdata je naredba garnizonu u Peći da interveniše i oružanom silom uguši pobunu. Angažovane su četiri čete iz prizrenskog garnizona koje su stupile u oružane borbe, naoružane sa četiri topa i četiri mitraljeza.

Kakvog su obima bile te borbe, vidi se iz izvještaja srpske vojske u kojima se ističe da je tokom borbe utrošeno 17.000 puščanih i mitraljeskih metaka i cijela šarža brdske artiljerije.

Pregovori na Čakoru

U naredbi komandanta Druge vojne oblasti, koji je istovremeno bio ađutant kralja Aleksandra, spominju se i pregovori sa pobunjenim Plavljanima i Gusinjanima na Čakoru. Na tim pregovorima srpsku kraljevsku delegaciju predstavljali su Puniša Račić i Smail Ferović. I jedan i drugi bili su sa srpskom vojskom na otoku Krf i obojica se spominju u sudskom procesu protiv Dragutina Dimitrijevića Apisa. I tada i kasnije bili su pristalice regenta Aleksandra u sudskom procesu, zastupali su njegove interese, te su smatrani njegovim povjerljivim osobama. Puniša Račić bio je iz sela Slatine kod Andrijevice, a Smail Ferović iz Gusinja. Porijeklom je iz bratstva Omeragića. U vrijeme Balkanskog rata nije sačekao crnogorsku vojsku, već se pridružio svome ujaku Hasu Feroviću, koji je do Balkanskog rata bio predsjednik općine u Plavu. Nakon preseljenja iz Plava oktobra 1912. u Kosovsku Mitrovicu promijenio je prezime i od tada se iskazuje kao Ferović, a ne kao Omeragić. Najvjerovatnije da je to uradio iz ličnih interesa, jer su Haso Ferović i njegovo bratstvo u Balkanskom ratu uživali posebno povjerenje srpske vlade i bili uživaoci nacionalnih penzija srpske vlade. Puniša Račić posebno je poznat po tome što je 1928. u Narodnoj skupštini pucao iz revolvera i ranio predvodnika Hrvatskog kluba Stjepana Radića i njegovog brata. To je kralju Aleksandru bio povod da raspusti Skupštinu i uvede diktaturu. U Naredbi o vojnoj intervenciji vojvode Stepe Stepanovića spominju se i Račić i Omeragić, najvjerovatnije na osnovu informacije i preporuka srpske vlade. U Naredbi se ističe potreba da se ova dvojica upute u Plav i da je zadatak vojne komande da sa njima uspostavi vezu, vjerujući da preko njih vojska može uspostaviti odgovarajuću vezu sa braćom Ferović, a preko njih nagovoriti pobunjene Plavljanu na saradnju, jer su Ferovići utjecajni među Plavljanima i mogu biti od koristi srpskoj vojsci. Haso Ferović je bio predsjednik općine Plav prije ulaska srpske vojske u oktobru 1912. i tada najutjecajnija ličnost među plavskim prvacima u Gusinjsko-plavskom kraju. U oktobru 1912. crnogorske su vlasti zatvorile njegovog brata Medu Ferovića, te je kao talac interniran u Nikšić. Po povratku iz Nikšića dobio je crnogorski pasoš i iselio se u Kosovsku Mitrovicu, gdje je dobio srpsku nacionalnu penziju i uživao posebne beneficije srpske vlade.

To je možda i bio razlog da je predsjednik srpske vlade Nikola Pašić pokušao privoljeti Hasu Ferovića da u vrijeme austrougarske okupacije prihvati na čuvanje njegovu pokretnu imovinu.

Haso Ferović, smatrajući da ne može sačuvati Pašićevu imovinu, nije prihvatio njegovu molbu, te je to kasnije na sebe preuzeo njegov mlađi brat Medo, koji je u vrijeme austrougarske okupacije bio predsjednik općine. Međutim, austrougarske okupacione vlasti već su konfiskovale imovinu. Smatra se da je upravo zbog toga Medo Ferović kasnije strahovao od susreta sa Nikolom Pašićem i da je na pregovorima sa delegacijom srpske vojske na Čakoru iz straha zauzimao negativan stav i odbijao saradnju sa srpskom vojskom.

Delegaciju Plava i Gusinja u pregovorima na Čakoru sačinjavali su: Bejto Plava, komandant jednog od plavskih bataljona, i Medo Ferović, kao jedan od prvaka Plava i Gusinja. Pregovori na Čakoru nisu uspjeli, te srpska vojska nije uspjela uspostaviti vezu sa braćom Ferović.

Kada je otpočela vojna intervencija i srpska vojska artiljerijom napala na Plav sa Vasojevića, na lijevoj obali Lima pokrenule su se i Beranska i Andrijevićka brigada pod komandom M. Saičića i Lakića Vojvodića. Njima se pridružila i grupa seljaka koja se bavila pljačkom. Uslijedio je opći napad koji je pratilo bezvlašće. Vršene su brojne samovoljne radnje i pljačke muslimanskih domaćinstava. U izvještaju srpske vojske naznačeno je da su tada poginula 2-3 stanovnika Plava, što nije tačno. Poslije završene bitke na ulicama Plava ležalo je više od četiri stotine ljudi, pobijenih pretežno artiljerijskim oruđem. Veliki broj Plavljana neorganizovano je bježao iz Plava i išao u okolne planine. Tri od četiri hiljade njih prešli su granicu prema selu Čereni u sjevernoj Albaniji, a potom, preko Tropoje, uputili se naoružani prema Skadru.

Njihovo nastupanje uzбудilo je i predstavnike Savezničke uprave u Skadru, koja je odlučila da se naoružanim bjeguncima spriječ ulazak u grad. U vezi s tim ovlašten je predstavnik Italije u Savezničkoj upravi u Skadru da im pođe u susret. Njegov zahtjev bio je da se preda oružje i da budu smješteni u poseban koncentracioni logor.

Gusinjsko-plavski prvaci, predvođeni Smailom ef. Nikočevićem, ocijenili su da nemaju drugih mogućnosti i da se moraju pokoriti zahtjevima Komande savezničkih snaga.

Nesporazumi o „pobuni“ u Gusinjsko-plavskoj krajini

U vrijeme kada je srpska vojska nakon proboja Solunskog fronta nastupala prema Skoplju i Kumanovu, u Plavu i Gusinju formirana su dva bataljona, jedan u Plavu i drugi u Gusinju. Onim u Gusinju komandovao je Smail efendija Nikočević, a bataljonom u Plavu Šeljko Kurtagić, jedan od plavskih aga. Ranije tu nije bila prisutna nikakva organizovana vojna snaga, već je njihovo organizovanje nastalo procjenom date situacije i željom da steknu pravo na uključivanje u opći oslobodilački pokret, s jedne strane strahujući od upada nepoželjnih paravojnih snaga, a sa druge strane očekujući da će svojim učešćem steći pravo da nakon oslobođenja učestvuju u formiranju vlasti i društvenom životu.

Nakon što su u Plav i Gusinje ušle bez ijednog ispaljenog metka, Jadranske trupe prihvatile su spomenute bataljone kao dvije prijateljske, samostalno formirane vojne jedinice, te nisu pristupile njihovom razoružavanju ili pak rasturanju. Priznale su privremenu narodnu vlast uspostavljenu prije dolaska Jadranskih trupa.

Istovremeno su bila formirana i dva bataljona - jedan u Beranama, kojim je komandovao Vaso Saičić, drugi u gornjem dijelu Vasojevića, kojim je komandovao vojvoda Lakić Vojvodić iz Konjuha.

Ovi bataljoni u Vasojevićima i Gusinjsko-plavskom kraju bili su različito motivisani. Nasuprot onima u Gusinjsko-plavskom kraju, koji su željeli da im se prizna poseban subjektivitet i pravo na učešće u formiranju lokalne vlasti, dva vasojevićka bataljona imala su drugačije ciljeve. Oni su, pored priključivanja oslobodilačkoj vojsci Srbije, imali za cilj da spriječe priznavanje samostalnog subjektiviteta jedinica u Gusinjsko-plavskom kraju i da omoguće da nakon oslobođenja oni budu nosioci nove vlasti u Gusinjsko-plavskom kraju. Izražavali su privrženost Srbiji i sprečavali povratak i konstituisanje vlasti kralja Nikole. U tom smislu priznavali su Centralni odbor u Podgorici koji je upravo zato bio formiran. U tom smislu, bataljoni formirani u Vasojevićima bili su prihvaćeni kao dio snaga čiji je zadatak bio istovjetan. Ubrzo se pokazalo da je ta okolnost negativno utjecala na programsko opredjeljenje novoformiranih bataljona. Pokušaj gusinjsko-plavskih prvaka da njihov pokret bude prihvaćen i da njihova dva bataljona steknu pravo na učestvovanje i odlučivanje u formiranju nove vlasti nije uspio.

Prilikom zauzimanja Plava i Gusinja Jadranske su trupe, prihvatajući već formirane vojne jedinice, ostavile u Plavu jednu četu iz svog sastava, zadužujući je da koordinira ovim krajevima zajedno sa dvama spomenutim bataljonima. Mjesec dana kasnije u izvještaju Druge jugoslavenske divizije komandir ove čete izvijestio je da uspješno saraduje sa gusinjsko-plavskim bataljonima i naoružanim narodom u tom kraju, te da nisu činjene nikakve smetnje. Krajem decembra 1918. gusinjsko-plavski prvaci, kao rukovodioci pokreta na ovim terenima, uputili su u Podgoricu Smaila efendiju Nikočevića, komandanta Gusinjskog bataljona, koji je istovremeno bio predsjednik općine Gusinje. Posljednjeg dana decembra Nikočević je vodio službene pregovore sa Blažom Bojovićem, koji je predstavljao crnogorsku upravu u Podgorici. Ovi razgovori nisu završeni u interesu Plavljana i Gusinjana. Po povratku iz Podgorice Nikočević je o tome pismeno izvijestio prvake Plava i Gusinja, te je otputovao u Skadar, gdje je i ranije održavao kontakte sa diplomatskim predstavnicima. Italijanska i francuska diplomatija, koja se tada nalazila u Skadru, iskazivala je različite simpatije prema predstavnicima Plava i Gusinja. Francuska je zastupala interese Srbije i podržavala težnje za teritorijalno proširenje na štetu tek priznate države Albanije. Nasuprot Francuske, Italijani su se svesrdno zalagali i opredijelili za interese Albanije. Svojom aktivnošću javljao se i Kosovski komitet sa sjedištem u Prištini koji je zastupao interes Albanije. Predstavnik ovog komiteta spominje se kao „hodža Kadrija“ i on je blisko saradivao sa gusinjsko-plavskim prvacima i podsticao ih da se i oružano suprotstave zahtjevima Srbije za proširenje njenih teritorija prema Albaniji. Konzularna predstavništva u Skadru i Kosovski komitet na Kosovu razvijali su upornu propagandu za privlačenje gusinjsko-plavskog stanovništva njihovim međusobno različitim političkim opredjeljenjima. U takvoj situaciji Kosovski komitet i italijanska propaganda pokušali su iskoristiti nezadovoljstvo Plavljana i Gusinjana, te slično nezadovoljstvo prenijeti i na Kosovo. Pod utjecajem te propagande među nekim prvacima Plava formirala se i misao da se oni i oružano angažuju i da pokušaju zauzeti Peć gdje se nalazila srpska vojska. U tom smislu Plavski bataljon, pod komandom Šeljke Kurtagića, pošao je preko Čakora niz Rugovsku klisuru, razoružavajući uspostavljene žandarmerijske stanice od Čakora do Peći. Tek kada su stigli na prilaze Peći oko Patrijaršije, u komandama srpske vojske došlo je do reagovanja. Spominje se i angažovanje komandanta II armijske oblasti u Sarajevu vojvode Stepe Stepanovića. Izdata je naredba garnizonu u Peći da interveniše i uguši pobunu.

Prva saznanja o pobuni nalaze se u pismu, odnosno naredbi Druge (sarajevske) vojne oblasti. U pismu od 24. februara 1919. Stepa Stepanović obavještava brigadira vojvodu Lakića Vojvodića iz Andrijevice da je u Plavu otpočela pobuna, te da je savladana, da je Plav opkoljen, da je u Vasojevičkoj brigadi bilo pet mrtvih i petnaest ranjenih, da su se buntovnici povukli prema Gašu i Krasniću, te da se pobuna širi i uzima maha u krajevima oko Berana i Rožaja. Komandant ističe da bi i tamo trebalo vojno intervenisati, te da je naređeno vojnom okrugu u Prizrenu da se angažuje radi uspostavljanja reda i mira u Beranima i Rožaju. U daljnjem tekstu sačuvano pismo nije dovoljno čitko. Vidljivo je da je kopija pisma upućena na adresu nekog pukovnika Kalafata.

Pismo nosi broj Komande 438 od 24. februara 1919. Dalje se ističe da je komandant vojnog odsjeka iz Prizrena izvijestio da je naređeno da se organizuje sastav od četiri čete ojačane sa četiri mitraljeza i četiri brdska topa, te da se izvrši pokret prema Peći 15. februara 1919. i da pravac kretanja usmjere prema Čakoru, te da se tamo povežu sa izaslanicima Vojne komande Punišom Račićem i Smailom Ferovićem. Ističe se da su vasojevičke brigade istovremeno izvršile pokret prema Plavu, da su stigle u selo Brezovica i da istovremeno nastupaju prema selu Meteh.

Dalje se ističe da je otpočela pljačka u Plavu i Gusinju, te da na ulicama ima ubijenih. Ne navodi se podatak o broju poginulih i ranjenih, ali je u tradiciji ljudi ovog kraja sačuvano saznanje da je prizor bio stravičan jer jedan broj ljudi nije bio fizički sposoban pravovremeno napustiti grad i povući se u okolne planine.

Očito je da nisu imali iskustva u borbama u kojima je djelovala i artiljerija. Ističe se da je odbjegli stanovništvo prešlo u sjevernu Albaniju, te da se kretalo preko sela Čereni, Gaši i Krasnići, a da su se zatim iz sela Tropoja grupno kretali prema Skadru noseći oružje koje do tada nisu predali.

Pobunjenici su se predali i pod zaštitom savezničkih snaga smješteni su u improvizovani logor u selu Barbaluši.

Bio je to prvi koncentracioni logor na Balkanu, u ovom slučaju organizovan i održavan pod kontrolom savezničkih snaga sila pobjednica u Prvom svjetskom ratu. Ne raspoložemo izvornim podacima kakvo je bilo stanje u logoru i kako je dalje tekao razvoj događaja. Umjesto toga pokušat ćemo objasniti ono što se kasnije događalo kraćim sadržajem pisama nekih od prvaka Gusinjsko-plavske krajine koja su oni slali jedni drugima, a posebno predsjedniku Kosovskog komiteta hodži Kadriji. Onaj na drugoj strani slao je uputstva prvacima kako da se ponašaju i reaguju u pojedinim situacijama.

Sačuvana su dvadeset četiri pisma koja se nalaze u privatnoj arhivi Bejta Plave, jednog od istaknutih vođa pobune. Bejtov sin Elmaz Plava uspio je sakupiti ova pisma i objaviti ih.¹⁰

Pripremajući se za odbranu Plava i Gusinja počelo se sa kopanjem rovova najprije prema Vasojevićima, a zatim prema Vojnom Selu gdje je živjelo pravoslavno, domorodačko crnogorsko stanovništvo zbog straha prvenstveno od Vasojevića. Đurović, komandir srpske čete u Plavu, javljao je da su rovovi najprije kopani prema graničnom pojasu, a kasnije i oko srpske čete koja je i dalje uživala puni integritet. Na upit Đurovića zašto to rade, Plavljeni su odgovorili da strahuju da će ih napasti pravoslavni domoroci koji su živjeli u Vojnom Selu.

Pod utjecajem prijatnji i propagande došlo je i do toga da je Plavski bataljon odlučio izvršiti napad na Peć gdje je bila stacionirana srpska vojska. Pošli su preko Čakora niz Rugovsku klisuru i stigli na mjesto udaljeno 6 km od Peći. Nije utvrđeno da li je na ovaj napad utjecao ili ga iscenirao Kosovski komitet. Komandir čete srpske vojske u Plavu obavijestio je komandu da se istovremeno vrši koncentracija vasojevićkih brigada na lijevoj obali Lima, a već 10. novembra 1918. komandant Jadranskih trupa (Milutinović) javio je vrhovnoj komandi da Plavljeni napadaju Peć, te da razoružavaju žandarmerijske stanice. Nakon toga vojvoda Stepa Stepanović, komandant Druge armijske oblasti u Sarajevu, izdao je naredbu da se uspostavi veza sa pobunjenicima i da se oni nagovore da se povuku. Puniša Račić sa Smailom Ferovićem upućen je kao izaslanik da vodi pregovore sa pobunjenicima. Na vrh Čakora (predio zvani Dio) vodili su pregovore sa glavarima Plava koje su predstavljali Bejto Plava i Medo Ferović, ali pregovori nisu uspjeli. Nakon neuspjelih pregovora vojvoda Stepa Stepanović naredio je da 15. oktobra 1918. srpska vojska interveniše u gušenju pobune. Četiri čete stacionirane u Prizrenu opremljene su, kako smo već pisali, sa četiri mitraljeza i četiri topa i pošle u napad. Pristupile su granatiranju Plava. Kako je kasnije objavljeno, utrošeno je 17.000 puščanih i mitraljeskih metaka i cijela šarža brdske baterije, ne računajući angažovanje vasojevićkih brigada, što samo po sebi govori o karakteru izvršene operacije.

---

¹⁰Elmaz Plava, PLAV I GUSINJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU ALBANACA, prijevod Ferid Bulja, Sarajevo, 2006.

Leševi su se nalazili po ulicama, grobljima i baščama. U tradiciji Plavljana sačuvano je saznanje da je toga dana na ulicama Plava bilo preko 450 leševa, pretežno neboraćkog stanovništva. Oni koji su bili sposobni da se kreću izbjegli su najprije u plavske planine, a zatim su prešli preko jugoslavensko-albanske granice prema Tropoji pa prema Skadru, gdje se nalazila saveznička vojna uprava u kojoj su bili francuski, engleski i italijanski viši oficiri. Iz ovoga se da zaključiti da prave pobune nije ni bilo, već da su se samo Plavljeni i Gusinjani suprotstavili ulasku vasojevićkih brigada u krajeve u kojima su oni živjeli.

Razlozi „pobune“

O „pobuni“ ne postoji pisani dokument, niti program i ciljevi pokreta, te zašto je i kako došlo do „pobune“. Pokušavamo je objasniti analizom događaja i uzroka njenog „nastajanja“. U ovakvim društveno-ekonomskim uvjetima opravdano se postavlja pitanje zašto su stanovnici Gusinjsko-plavske krajine decembra 1919 - posebno nakon poraza Centralnih sila i proboja Solunskog fronta, te nakon dolaska Jadranskih trupa u Plav i Gusinje, kojima su se i oni pridružili - doprinijeli da dolazak srpske vojske bude ostvaren ne samo bez oružanog otpora već i u atmosferi savezničkog odnosa sa srpskom vojskom. Pokušaj da se to objasni dovodi do zaključaka:

1. Veliki dio muslimana Gusinjsko-plavskog kraja bio je uvjeren da će im nova lokalna vlast donijeti brojne nedaće, naročito zbog uključivanja paravojskih jedinica, u konkretnom slučaju vasojevićkih brigada. Takvo strahovanje proizlazilo je iz konkretnih historijskih događaja koji su se zbivali među stanovnicima Krajine i pripadnicima plemenske zajednice Vasojevića. Vasojevići su upravo u tim danima formirali svoje dvije brigade, koje je srpska vojska tretirala kao paravojsne jedinice. Sukobi u Polimlju 1852, te boj na Nokšiću i Murini 1878. i 1880. opterećivali su njihovu svijest. Duboko urezani u njihovoj svijesti ostali su događaji iz februara 1913. kada je strijeljano oko osam stotina stanovnika Krajine i kada je izvršeno nasilno pokrštavanje oko 12.000 muslimana. Svemu tome doprinosilo je i sjećanje na nasilno pokrštavanje u plemenu Vasojevića koje se dogodilo 40-ak godina ranije, te konfiskovanje imovine muslimana u Nikšiću i protjerivanje iz domova. U njihovoj svijesti preovladavalo je mišljenje da će se nešto slično dogoditi i sada;
2. Imali su svijest da mogu i trebaju formirati svoju lokalnu vlast sa ljudima iz svoje sredine, poput neke lokalne autonomije;

3. Iako su vjera i imovina bile „zagarantovane“ odlukama Berlinskog kongresa, strahovali su da se ta proklamovana prava ni sada neće ostvariti. Željeli su sačuvati sve ono što je do tada u Krajini bilo ostvareno;
4. Izgradnjom gradova bili su omogućeni povoljniji društveno-ekonomski odnosi i za ruralno stanovništvo koje je težilo da se na bilo koji način naseli i Plavljanima i Gusinjanima preotme materijalna dobra;
5. Bili su opterećeni samopouzdanjem da borbom mogu spriječiti obnovu crnogorske vlasti, što je objektivno bilo nerealno, jer su se uvjeti i odnosi bili bitno izmijenili.

Gušenje „pobune“ i formiranje koncentracionog logora u selu Barbaluši kod Skadra

Prije intervencije srpske vojske u dokumentima vojvode Stepe Stepanovića spominju se Smail Ferović i Puniša Račić. Njih je srpska vlada, ili neke od njenih institucija, uputila u Čakor sa zadatkom da uspostave vezu sa prvacima Plava i odustanu od sukoba. Tom prilikom spominju se braća Ferović, najvjerovatnije zato što se pretpostavljalo da oni mogu biti organizatori pobune, te ih se pokušalo nagovoriti da se, umjesto na pobunu, odluče na pregovore sa srpskom vojskom. To proizlazi i iz Naredbe komandanta Stepe Stepanovića na osnovu koje je izvršena vojna intervencija. U cilju pojašnjenja ove pojave ističemo da su Puniša Račić i Smail Ferović bili pripadnici srpske vojske koja se u vrijeme Prvog svjetskog rata nalazila na grčkom otoku Krf. Njih dvojica spominju se u poznatom procesu regenta Aleksandra protiv oficira Dragutima Dimitrijevića Apisa, koji je bio optužen kao izdajnik. Srpska vlada Hasu Ferovića i ostalu njegovu braću i rođake prihvatila je kao nacionalne borce, te su dobili srpsku nacionalnu penziju i druge beneficije. Smail, tada Omeragić, inače unuk po ženskoj liniji Hase Ferovića, iz materijalnih pobuda prestao se iskazivati kao Omeragić i prihvatio prezime Ferović, te je i on nakon preseljenja u Kosovsku Mitrovicu dobio nacionalnu penziju srpske vlade. U povlačenju se pridružio srpskoj vojsci i sa njom stigao na otok Krf. U sudskom procesu, koji je regent Aleksandar Karađorđević vodio protiv oficira srpske vojske Apisa optužujući ga kao navodnog izdajnika (osuđen je na smrt i strijeljan), kao navodni svjedoci spominju se Puniša Račić i Smail Ferović. Tom prilikom stekli su posebno povjerenje regenta Aleksandra. Kao takvi uživali su povjerenje srpskih vojnih vlasti i bili su odabrani da budu delegirani kao pregovarači srpske vojske sa vođama pobune u Gusinjsko-plavskoj krajini. Puniša Račić i Smail Ferović nisu uspjeli nagovoriti Bejta Plavu i Medu Ferovića da prihvate pregovore, a onda je otpočela vojna intervencija koja je imala za cilj da pobunu uguši vojnom silom.

Nakon toga otpočelo je artiljerijsko bombardovanje Plava. Plavljeni nisu imali iskustva boriti se pod djelovanjem artiljerije. Veliki broj njih uspio je napustiti grad i izbjeći u okolne planine. Oni koji fizički nisu bili sposobni stradali su i ostali su mrtvi ležati na ulicama Plava. Oni koji su preživjeli ovu katastrofu prenose da je tada izginulo oko osam stotina osoba, pretežno civila.

Oni koji su uspjeli izbjeći iz grada prešli su albansku granicu i sakupili se u pograničnom albanskom selu Čereni, nakon čega su se preko sela Valbone i Tropoja uputili prema Skadru. O njihovom pokretu obaviještena je Saveznička vojna misija u Skadru. Da bi izbjegli dolazak ove brojne grupe naoružanih bjegunaca, Saveznička misija odredila je predstavnika Italije da pođe u susret bjeguncima, spriječi njihov ulazak u grad i da ih nagovori da se predaju, garantujući im sigurnost, smještaj i ishranu.

Bjegunci su prihvatili poziv italijanskog generala, predali su oružje i pod kontrolom savezničkih vojnih vlasti otpremljeni su u selo Barbaluši, između Skadra i Tirane.

Tako se završila neuspjela pobuna Plavljana, koji su prije toga pokušali preko Rugovske klisure zauzeti Peć.

Prema očekivanjima Kosovskog komiteta to bi bio predznak za otpočinjanje općeg ustanka na Kosovu. O broju i stanju u kojem su se našli logoraši sačuvan je izvještaj obavještajnog oficira Zetske divizije pješadijskog pukovnika Velibora Đurića.

Nakon formiranja logora u selu Barbaluši komandant Zetske divizije, sa sjedištem u Cetinju, odredio je obavještajnog oficira da otputuje u Skadar i da tamo, u saradnji sa komandantom savezničkih trupa, utvrdi stanje u ovom logoru.¹¹

Poslati oficir izvijestio je da je “njihov dolazak kod saveznika izazvao različita komentarisanja, da ih Francuzi tretiraju kao balast, a da ih Italijani smatraju kao sredstvo za ostvarivanje svojih ciljeva, u čemu imaju i podršku komandanta engleskih trupa generala Filipa, te da svojom pojavom izazivaju naročito interesovanje Engleza, prilično interesuju Francuze, a od svega ovoga čine kapital Italijanima”.

Posebno se ističe da su „prvaci Plava i Gusinja svojevremeno uputili pet pisama skadarskim prvacima po nekom Murteza-efendiji (hodža Kadri) ističući da ne mogu da snose naš jaram i da traže moralnu i materijalnu pomoć”. U izvještaju se dalje ističe da im je data pomoć i da su za ta sredstva kupili oružje koje je neki Elmaz-efendija prebacio u Plav.

Obavještajac Zetske divizije utvrdio je da je glavni pokretač pokreta u gusinjsko-plavskom okrugu bio Ismail-efendija, poznat kao Smaka Nikočević.

---

¹¹O tome smo ranije pisali u knjizi PLAV I GUSINJE U PROŠLOSTI, str. 29. Tamo smo citirali dva izvještaja spomenutog oficira u kojima stoji da su „u Skadru nalazi oko 2.500 izbjeglica iz Plava i Gusinja”.

Obavještajac Zetske divizije utvrdio je da je glavni pokretač pokreta u gusinjsko-plavskom okrugu bio Ismail-efendija, poznat kao Smaka Nikočević. U izvještaju se dalje ističe da je «Kosovski komitet na čelu sa nekim hodžom Kadrijom naročitu pažnju posvetio Gusinjsko-plavskom pokretu». Obavještajni oficir u izvještaju je istakao da su Francuzi nezainteresovani, da interesovanje Engleza sve više raste, a da su Italijanima ostavljene «odriješene ruke», te da ih general Filip intimno pomaže. Dalje se ističe da je težnja Italijana «da uspostave Veliku Albaniju» i da se u tome koriste ove izbjeglice. Stoji i da je ovo pitanje iznijeto i pred glavnog komandanta istočne vojske generala Franša Deperea (Franshet d'Eperey), da je zauzet stav da «ove izbjeglice pošto-poto treba vratiti njihovim kućama, jer je to u našem interesu - da je Izvršni odbor dozvolio povratak ovih izbjeglica u svoje krajeve, ali na ličnu odgovornost».

Nešto kasnije, 5. juna 1919, Smail ef. Nikočević uputio je pismo Bejtu Plavi u kojem ga obavještava da im Italijani stalno obećavaju pomoć pri povratku, a da ih stalno obmanjuju te da od toga nema ništa. U izvještaju se kaže da su izbjeglice uklonjene iz Skadra i prebačene u logor u Barbaluši. Dalje stoji da su savezničke snage predale izbjeglice u nadležnost italijanskom generalu Pjaćentinu. Shvaćeno je da ih Italijani na taj način mogu iskoristiti za neke političke ciljeve, te da se već pristupilo njihovom izvlačenju iz logora, davane su im propusnice i upućivani su kućama. U izvještaju se dalje navodi da su neki uspijevali pobjeći iz logora i da im je pri povratku pomoć pružao učitelj srpske škole u selu Vrake. Ovo selo odranije je bilo naseljeno srpskim stanovništvom i održavalo je određene nacionalne veze sa Crnogorcima u okolini Skadra.

Iz službenog izvještaja komandanta općine Plav od 28. aprila 1919. vidi se kako se jedan broj izbjeglica uspio vratiti u Plav i u kakvom se stanju vratio. U izvještaju komandanta Plava upućenom Zetskoj diviziji na Cetinju stoji: «Od begunaca se ove sedmice vratilo 48 ljudi, mahom bez oružja.» Ističe se da «izbeglice dolaze u veoma bednom stanju, gladni, goli i bos i da se razvijaju bolesti». U jednom drugom izvještaju spominje se da se među izbjeglicama pojavio tifus. Komandant iz Plava traži hitnu pomoć u materijalu, odjeći i hrani.

Oko pet mjeseci održavan je logor u Barbaluši i to pod neposrednom komandom italijanskog oficira iz sastava savezničke uprave u Skadru koja je, na osnovu insistiranja diplomatskih službi u Skadru, pokušavala da se logor raspusti, a logoraši upute u rodna mjesta.

U kakvom su se stanju vraćale izbjeglice najrječitije govori Izvještaj

komande mjesta Plav POV br. 867 od 28. aprila 1919. upućen komandantu Zetske divizijske oblasti Cetinje, u kojem izričito stoji ono što je navedeno u naslovu. Goli i bosci prešli su Prokletijski masiv da bi stigli u rodni kraj svojoj djeci i najbližoj rodbini. Ne samo da su se vraćali goli i bosci nego su vraćali u opljačkane a zatim zapaljene domove. Nije bilo ni pluga ni motike ni sjemena da bi se bacilo u zaleđena polja. Izbjeglice su bile primorane početi novi život, bez osnovnih ljudskih sloboda uz tretman „građana drugog reda“. U svim tajnim službenim dokumentima tretirani su kao nepouzdan element uz granični prostor gdje su dopuštene sve vrste nasilja. Lokalni policijski organi formirali su posebne grupe, tzv. „trojke“ koje su, na osnovu dobijenih spiskova, ovlastili da vrše brojna ubistva, a da za to nikome ne odgovaraju. Ljudi ovoga kraja zapamtili su pojedince koji su ove zločine pojedinačno i organizovano sprovodili. O tome su pisali najstariji školovani ljudi ovoga kraja poput Zufera S. Musića i Abaza Redžepagića u brošuri SUMORNE ZORE ISPOD VISITORA. Samovolja policajaca ili tajnih „trojki“ bila je neograničena, a život ovih beskućnika mučan i tegoban. Postali su „glasačka mašina“ raznih probisvijeta poput crnorukca Puniše Račića, kojeg su morali birati i za narodnog poslanika u Skupštini Jugoslavije da bi ovaj u ime naroda iz skupštinskih klupa pucao i ubio hrvatske narodne poslanike Stjepana Radića i njegovog brata Pavla. Bio je to odraz samovolje koju su Račić i njemu slični već desetak godina sprovodili nad onima koji su se vratili iz logora Barbaluši.

Taj se mučni period u narodu zove „pljačka“, a riječju „mušketa“ obilježava se vrijeme 1912. kada je pobijeno oko osam stotina ljudi samo zato što nisu prihvatili pokrštaivanje. Ove su se pojave kasnije koristile kao granični putokazi kojima su se pratila rođenja djece i smrt roditelja, jer su prema njima najlakše mogli odrediti koliko ko ima godina, te koliko je prošlo vremena od njihovog vjenčanja ili smrti roditelja. Bili su to „crni dani“ iz njihove prošlosti koje su teško zaboravljali i prevazilazili.

Sreća je bila da je dosta omladine uspjelo završiti nižu srednju školu od Berana i Peći do Skoplja, školujući se prvenstveno u Velikoj medresi „Aleksandar Karađorđević“ u Skoplju. Omladina se opredjeljivala prvenstveno kao antifašistička. Širila je antifašistički duh među svojim obespravljenim narodom, što je presudno utjecalo da se stradanje i težak životni put ne iskoriste u cilju fašiziranja ljudi iz ovih krajeva. Pod utjecajem borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje koju je predvodila i organizovala Komunistička partija uključivali su se u antifašističku borbu. Dogodilo se nešto što fašistički okupator i kvinslinzi nisu mogli očekivati.

Gusinjsko-plavska teritorija, iako „efektivno okupirana“, objektivno se razvijala kao logistička baza onima koji su se borili protiv fašizma kako u Vasojevićima tako i u đakovičkoj Malesiji, pa i Skadarskom okrugu. Ovi krajevi poslužili su ne samo za smještaj i ishranu nego i kao pogodan i siguran prostor preko kojeg su se povezivali lokalni partizanski štabovi sa Vrhovnim štabom NOV i POJ kao i štabovi susjedne Albanije sa rukovodstvom u Crnoj Gori i na nivou Jugoslavije. U ovim uvjetima preovladavala je zajednička borba umjesto međusobnog krvarenja i istrebljivanja, a zajedništvo kao jedino ispravan put.

Tokom nasilnog pokrštavanja 1913. znatan broj ljudi, prema zvaničnim podacima njih oko osam stotina, prebjegao je u Albaniju. Na taj su način izbjegli pokrštavanje i strijeljanje. Ova je pojava zabilježena i u zvaničnim izvještajima Ministarstva za unutrašnje poslove Crne Gore. Prema tim izvještajima do oktobra 1918. prebjegli su u sjevernu Albaniju i pridružili se, uglavnom, Komitskom pokretu pod rukovodstvom bajraktara Bajrama Curija.

Iako nije izričito naredio masovna strijeljanja, crnogorski kralj Nikola inicirao ih je jednom naredbom iz oktobra 1913. Izričito je naredio i odobrio da se na komite i komitske porodice primijene drastične metode i da se odmetnici ubijaju bez sudskih presuda. Ta kraljeva naredba bila je povod crnogorskim policijskim snagama da vrše masovna strijeljanja ne strahujući od odgovornosti za počinjena djela. Istovremeno, svima onima koji su se odmetnuli konfiskovana je imovina, a kuće su spaljivane. Ovakve su pojave podsticale ne samo bježanje čitavih porodica preko granice u Albaniju nego su istovremeno bivale jedan od uzroka za pobunu. Konfiskovanjem imovine prostori su se „čistili“ od bošnjačkog i albanskog stanovništva. Oduzeta imovina dodjeljivana je crnogorskim porodicama. Bili su to počeci novih agrarnih odnosa u budućem društvenom uređenju. Ovaj se problem javio i u prvim godinama narodnooslobodilačke vlasti, a značajno je utjecao na odnos stanovništva prema fašističkoj okupaciji i bio je osnovni problem u međunacionalnim odnosima. Još u maju 1941. jedan broj bošnjačkih i albanskih porodica koje su 1913-1914. prebjegle u Albaniju, kao i jedan broj onih porodica koje su prebjegle u februaru 1919. nakon gusinjsko-plavske „pobune“, strpane su u Međunarodni koncentracioni logor u selu Barbaluši pod kontrolom savezničke uprave u Skadru. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, maja 1941, odbjogle porodice vratile su se u Plav i Gusinje i odmah pristupile postupku vraćanja svoje imovine konfiskovane 1913. i 1919.

Dok je Gusinjsko-plavskim krajem upravljao bajraktar skadarske Malesije Prenk Calja, kao opunomoćenik italijanskih okupacionih vlasti, u Gusinju i Plavu formirani su tzv. agrarni sudovi čiji je zadatak bio da bošnjačku i albansku oduzetu imovinu vrate vlasnicima. Okupatorske vlasti tada su se javljale kao zaštitnici albanskog i bošnjačkog na štetu crnogorskog stanovništva. Problemi ovih agrarnih odnosa trajali su sve do maja 1945. kada je crnogorska vlada na prijedlog Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Andrijevici donijela poseban zakon kojim je utvrđeno da je pravo svih onih kojima je zemlja oduzimana da im se ona vrati, pod uvjetom da su dočekali narodnooslobodilačku vlast i da se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorom. Ovim zakonom bio je formiran i poseban Agrarni sud od tri člana koji je svojim presudama vraćao oduzetu zemlju Bošnjacima i Albancima. To je istovremeno bio i zvanični stav crnogorske vlade po pitanju odmetništva i vraćanja prava na oduzetu zemlju. Ovaj agrarni sud radio je u sastavu: Nikola Popović, sudija okružnog suda u Nikšiću, Milorad Čulafić, diplomirani pravnik, koji je tada radio kao načelnik personalnog odjeljenja u predsjedništvu Vlade Crne Gore, i Mustafa Memić kao rukovodilac antifašističkog pokreta tokom NOB-a 1941. i 1942. Problemi agrarnih odnosa kasnije su se rješavali na osnovama zakona o agrarnim odnosima. Ovim stavom crnogorske vlade izraženo je neslaganje sa onim što je radila crnogorska vlast poslije Balkanskog rata i u februaru 1919. To su odnosi prema istim pitanjima u različitim vremenima i društveno-političkim sistemima. Tako crnogorska vlada poslije oslobađanja zemlje od fašističke okupacije nije osudila stavove i ponašanje crnogorske vlasti iz 1912, 1913. i 1919. što je značajno kod ocjene društveno-ekonomskih odnosa u različitim vremenima. Ti su odnosi značili i promjenu prema bošnjačkom i albanskom narodu u krajevima u kojima su živjeli. O tome da između muslimana i hrišćana prvobitno nije bilo sukoba i da su oni jedno vrijeme živjeli u tolerantnim odnosima pisalo je više crnogorskih historičara. Podsjetit ćemo na djelo dr. Gligorija Stanojevića KNJAZ DANILO I NJEGOVO DOBA. Stanojevićevo pisanje imalo je opći značaj i odnosilo sa na Crnu Goru u cjelini. Da su odnosi između muslimana i hrišćana bili tolerantni, da su muslimani potpuno ravnopravno učestvovali na plemenskim zborovima i u donošenju plemenskih odluka, pa i u slučajevima kada su te odluke bile suprotne interesima osmanske države, u knjigama posvećenim plemenu Kuča pisali su prof. dr. Marko Erdeljanović, vojvoda Marko Miljanov, dr. Rastislav Petrović (pleme Kuči) te Marko Rašović.

O tolerantnim odnosima muslimana i hrišćana u plemenskoj zajednici Vasojevića pisao je Marko Cemović (brat Avre Cemovića) u rukopisu posvećenom plemenu Vasojevića, koji se čuva u Arhivu Istorijskog instituta Crne Gore.

Istrijebljeno je dosta brojno muslimansko stanovništvo u plemenskoj zajednici Kuča poslije bitke na Orlovu. Nakon protjerivanja to se stanovništvo naselilo u Gusinjsko-plavskoj krajini. Među njima je i bratstvo Medunjana koje je prebjeglo iz tvrđave Medun (jedan od prvaka pobune u Gusinjsko-plavskoj krajini decembra 1918. bio Bejto hadži Hajrov Medunjanin koji je u vrijeme pobune nosio prezime Plava).

Bratstvo Memića prvobitno se spominje u manastirskim knjigama (hrisovuljama). Za njih se kaže da su porijeklom iz plemenske zajednice Kriči, te da su nakon jednog sukoba sa Durmitorcima (Drobnjacima) na Jezeru bili primorani napustiti durmitorski kraj. Kasnije se spominju kao Micani na desnoj i lijevoj obali Tare. Pod tim imenom u XVIII stoljeću spominju se u Kolašinu gdje je postojala četa Micana. Kajmekam kolašinske kaze hafiz Salih Ali Gašević, pišući prvi mevlud na bosanskom jeziku (arebicom), posvetio je ovo djelo bratstvu u Kolašinu, kao izrazito borbenom bratstvu. Objasnjeno je da su se Micani u Pljevljima 1831. pridružili Bošnjacima i sa njima pošli za Kosovo. U XIX stoljeću akademik Jovan Erdeljanović spominje ih među muslimanskim bratstvima u Kučima koja su se, nakon što su protjerana iz ove plemenske zajednice, naselila u Gusinje. Pišući o Gusinjsko-plavskoj oblasti Andrija Jovičević spominje dvije porodice Memića od kojih je jedna živjela u varošici Gusinje, a druga u selu Dragije (Adem i Aljo Mehmedov). Poznato je da su Adem i Aljo bili sinovi Mehmeda Mustafinog. Od šeste decenije XX stoljeća u Gusinjsko-plavskoj krajini ne živi više nijedna porodica iz bratstva Memića.

Pišući o svom ocu vojvodi Miljanu Vukovu, Gavro Vuković, ministar vanjskih poslova Crne Gore, objasnio je da je Miljan nakon imenovanja za vasojevičkog vojvodu napao selo Crni Vrh u okolini Berana, gdje je živjelo bratstvo Memića i protjerao ih iz sela. Naselili su se u Sandžaku kao Crnovršani, Memovići i Memići.

Na istim osnovama kao i Mlečani i Austrija je uspjela mobilisati brdska plemena u austrijsko-osmanskom ratu 1737. Austrijski se car obratio hrišćanima na Balkanu i zatražio da se pridruži austrijskim jedinicama koje su prodirale prema Skoplju i Novom Pazaru. Ovom prilikom pozivu su se odazvale plemenske zajednice Kuča, Pipera, Vasojevića, Bratonožića i Nikšića.

Kao svog komandanta prihvatili su kučkog vojvodu Radonju Petrovića pod čijom je komandom ova vojska stigla do Novog Pazara. Cilj im je bio da se pridruže austrijskoj vojsci i da pod komandom austrijskih generala nastave borbu protiv Osmanlija i muslimana uopće. Crnogorskim brdskim plemenima pridruživali su se i albanski Kelmendi pod komandom katoličkog skopskog biskupa. Ovi su se Kelmendi kasnije vratili iz Slavonije na prostore južno od Save sa objašnjenjem da nisu mogli trpjeti disciplinu i batinanje od austrijskih vlasti.

Pokolj stanovništva u Šahovićima

Nadahnuo idejama iz GORSKOG VIJENCA o istrazi „poturica“, crnogorsko stanovništvo oko Mojkovca i nizvodno pokraj Tare 1924. organizovalo se pod komandom penzionisanog komandira žandarmerijske stanice Nikole Đilasa, oca Milovana Đilasa. Izvršili su organizovani pohod na stanovnike donjega Kolašina (selo Grnčarevo). Povod za napad bilo je ubistvo penzionisanog načelnika sreza Boška Boškovića u Kolašinu za što je neosnovano optužen Jusuf Mehonjić iz sela Grnčareva. Mehonjić tada nije uopće bio u Jugoslaviji, jer je upravo tada, uz pomoć komitske čete mula Agana Kojića, prešao na teritoriju Albanije i pod vođstvom Bajrama Curija pridružio se pobunjenim Albancima, te kao komandant jednog bataljona vodio borbe protiv Ahmed-bega Zogula i njegovih pristalica. To je kasnije potvrđeno i u sudskom procesu vođenom u Kolašinu protiv crnogorskih komita Drage i Radoša iz Rovaca, koji su iz osvete ubili načelnika sreza Boška Boškovića, navodno zato što im je silovao sestru dok su oni bili u Komitima. Nikola Đilas ispričao je svojoj djeci kako se dogodio ovaj pokolj. Milovan Đilas, pišući u časopisu „Nedjelja“ (Sarajevo, 18.03.1990), ističe da je slična sudbina zadesila muslimane Bjelopoljskog sreza, koji su trebali biti zaštićeni preko Šahovića što je spriječio jedan oficir. Đilas je pisao da je njihov komšija Sekula išao od trupa do trupa zaklanih i prerezivao ligamente ubijenih i zaklanih. Tako se u selu radilo sa volovima ukoliko su poslije klanja bili još živi. Zaklano je 350 ljudi. O ovome zločinu vođena je rasprava i u Narodnoj skupštini Jugoslavije. Ondašnji reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević u pismenom protestu Vojvodi Putniku, komandantu Sarajevske vojne oblasti, istakao je: „Pri tome su naročito stradali Muslimani iz Bijelog Polja. Nad njima su najprije izvedene pljačke, a onda je izvršen jedan opšti pokolj kakav mogu izvesti samo zvjerad u ljudskom liku.“ Od tada više nema muslimana u Šahovićima. Selo danas nosi naziv Tomaševo. Razbjegli su se u okolinu Pljevalja, istočne Bosne i oko Brčkog i Tuzle. U vrijeme agresije na BiH junački su se borili i pružali otpor agresiji.

SEDMI DIO
FAŠISTIČKA OKUPACIJA I ODGOVOR DVAJU POKRETA

Okupacija zemlje

Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije postojala je opasnost da se bivši logoraši i stradalnici iz Gusinjsko-plavskog kraja iskoriste kao saradnici okupatora. Razvoj NOP-a i sukobi, koji su od augusta 1941. počeli u Vasojevićima, između pripadnika NOB-a i četnika Draže Mihailovića pod komandom Pavla Đurišića (kada je otpočelo uništavanje crnogorske antifašističke omladine) utjecali su da je i opredjeljenje naroda Plavskog-gusinjskog kraja bilo sasvim drugačije u odnosu na ono što su očekivali okupatori i kvislinške snage fašističkog okupatora. Narod Plava i Gusinja odlučio je pomoći onima koji su tada proganjani.

Veći broj boraca iz Vasojevića, koji je uspio preživjeti četničku strahovladu 1941. i s početka 1942, prelazio je na terene Gusinjsko-plavskog kraja i na njima nalazio utočište, o čemu svjedoči i pet partizanskih zemunica. Rukovodstvo Naroda oslobođilačke borbe kretalo se od Sreza andrijevičkog do odgovarajućih štabova NOV i POJ za Crnu Goru i Kosovo do Vrhovnog štaba NOV i POJ, a raniji bjegunci iz logora Barbaluši prihvatili su ih i ispraćali. Plavljeni i Gusinjani nisu uspjeli dobiti pravo na lokalnu autonomiju i pravo da za rukovodioce biraju ljude iz vlastitih redova. Međutim, dogodilo se da su u Andrijevičkom srezu i Beranskom okrugu u rukovodstva NOV-a birani kadrovi bjegunaca iz logora.

Od maja i juna 1942. punu godinu u Crnoj Gori nije bilo organizovanih partizanskih jedinica, osim pojedinačnih gerilskih grupa. U Andrijevičkom srezu i Beranskom okrugu djelovao je Beransko-andrijevički partizanski bataljon kao organizovana jedinica koja je sačekala dolazak partizanskih jedinica iz Bosne i Hercegovine. Od maja do augusta 1943. u Plavu i Gusinju djelovala su četiri partizanska bataljona: Kosovsko-metohijski partizanski bataljon „Bajram Curi“, dijelovi Beransko-andrijevičkog partizanskog bataljona, Muslimanski omladinski partizanski bataljon Plava i Gusinja i Skadarski partizanski bataljon „Prljat Redžepi“. Oko tri hiljade boraca iz ih krajeva učestvovalo je do kraja rata u partizanskim brigadama: Petoj proleterskoj crnogorskoj, Sedmoj omladinskoj, Devetoj crnogorskoj te Bokeljskoj brigadi. Sa gusinjsko-plavskog terena 1944. njemačkim okupacionim jedinicama nije se pridružila nijedna borbena jedinica, te su okupacijske jedinice odstupale prema Sarajevu za Austriju. Iz njenih sjevernih krajeva prema Jasenicama i Mariboru odstupilo je oko 12.000 boraca pod komandom četničkog vojvode Pavla Đurišića. Pokušaj okupatora i njegovih saveznika da ovi krajevi postanu neka vrsta baze fašističkom okupatoru nisu uspjeli.

Zločin Pavla Đurišića u Vasojevićima i kontrarevolucija

Četnički vojvoda Pavle Đurišić bio je komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Njegovom pojavom i djelovanjem otpočeo je proces sve veće diferencijacije među stanovnicima različitih nacija i vjera. Politička diferencijacija razvijala se u dva pravca:

- na kontrarevoluciju u Crnoj Gori, posebno u Vasojevićima i
- na opredjeljivanje stanovništva Gusinjsko-plavske krajine na antifašističku borbu, posebno protiv Ravnogorskog četničkog pokreta pod vođstvom Draže Mihailovića, generala i ministra odbrane u emigrantskoj Kraljevskoj vladi. Obje tendencije bitno su utjecale da stanovništvo Gusinjsko-plavske krajine prihvati zaštitu crnogorskih patrizana, te da se uspješno razviju partizanski kanali putem kojih su održavane veze između rukovodstva NOB-a na Kosovu, Albaniji, Makedoniji, a preko ove i sa Bugarskom. Logična posljedica takvih kretanja bila je da je Krajina postepeno popimala karakteristike kohezione snage. Tokom djelovanja kontrarevolucije u Krajini formirane su i četiri partizanske jedinice multinacionalnog i multivjerskog sastava. To je pozitivno djelovalo, posebno na razvoj partizanskih jedinica sa Kosova i Metohije, gdje su se uključivale i partizanske jedinice bošnjačkog naroda iz ovih krajeva i Skadarski partizanski bataljon „Prilat Redžepi“ iz sjeverne Albanije.

Pred Drugi svjetski rat Pavle Đurišić bio je oficir jugoslavenske vojske, smješten na graničnom prostoru prema sjevernoj Albaniji. U danima aprilskog rata 1941. komandovao je četom koja je imala zadatak da se sa Šalje i plemenske zajednice Kelmendi, u sastavu 48. puka Vojske Kraljevine, probije prema Skadru i da na taj način olakša nastupanje Zetske divizije iz pravca Podgorice. Bila je to jedina vojna formacija jugoslavenske vojske koja je u odbrani od agresije imala ofanzivni karakter. Nakon kapitulacije jugoslavenske vojske vratila se naoružana u Gusinje, gdje je bila logistička baza 48. puka i brojno naoružanje i rezerve hrane, dok su oni koji su pokušavali prodrijeti prema Skadru bili gladni i bez naoružanja zbog djelovanja pete kolone. Za to je optuživan pukovnik Ljubo Novaković, komandant 48. jugoslavenskog puka. Po povratku u Gusinje Pavle Đurišić prešao je u Berane (selo Zaostro) na putu prema Bijelom Polju, gdje je osnovao porodicu. Uspio je uspostaviti brojne veze sa intelektualcima i poznatim ličnostima toga kraja.

U općenarodnom trinaestojulskom ustanku Đurišić je učestvovao i sarađivao sa rukovodstvom ustanka, a nakon ponovnog dolaska italijanske

okupacione vojske predao se okupatoru i sa italijanskim oficirima uspio uspostaviti brojne veze. Posebno se spominje njegova bliska veza sa italijanskim generalom Aleksandrom Pirciem Birolijem (Alessandro Pirzio Biroli). U Lirskoj dolini postao je nosilac kontrarevolucionarnih snaga. Nakon toga prešao je na Ravnu goru u Srbiji gdje se sastao sa Dražom Mihailovićem. Od njega je 15. oktobra 1941. dobio dva naređenja: jedno se odnosilo na imenovanje generalštabnog oficira kraljevske jugoslavenske vojske Đorđija Lašića u Lijevoj Rijeci za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori; drugo naređenje odnosilo se na Đurišićevo imenovanje za komandanta Lirsko-sandžačkih četničkih odreda.

Nakon toga, uz saglasnost Draže Mihailovića otpočeo je proces uništavanja partizanskih snaga u Andrijevičkom, Beranskom i Kolašinskom srezu. Uspio je u velikom broju desetkovati partizanske borbene jedinice. Bio je bezobziran i krvoločan, strijeljao je i pozatvarao brojne rukovodioce antifašističkog pokreta. Formirao je i po zlu poznati kolašinski zatvor oko kojeg je niklo veće groblje antifašista Andrijevičkog, Beranskog i Kolašinskog sreza. Od Andrijevičkog partizanskog bataljona iz augusta 1941, koji je brojao oko 170 boraca, ostalo je svega oko 10% preživjelih.¹² U tim stradanjima izginuo je, kako se isticalo, „cvijet vasojevičke omladine“ - studenti Beogradskog univerziteta i istaknuti antifašisti.

U takvim uvjetima nametnula se potreba da se u Gusinjskoj krajini potraži sklonište za preživjele borce. To je bilo moguće zbog toga što je Gusinjsko-plavska krajina bila isključena iz sastava marionetske crnogorske države, pa je na taj način četnicima pod komandom Pavla Đurišića bilo onemogućeno da se normalno kreću ovim terenima. U ovakvim uvjetima većina stanovništva Gusinjsko-plavske krajine odlučila se za zaštitu boraca NOR-a. To je bilo historijski realno, jer su se na jednoj strani našli oni koji su prihvatili platformu NOR-a, posebno se zalažući za bratstvo i jedinstvo crnogorskog i gusinjsko-plavskog bošnjačko-muslimanskog stanovništva. Nasuprot onima koji su vršili zločine u Vasojevićima, stanovnici Gusinjsko-plavskog kraja uvidjeli su da su im borci NOR-a prijatelji i da im od njih nije prijetila nikakva opasnost. Četnički pokret u Vasojevićima prvenstveno se zasnivao na obećanjima da će krvlju osvojiti Plav i Gusinje i da će onima koji su prihvatili da se bore pod četničkom zastavom omogućiti potpunu pljačku gusinjsko-plavskog naroda i njihove imovine.

---

¹²Objašnjeno u djelu Radovana Lekića, „ANDRIJEVAČKI SREZ 1941-1944. GODINE“, Cetinje, 1971

U takvoj situaciji gusinjsko-plavskim antifašistima i relativno brojnoj inteligenciji nije bilo teško stanovnike Gusinja i Plava uvjeriti da su im pripadnici četničkog pokreta neprijatelji. Tako su stanovnici Krajine shvatili da su im partizani stvarni i iskreni prijatelji, a da četnici žele njihovo uništenje.

Tome je doprinosila i činjenica da je veliki broj izbjeglica sa Kosova i Metohije aprila 1941. preselio u Vasojeviće očekujući da će im četnici Pavla Đurišića omogućiti povratak u plodnu Metohiju. Osim toga, veliki je broj činovnika iz bivše Jugoslavije, pa i intelektualaca, oplakivao položaj koji su imali prije 1941, a takvih je poslije kapitulacije Jugoslavije bilo dosta. Lahko su prihvatili četničku propagandu i pristupali četničkom pokretu i umjesto borbe protiv fašističkog okupatora odlučili okrenuti puške protiv Bošnjaka i Arnauta, navodno vjekovnih neprijatelja. To je čak izražavano i na masovnim zborovima poput onog u selu Veruši kod Lijeve Rijeke. Nasuprot mržnji prema muslimanima i Albancima tadašnji sekretar KPJ za Andrijeviću Bogdan Novović obraćao se muslimanima riječima (približan citat): „Mi nijesmo krivi za sve ono što su od Vas radili naši očevi i djedovi (misleći na nasilno pokrštavanje i masovno strijeljanje). Mi Vam želimo samo dobro i Vašu punu ravnopravnost sa svima drugima.“

Politička diferencijacija 1941-1942.

Većina stanovnika Gusinjsko-plavske krajine nije oplakivala slom Kraljevine Jugoslavije. Doživljavali su brojna stradanja i imali nepovoljan socijalni položaj i kao građani drugog reda bili su posebno obespravljani. Oni od kojih je bilo normalno očekivati zaštitu nisu pokazivali volju, makar da dignu svoj glas protesta. Drugi su bili u povlaštenom nacionalnom položaju. Uz to, mogli su putem agrarnih komisija poboljšati svoj materijalni položaj ili da se školuju i dobijaju više činovničke položaje i plaće.

U Vasojevićima je došlo do diferencijacije između onih koji su se borili za nove društvene odnose, za ravnopravnost među narodima, i onih koji su se zalagali za nacionalnu i vjersku podjelu. Jedni su se zalagali za povratak kralja i nepravedne odnose, drugi za ravnopravne odnose među ljudima svih nacionalnosti. Jedni su oplakivali staru vlast i stare odnose i očekivali da će im se vratiti pravo da putem reforme agrara otimaju tuđu zemlju, te da će im se omogućiti činovnički položaj i plaće. Mislili su da nemaju potrebe boriti se protiv fašizma, već da svoje puške, umjesto protiv okupatora, okrenu na one koji su proklamovali nove i pravednije odnose u

društvu. A to je, barem u Vasojevićima, bila prvenstveno napredna antifašistička inteligencija.

Diferencijacija u Vasojevićima brzo se odrazila i na diferencijaciju u Gusinjsko-plavskoj krajini. Bilo je jasno da su oni koji su se opredijelili za staru kraljevsku vlast prihvatili saradnju sa okupatorom i okrenuli puške prema onima koji su se istinski borili protiv fašističke okupacije i kolaboracionista. Stanovnici Gusinjsko-plavske krajine shvatili su da su im jedini prijatelji oni koji se bore protiv stanja kakvo je bilo prije 1941, a sebe nazivaju partizanima. Shvatili su da su im drugi neprijatelji, jer su četnici proklamovali istrebljenje nesrpskog stanovništva u Sandžaku, Bosni i Hrvatskoj, te da se na taj način obnovi stara Jugoslavija, odnosno Velika Srbija. Iz svega toga bilo je jasno da se uporedo sa borbom protiv okupatora moraju boriti i za uspostavljanje drugačijih odnosa od onih koji su vladali do 1941. a koji su doveli do sramne kapitulacije.

Partizani su se borili ne samo protiv okupatora već i protiv nosilaca kraljevske vlasti i stanja koje je u tom vremenu vladalo. Proklamovali su ravnopravnost svih naroda i narodnosti i potrebu da se uporedo sa borbom protiv fašizma mora voditi borba i protiv svih onih koji su se stavili u službu okupatora i izjasnili se za povratak odnosa koji su vladali do 1941. Proklamovani ciljevi naroda Gusinjsko-plavske krajine bili su za ravnopravnost i pravednije društvene odnose. To je dovodilo i do diferencijacije među stanovnicima. Jedni su, umjesto borbe protiv okupatora, pozivali na saradnju sa njim i njegovim saradnicima, a istovremeno otpočinjali borbu protiv nesrpskih naroda. Došlo je i do kontrarevolucije u Crnoj Gori koja je posebno negativno izražena u gornjem Polimlju.

U vrijeme kontrarevolucije na gornjem Polimlju stradao je veliki broj antifašista. Ističe se kao primjer da je od 180 boraca, koliko ih je bilo u oktobru 1941, početkom 1942. samo njih 17 preživjelo. Svi ostali pobijeni su ili strpani u zloglasne četničke zatvore, kao što je bio onaj u Kolašinu.

Uništen je cvijet polimske mladosti. Među onima koji su tada izginuli spominje se sekretar sreskog komiteta KPJ-a Branko Deletić koji je proglašen herojem Polimlja, zatim Boja Jojić, student Beogradskog univerziteta i jedan od rukovodilaca antifašističke borbe u Srezu andrijevičkom, zatim Milić Keljanović iz sela Konjuha, Vojo Bakić iz sela Zabrđa, Radula Jevrić iz Krajišta ispod Visitora, Manojlo Kastratović, Veljko Delević iz Gračanice, Vukajlo Kukulj iz Šekula i brojni drugi. Svi su se oni sa poštovanjem i sa puno razumijevanja odnosili prema pripadnicima drugih narodnosti i stjecali njihove simpatije.

Raspisana je potjernica protiv ratnog komandanta Mirka Krdžića iz sela Mašnica. Oni koji su preživjeli četničku golgotu odlučili su na susjednim terenima Plava i Gusinja potražiti spas od terora četničkog komandanta Pavla Đurišića, jer je četnicima iz Vasojevića bio zabranjen pristup tim terenima. Tako se dvadesetak preživjelih partizana iz Andrijevičkog sreza našlo od Zeletina do Čakora, prvenstveno oko brda Sekirice i u selu Mašnici, gdje su pretežno živjeli Krdžići i Zogovići koji su za NOP bili vezani i porodično i po svojim opredjeljenjima.

Cijenili su svog rođaka Mirka, ranije sudskog majora, osvjedočenog antifašističkog borca, a uz to i Radovana Zogovića, jednog od najstarijih intelektualaca ovoga kraja. On se već tridesetih godina 20. stoljeća opredijelio kao marksista. Iako je bila zabranjena marksistička i svaka liberalna socijalna orijentacija, Zogović je još kao srednjoškolac uspijevaio pratiti literaturu lijeve socijalne orijentacije i prenositi je među stanovnike svoga sela. Bio je neprikosnovenno opredijeljen kao antifašista.

Krdžić i Zogović bili su prvjenci antifašističke aktivnosti od Murine do Velike ispod Čakora. Njih dvojica bitno su doprinijeli da se stanovnici ovog i okolnih sela opredijele kao antifašisti, te su se još tokom ustanka jula 1941. javno izjašnjavali protiv fašizma i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Zato se Krdžić i Zogović još 1941. javljaju kao pristalice antifašističkog pokreta, a time i kao protivnici četničkog pokreta. Bili su protivnici sukoba na vjerskoj osnovi. Zogović se dosta rano javio i kao pjesnik, pa je svoje antifašističko raspoloženje iskazivao i u pjesmama. Živeći jedno vrijeme na Kosovu, shvatio je probleme i položaj kosovskih seljaka, pa je o njima pisao pjesme.

Zogović je u zbirci pjesama PRKOSNE STROFE protestovao protiv nasilnog pokrštavanja i masovnog strijeljanja u Plavu i Gusinju 1913, obraćajući se plavskim kiridžijama i seljacima dok su ih crnogorski žandari sprovodili pokraj njegove kuće na Previji i tamo ih bezdušno i nemilosrdno strijeljali. U julu 1941. bio je jedan od rukovodilaca ustanka Andrijevičkog sreza i tada se otvoreno suprotstavio onima koji su zahtijevali da se pobiju muslimani, antifašisti koji su jula 1941. pobjegli iz Plava i stupili u Brezovjački partizanski odred.

Kada je jedan od seljaka, neprijateljski orijentisan prema muslimanima, zvani Vaso Zeljev Zaban krenuo prema štabu Brezovjavičkog partizanskog odreda, susreo ga je Zogović i obratio mu se riječima:

„Kuda si krenuo, Vaso?“

„U Štab vašeg odreda.“

„Zašto?“, pitao je Radovan.

„Da pobijem ove Turke što se nalaze ovde među vama“, odgovorio je

Vaso Zeljev.

„Nema, Vaso, ovdje nikakvih Turaka, ovdje su naši drugovi partizani iz Plava koji se sa nama zajedno bore protiv okupatora“, odgovorio mu je ljutito Radovan i uperio pušku prema njemu, zahtijevajući da se vrati uz prijatnju da će, ako to ne uradi, pucati u njega. Vaso Zeljev mrzovoljno se okrenuo i nezadovoljan stavom Zogovića pošao prema selu Pepići. Drugi slučaj u kojem se Radovan Zogović eksponira kao antifašista i humanista dogodio se kada su partizani zaplijenili dva topa, namjestili ih na jedno uzvišenje u Brezovjavičkom polju i počeli granatirati Plav. Zogović kao član Štaba polimskih partizana obratio se onima koji su bili na straži i upitao ih:

„Šta to radite?“

„Pucamo na Plav“, odgovorile su tobdžije.

„Pa zar na narod?!“, ljutito je upitao Zogović.

Nezadovoljan odgovorom koji su mu pružili, naredio im je da prestanu pucati u narod, pa ako im je želja da topovima kojima raspolažu zastraše plavski narod, neka pucaju u jezero gdje nema naroda. Poslušali su ga i prestali topovima tući Plavljane. Sve je to pozitivno utjecalo na njegovo rodno selo, te ono kasnije postaje logistička baza prognanim partizanima iz Vasojevića, a imalo je i pozitivnog odjeka za buduće odnose ljudi različitih nacionalnosti, kao i za jačanje partizanskog pokreta.

Bihorska tragedija i stradanje Bošnjaka u pljevaljskom i pribojskom kraju

Za ime Pavla Đurišića, komandanta četničkih odreda u Limskoj dolini i Sandžaku, posebno su vezane dvije akcije izvršene protiv bošnjačkog stanovništva u Beranskom, Pljevaljskom i Pribojskom srezu. To je također bio dio općeg plana za istrebljenje i uništavanje Bošnjaka. U instrukciji Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. naznačeno je, pored ostalog, da treba „stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke“, te da treba „stvoriti neposredne - zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenije, čišćenjem Sandžaka od bošnjačkog življa i Bosne i Hercegovine od bošnjačkog i hrvatskog življa.“ Bila je to Instrukcija koja je sadržajem odgovarala ciljevima četničkog pokreta. Svim svojim bićem Đurišić se pobrinuo da ovu instrukciju cjelovito sprovede. U tom cilju 2. i 3. marta 1943. Đurišićevi

četnici prešli su na desnu obalu Lima i otpočeo je proces uništavanja i paljenja seoskih kuća i svega drugog na što su nailazili. U izvještaju koji je Đurišić dostavio Draži Mihailoviću naznačeno je da su popaljena 33 bošnjačka sela, da je ubijeno 1.400 seljaka od kojih su 300 bile muške osobe, a da su ostalih hiljadu pobijenih i zaklanih bili žene i djeca. Đurišić je dalje obavijestio Mihailovića da je moral kod četnika značajno poboljšan, te da su opljačkali značajan broj stoke i imovine iz bošnjačkih sela koja su potom palili. Mjesec dana kasnije izvršen je sličan napad na bošnjačka sela u Pljevaljskom i Pribojskom srezu sa ciljem da se uništi Bukovica, gdje su od davnina živjeli Bošnjaci organizovani u nahiji Kukanj gdje su izgrađene i prve džamije, prije nego one u Pljevljima. Zločini počinjeni u Bukovici, Boljanićima i dijelu Pribojskog sreza bili su stravični. Grupa pljevaljskih antifašista ove je zločine objasnila u posebnoj knjizi pod naslovom „PRILOG U KRVI“. U ovoj knjizi poimenično su pobrojana popaljena sela i pobijene osobe kojih je po spisku bilo 1.352. Među pobijenim i zaklanim bila su i 443 dječaka, 128 osoba preko 50 godina.

Četničke jedinice koje su počinile zločin okupljene su da se pridruže njemačko-italijanskim okupatorskim jedinicama koje su u IV neprijateljskoj ofanzivi pokušavale spriječiti prodor partizanskih jedinica iz Bosne prema Hercegovini i Crnoj Gori. Međutim, ove jedinice nisu na vrijeme stigle na Neretvu, jer je veliki broj četnika iz Pljevaljskog i Durmitorskog sreza bio prethodno angažovan da potjera veliki broj opljačkane stoke iz popaljenih

sela. Ipak, stigli su na Neretvu i pokušali spriječiti prodor partizanskih jedinica na desnu obalu ove rijeke. Poznata je izričita naredba Pavla Đurišića da oko Neretve i Čehotine ne smije ostati živ nijedan Bošnjak. Grupe antifašista srpske nacionalnosti našle su se u dilemi kako spasiti jednu manju grupu muslimana pokraj rijeke Pive, gdje se jedno vrijeme nalazila i tekija. Ova grupa muslimana održavala je prijateljske odnose sa pravoslavicima koji su im na razne načine pokušavali pomoći i spasiti živote. Kada nisu našli drugo rješenje, pozvali su muslimane i predložili im da prihvate pravoslavlje, bez nasilja. Tako je u selu Božur grupa Srba, prijateljski naklonjena muslimanima i antifašistički opredijeljena, pokrstila muslimane da bi ih zaštitila. Ovo pokrštavanje izvršio je pop Jovo Radonjić. Ta mu činjenica kasnije nije smetala da na II zasjedanju antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke bude izabran za vijećnika, pa čak i za jednog od predsjednika ZAVNO Crne Gore i Boke.

Kanali za povezivanje rukovodstava KPJ i Glavnih štabova NOP odreda

Sve do jula 1942. veze između antifašističkih rukovodstava na Kosovu sa Crnom Gorom i preko nje sa CKKPJ i Vrhovnim štabom normalno su funkcionisale. Te su veze bile prekinute nakon povlačenja partizanskih brigada iz Crne Gore i iz Sandžaka, a naročito poslije kontrarevolucije u Vasojevićima. Takvo stanje veoma se teško odražavalo na stanje na Kosovu, gdje su, naročito u Peći, ostali brojni kadrovi međusobno povezani, ali bez ikakvih veza sa rukovodstvom antifašističke borbe u Crnoj Gori, posebno sa CKKPJ i Vrhovnim štabom NOV i POJ.

Krajem 1941. i početkom 1942. KPJ u Peći i Oblasni komitet za Kosovo činili su izvanredne napore da se te veze uspostave, makar i po cijeni značajnih kadrovskih gubitaka.

Iz razgovora sa kadrovima, koje sam kasnije prevodio za Crnu Goru, saznao sam da su do proljeća 1942. živote izgubila 42 člana KPJ iz Peći i da nisu stigli u Crnu Goru. U takvoj situaciji iskrsla je mogućnost da se bez žrtvovanja ljudskih života uspostave prve veze između rukovodstva KPJ u Peći i Plavu. Takva mogućnost nastala je nakon povratka Beće Bašića iz zatvora u Tirani (maja 1942). Bašić je prihvatio obavezu da prvu vezu uspostavi preko organizacije u Peći. Na to je pozitivno utjecala okolnost da je tada u MKKPJ Peć radila Savka Kovačević zvana Taja koja je sa Bašićem tokom 1938. radila u partijskoj organizaciji Filozofskog fakulteta u Skoplju, gdje je Bašić bio imenovan za organizacionog sekretara PKKPJ i PKSKOJ za Makedoniju. Kada se Bašić vraćao iz tiranskog zatvora, povezao se sa Savkom Kovačević (Tajom), te su se dogovorili da naprave prve korake kako bi se organizacija u Peći povezala sa Crnom Gorom. Sretna je okolnost bila da je tada sa grupom partizana gerilaca iz Vasojevića na teritoriji Mašnice Okružni komitet KPJ Berane pri Sreskom komitetu KPJ Andrijevića delegirao svog člana Vuka Tmušića. Vuko Tmušić i Bećo Bašić prije 1941. studirali su na Filozofskom fakultetu u Skoplju, dok je Savka Kovačević bila odgovorna u Mjesnom komitetu KPJ Peć za uspostavljanje veza prema Plavu i Rožaju. Tada je sekretar Sreskog komiteta Andrijevića bio Todor Vojvodić zvani Đedo. Do 1941. bio je sekretar Mjesnog komiteta KPJ Đakovica, pa je kao takav bio povezan i sa MKKPJ Peć. Kada se Bećo Bašić u maju 1942. vratio iz Tirane, povezao se sa Sreskim komitetom KPJ Andrijevića i Okružnim komitetom KPJ Berane u kojima su radili Todor, Đedo Vojvodić i Vuko Tmušić. Dogovorili

su da Bašić pronade podesnu ličnost koja bi otputovala za Peć i povezala se sa tamošnjim mjesnim komitetom KPJ. Bašić za ovu priliku nije imao širok izbor kadrova na koje bi se oslonio. Najpodesnija osoba bio mu je Mustafa Memić. Tmušić je poznao Memića kao člana rukovodstva SKOJ-a u Medresi u Skoplju, a Bašić ga je bolje poznao preko Đure Lončarevića, koji je do jula 1941. bio sekretar partijske ćelije Plav i istovremeno formirao prvu organizaciju SKOJ-a u Gusinju. Njihovi roditelji bili su veoma bliski. Tako je došlo do toga da se Memić prihvati posla kurira koji bi se kretao između Plava i Peći. On se sa Savkom Kovačević povezao preko dviju skojevki koje su živjele u ulici Kapišnica. Njena drugarica Bosa provela ga je kroz centar grada i dovela u naselje Bukurešt gdje ga je povezala sa Pavlom Brajovićem, tadašnjim članom MKKPJ Peć, koji je bio u susjedstvu onih koji su ilegalno živjeli - Boro Vukmirović, sekretar PKKPJ za Kosovo i Metohiju, i Savka Kovačević. Prva je poruka glasila: „Dolazim od druga Đeda. On se sa odbjeglom gerilcima iz Andrijevičkog sreza nalazi u veoma teškoj situaciji. Mole drugove iz Peći da ih prihvate da ilegalno pređu preko Rugovske klisure i da se smjeste u okupiranom gradu.“¹³ Odgovor na ovu poruku bio je: „Drugovi u Peći žive još u teškoj situaciji sklanjajući se u skrivalicama (skrovištima) koje su u izvanrednim uslovima izgrađivali. Permanentno padaju svakim danom u zatvor, a zatim ih interniraju za Albaniju. Drugovi u Peći nemaju nikakve mogućnosti da prihvate svoje drugove iz Andrijevičkog sreza.

Otpočeo je proces uspostavljanja partijskih kanala ne samo prema Peći već i prema đakovičkoj Malesiji u sjevernoj Albaniji, što ćemo kasnije objasniti. Ranija odluka da se za kurirsku dužnost koristi prvenstveno Mustafa Memić ostala je i dalje na snazi.¹⁴

Pojedinačan prikaz funkcionisanja ovih kanala bio bi sljedeći:

1. Kanal Gusinje – Plav – Mašnica – Peć – Mustafa Memić;
2. Kanal Mašnica – Plav: Dobrašin Zogović, Radmila Knežević-Vukičević, Ahmet Bašić i Halim Šahmanović;

---

¹³Ovu inicijativu kasnije je osudio Okružni komitet KPJ Berane jer se teren nije smio napuštati. Partijske i skojevske organizacije u plavu i Mašnici prihvatile su drugove ilegalce iz Andrijevičkog sreza i uspješno ih smjestile od Mašnice do Velike. Nakon toga drugovi iz Andrijevičkog i Beranskog sreza pomirili su se situacijom da ostanu u Gusinjsko-plavskoj krajini.

¹⁴U nedostatku arhivskih dokumenata i kada je najveći broj onih koji su koristili ove kanale poginuo, autor ove knjige bio je primoran, objašnjavajući funkcionisanje ovih kanala, osloniti se prvenstveno na svoja sjećanja. Pojavljuje se kao svjedok događaja, te se zbog toga njegovo ime često spominje, što se nije moglo izbjeći radi objektivnosti iskaza. Njemu je to predstavljalo izvjesnu neugodnost, te autor moli da se o tome objektivno i kritički sudi i posmatra u širem kontekstu.

3. Gusinje – Skadar: Mustafa Memić, Vojin Dragova, Fadil Kapisuzi (Kapisuzović);
  4. Planina Dauti iznad Tirane – selo Štoj kod Skadra – Vusanje kod Gusinja – Cecune Sinjajevina Jajce: Dušan Mugoša, Vasilj Šanto, Sadik i Arslan Bekteši;
  5. Gusinje – Kolašin: Sadik Bekteši, Mustafa Memić, Blažo Jovanović;
  6. Planina Lisa – Trešnjevik – selo Kutu – planina Trojan iznad Gusinja – vodenica na Ali-pašinom izvorima: Mustafa Memić, Sadik Bekteši, deset albanskih partizana iz Italije;
  7. Selo Bujan u đakovičkoj Malesiji – Vusanje – selo Dragije iznad Gusinja – planina Stojčica – selo Kurti kod Andrijevice – Andrijevice – Kolašin – štab II udarnog Korpusa: Fadil Hadžo, Dušan Mugoša, Mustafa Memić, Redžep Vuljanov;
  8. Planina Bogičevica – Vujkov krš – selo Krasnić, Glavni štab NOV Kosova i Metohije;
  9. Selo Žirovnica – Krasniće – Peškopeja u sjevernoj Albaniji – Debar planina – Karuozman u Makedoniji: Svetozar Vukmanović Tempo, bugarski učesnici, Mustafa Memić, Ganija Čardurbaši, Svetozar Šoškić, Aljo Hot, Mića Bilić i Zamo Čekić;
  10. Peškopeja – Debar: deset boraca IV proleterske brigade;
  11. Selo Žirovnice – Dragije – Zeletin – Cecune: Mustafa Memić, Sadik Bekteši, Bećo Bašić;
  12. Andrijevice – planina Stojčica – selo Luzi Sujković: Sterije Atanasov, delegat Đorđa Dimitrova (iz Moskve) – Jajce – Kolašin;
  13. Selo Kutu – planina Stojčica – selo Grnčar – selo Lazi – Sujkovića planina – Trojan;
  14. Selo Dragije – Ali-pašini izvori (mlin Selma Đombaljoj/Đonbalići) – selo Žirovnice iznad Vusanja: Mustafa Memić, Mićo Mišković, Nenad (pol. Komesar Glavnog Štaba NOP Kosova i Metohije);
  15. Pokrajinski komitet KPJ Kosova – Andrijevice – Stojčica – Ali-pašini izvori: Pavle Jovićević, Zuber Halili, Mustafa Memić, Bejto Šahmanović.¹⁵ Postojale su težnje da se Gusinjsko-plavski kraj tretira kao proosovinski opredjeljen. Vrijeme je pokazalo da to nije bilo tačno.
- Ljudi ovoga kraja ranije su smatrani odmetnicima da bi se prikazali u stvarnom obliku – protivno kontrarevoluciji u Crnoj Gori i kao logistička baza antifašističkog pokreta.

---

¹⁵Kanali su uglavnom povremeno funkcionalni.

Primjeri koje ćemo navesti na ilustrativan način to objašnjavaju. Prvih dana nakon fašističke okupacije zemlje u Albaniji se kao zatvorenik nalazio Miladin Popović, do tada sekretar Oblasnog komiteta KPJ i član Centralnog komiteta KPJ. Bio je uhapšen u Rožajama kada se iz Kosovske Mitrovice pokušao prebaciti u Crnu Goru. Tada su albanski komunisti (septembar 1941) pokrenuli inicijativu da CKKPJ pošalje jednog od jugoslavenskih iskusnijih komunista koji bi im pomogao u organizovanju KP Albanije. Kada je inicijativa stigla u Oblasni komitet Kosova, odlučeno je da albanski komunisti isposluju da Miladin Popović bude pušten iz zatvora u Burelu, te da on bude delegat CKKPJ. Albanskim komunistima to nije bilo teško uraditi, te je Miladin Popović otišao u Tiranu kao delegat. Istovremeno je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju poslao svog člana Dušana Mugošu u Tiranu koji se pridružio Miladinu. Konferencija u Tirani održana je 8. novembra 1941. Na njoj je formirana Komunistička partija Albanije i izabran njen privremeni Centralni komitet. Pola godine kasnije, 25. maja 1942, Dušan Mugoša je iz Tirane krenuo u Jugoslaviju s Izvještajem o radu KP Albanije i s molbom da Kominternu odobri sazivanje Prve zemaljske konferencije KP Albanije i prijem KP Albanije u članstvo Kominterne. Nakon prva tri mjeseca boravka u Albaniji Popović i Mugoša dogovorili su se da jedan od njih pođe u Jugoslaviju i konsultuje se sa sekretarom CKKPJ Josipom Brozom Titom o načinu i sadržaju svoga rada. Izbor je pao na Mugošu, što su albanski komunisti prihvatili i prebacili ga do Sadika Bektašija (Ahmetaj) kojem su stavili u zadatak da Mugošu prebaci u Jugoslaviju. Bekteši je Mugoši stavio na raspolaganje svoja dva mlađa brata. Jedan od njih zvao se Arslan. Preko sela Boge pošli su prema selu Vusanje kod Gusinja. Nisu znali kome bi mogli predati Dušana Mugošu, jer tada nisu bili organizovani i povezani sa antifašističkom organizacijom u Gusinju. Umjesto toga odlučili su potražiti prijateljske veze u selu Martinovići u podnožju planine Zeletin. Zadatak su povjerali dvojici braće iz tog sela iz bratstva Balidemaj. Oni su prihvatili Mugošu zajedno sa Arslanom Bektešijem (Ahmetaj) i prebacili se preko planine Zeletin, gdje je bila jugoslavensko-albanska granica. Mugošu su predali Bogdanu Novoviću, sekretaru Sreskog komiteta KPJ Andrijevića, koji je živio u selu Cecune i koji ga je prebacio do sela Krajište ispod planine Trešnjevik. Odatle slobodna teritorija nije bila daleko. U međuvremenu formirane crnogorske i sandžačke brigade s Vrhovnim štabom uputile su se preko Zelengore i Ivan-sedla u Bosansku krajinu, gdje je, u osloncu na Hrvatsku i Sloveniju, Narodnooslobodilački pokret bio u sponu. Mugoša se

partijskim vezama uspio probiti do Zelengore, gdje su 5. crnogorska brigada i hercegovački NOP odred bili ostavljeni kao jezgro za obnovu NOP-a u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku. Uz njihovu pomoć, 15. augusta 1942, stigao je u Vrhovni štab u Glamoču i o svemu referisao Josipu Brozu Titu. Sa njim je bio Vasil Šanti, jedan od vodećih albanskih komunista, koji se striktno pridržavao uloge ličnog pratioca, ne prepuštajući slučaju nijednu nepredviđenu pojavu. Sa svojim pratiocem partijskim vezama kretao se od sela do sela i slobodnom teritorijom. Poslije obavljenih razgovora Mugoša se sa Vasilom Šantom vratio do sela Vusanje kod Gusinja i stigao do Tirane. Na planini Dajti povezao sa Miladinom Popovićem i obavijestio ga o razgovorima i preporukama Tita za njihov rad u Albaniji. Mugoša se čitav septembar 1942. zadržao u Bosanskoj krajini, gdje se informisao o stanju na centralnoj slobodnoj teritoriji i sačekao Blažu Jovanovića, koga je Broz uputio u Crnu Goru i Sandžak da pomogne oporavak pokreta. Na put su zajedno, sada sa određenom pratnjom, krenuli 3. oktobra 1942. iz sela Pidriša (kod Gornjeg Vakufa). Trebali su otići i u Albaniju i pomoći oko organizacije Prve zemaljske konferencije KP Albanije. Sa sobom su nosili pismo CKKPJ za rukovodstvo KP Albanije od 22. septembra 1942. Pošto su do sredine novembra obavili neke poslove i u Crnoj Gori, sva tri delegata bila su u Albaniji. Blažo je stigao u Skadar 15. novembra 1942, što znači da su se kretali različitim kanalima. Od 17. do 22. marta 1943. u S. Labinotu održana je Prva zemaljska konferencija KP Albanije i kao delegati CKKPJ prisustvovali su Miladin Popović, Dušan Mugoša i Blažo Jovanović. Delegat CKKPJ pri CKKPA 19. aprila 1943. uputio je, tim istim kanalom, Izvještaj o stanju u Albaniji, ali su CK i Vrhovni štab NOV i POJ već bili stigli u Crnu Goru. Dušan Mugoša ponovo se vraćao iz Tirane do Bosne gdje se nalazio Josip Broz Tito. Kada je u povratku stigao u Kolašin, upućena je direktiva Sreskom komiteta KPJ u Andrijevici da pošalju svog delegata u selo Krasnići u skadarskoj Malesiji gdje se nalazio Glavni štab NOV i POJ za Kosovo i Metohiju sa Fadilom Hodžom, te da preuzme Mugošu pri konačnom povratku u Jugoslaviju. Tada je već postojala isprobana partijska veza koja je funkcionisala od Gusinja i Plava prema Peći i đakovičkoj Malesiji. Zadatak je povjeren Mustafi Memiću. On je, već poznatim putevima, otputovao u selo Krasnići, pronašao Fadila Hodžu i preuzeo Dušana Mugošu. Fadil je odredio Redžepa Valjbonu, koji je dobro poznao terene preko Krasnića i sela Valjbono do planine Zastan iznad Jezerca, da kao poznavalac puta prati Mugošu i Memića. Od planine Zastan

Memić je orijentaciono poznao pravac kretanja prema selu Vusanje, te su do vodopada Grle stigli bez ikakvih problema. Prošli su seoskim putem koji povezuje vodopad Grle sa Donjim Vusanjem, a onda su preko Skakavca i pokraj mlina Selmana Đombaljaja stigli u selo Dragije iznad Gusinja u kuću imama Vezirove džamije u Gusinju. Dva su dana boravili u obližnjoj šumi iznad kuće, a nakon što su se odmorili i prehranili, pošli su padinama Trojana do sela Lazi, gdje su u kući Hajre Sejkovića doručkovali i odmorili se, a potom preko sela Grnčara i pokraj kuće Duljke Rašića uz planinu Stojčicu prešli tadašnju granicu koju su osiguravali vulnetari iz Gusinjske čete. Imali su na ovom prelazu svoje prijatelje i saradnike NOP-a Bajrama Laličića i Isa Deljanina. Oni su im omogućili nesmetan prelaz do sela Kuti koje se nalazilo na slobodnoj partizanskoj teritoriji. Od ovog sela preko sela Cecuna bezbrižno i sigurno putovali su do Andrijevice gdje je Dušana Mugošu preuzela komanda mjesta Andrijevice čiji je komandant bio Radovan Lekić. Od Andrijevice do Kolašina Mugoša je putovao na konju u pratnji čete partizanske Komande mjesta odakle ga je preuzeo štab Drugog udarnog korpusa čije su ga jedinice pratile do Drvara. Mugoša se nakon toga više nije vraćao u Albaniju.

Kanal – Gusinje – Plav – Peć

- Mašnica – Plav – Peć: Todor Vojvodić zvani Đedo, Bećo Bašić, Mustafa Memić i Vuko Tmušić;
- Peć – Plav – Berane – Kolašin: Savka Kovačević zvana Taja, Pavle Brajević zvani Tetka Marija, Veljko (Veljo) Petrović zvani Majstor Kvariš i Mitar Radusinović;
- Peć – Plav – Mašnica – Berane: Savka Kovačević, Veljko (Veljo) Petrović i Mitar Radusinović;
- Kolašin – Berane – Mašnica – Plav – Peć: Vojvodić Todor zvani Đedo, Vuko Tmušić, Miloš Đudović, Manojlo Kastratović, Radule Jevrić, Bećo Bašić, Mustafa Memić, Halim i Džemo Šahmanović, narodni heroji Stanko Burić i Vojo Lakičević;
- Peć – Plav – Mašnica: Savka Kovačević, Veljko (Veljo) Petrović i Mitar Radusinović (narodni heroj);
- Plav – selo Hoti – Đakovica: Bećo Bašić, Jusuf i Ibrahim Redžepagić, Amir Muratagić, Mićo Gilić zvani Selim, Fadil Hodža, Pavle Jovičević;
- Glavni štab NOB i POJ za Kosovo i Metohiju: Fadil Hodža, Mićo Gilić Selim, Bećo Bašić, Todor Đedo Vojvodić, Vuko Tmušić.

Prebacivanje delegata na Kosovo

Aprila 1943. partijska organizacija i Narodnooslobodilački pokret na Kosovu pretrpili su težak udar. Italijanske vlasti u Landovici kod Prizrena strijeljale su sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo Boru Vukmirovića i njegovog zamjenika Ramiza Sadika (Baco). Neposredno prije njihovog hapšenja Oblasni komitet KPJ za Kosovo uputio je Centralnom komitetu KPJ opširan izvještaj o stanju na Kosovu i tražio pomoć u kadrovima koji poznaju albanski jezik. Kada se Vrhovni štab već u aprilu 1943. našao u Crnoj Gori, bila je zgodna prilika da se na Kosovo upute Stanko Burić i Vojo Lakičević, koji su do aprila 1941. živjeli na Kosovu i poznavali albanski jezik i običaje tamošnjih ljudi. Nakon što su stigli u Mašnicu, Memić je ponovo određen da ih preko Čakora i Rugovske klisure prati do Peći. Od sela Mašnica do sela Meteh iznad Plava pratili su ih Halim i Džemo Šahmanović, a odatle ih je do Pečke patrijaršije preuzeo Memić. Stigli su u ranu zoru, te nije bilo poželjno da ulaze u grad. Kraće vrijeme boravili su u pećinama iznad patrijaršije, a onda su Burić i Lakičević pošli prema selu Vitimirica, gdje je Burić do 1941. živio.

Nakon toga i Memić je ušao u grad, saopćio Savki Kovačević i Veljku Petroviću da su delegati sami pošli za Vitimiricu, a onda je po njih stigao jedan odred pri Glavnom štabu Kosova, prihvatio ih u Vitimirici i odveo ih na Šar-planinu. Imenovani su za članove Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju. Obojica su poginula, a nakon oslobođenja zemlje proglašeni su narodnim herojima.

Nakon zatvaranja Memića, decembra 1942, partizanski kanal Plav – Peć prestao je funkcionisati. Izvještaj Vukmirovića iz Peći uhodanim kanalom prenijeli su Mitar Radusinović i Mustafa Memić.

Sterija Atanasov na putu od Moskve do Makedonije

U vrijeme andrijevičke operacije (jula 1944) u Kolašin je stigla grupa albanskih antifašista koji su prethodno bili internirani u Italiju. Oni su se preko antifašista u Italiji uspjeli prebaciti preko Jadrana do Makarske, gdje su ih prihvatili dalmatinski partizani. Vezama NOP-a stigli su do Kolašina gdje su se prijavili Drugom udarnom korpusu. Tada se u ovom gradu pri štabu korpusa našao i Sadik Bekteši, skadarski revolucionar iz sela Vusanje kod Gusinja. Njemu je štab Drugog udarnog korpusa povjerio prispele albanske partizane iz Italije i vezama ovog štaba prebacili su se na planinu Trešnjevik gdje se nalazila Peta crnogorska brigada.

Bektešijeva želja bila je da mu se pomogne da se preko Gusinja prebaci u đakovičku Malesiju ili u okolinu Skadra. Tada je štab Pete proleterske brigade preko Sreskog komiteta KPJ zahtijevao da se Sadik sa grupom partizana prebaci u selo Konjusi u okolini Gusinja i ponovo je taj zadatak povjeren Mustafi Memiću koji se sa Sreskim komitetom KPJ Andrijevića nalazio na planini Lisa kod Trešnjevika. Tada su vođene borbe upravo u selu Konjusi kuda su trebali putovati. Oko Malog krša poginulo je oko 900 pripadnika njemačke SS divizije Skender-beg, koja je u toj operaciji razbijena.

Bez obzira što se moralo putovati preko prostora na kojima su vođene borbe „prsa u prsa“, uspjeli su se probiti linijama na kojima se nije tačno znalo gdje su partizani a gdje njemačke snage. Grupa od četrnaest albanskih partizana na čelu sa Sadikom Bektešijem, koju je vodio Mustafa Memić, uspjela je preći u selo Konjuhe i stići do sela Kuti u podnožju planine Stojčica, gdje se nalazila jugoslavensko-albanska granica. Od tada nije bilo problema, jer su graničnu liniju po planini Stojčica održavali gusinjski vulnetari među kojima su bili i neki pripadnici NOP-a (Bajram Laličić, komandir, i Iso Deljanin, njegov zamjenik, te Hajro Mrkulić), a koji su i ranije Memiću omogućavali nesmetan prolaz. Prihvatili su ih i nahranili hranom koju su dobijali od italijanske vlasti, te su se oni bez teškoća spustili niz planinu Stojčicu i stigli u selo Grnčar, a zatim su preko sela Lazi Sujkovića pošli padinama planine Trojan i stigli na Kodru gdje im je Bećo Bajrović priredio ručak i ispratio ih prema selu Dolji.

Bez problema su stigli u selo Dragije do kuće Junuza Laličića gdje je bila partizanska baza u okolini Gusinja, a onda preko Vezirove brade stigli do Ali-pašinih izvora gdje se nalazila vodenica Seljmona Džonbalja, odakle je počinjalo selo Vusanje, rodno mjesto Sadika Bektešija. Memić više nije bio potreban ovoj grupi, te se vratio istim putem preko planine Stojčica stigavši u selo Kuti, odakle je počinjala slobodna partizanska teritorija. Vođstvo puta prema Albaniji preuzeo je Sadik Bekteši i oni su stigli do sela Štoj iznad Skadra, gdje je živjela porodica Sadika Bektešija. Tako se i ovo putovanje sretno završilo.

Delegacija koja je iz Moskve putovala avionom do okoline Jajca - a koja je za Bugarsku putovala predvođena Sterijom Atanasovim,

Članom CKKP Bugarske koji se upoznao sa Josipom Brozom dok je boravio u Moskvi - centralnom slobodnom teritorijom i partizanskim kanalima stigla je do Kolašina odakle ju je preuzeo štab Drugog udarnog korpusa. Ponovo je povjeren Mustafi Memiću da ih prihvati i organizuje

njihovo prebacivanje do đakovičke Malesije. Radi organizovanja njihovog prelaza preko Gusinja tadašnji sekretar Sreskog komiteta KPJ Bećo Bašić uputio je dvojicu partizana iz sela Brezovica kod Plava da se povežu sa Memićem i da ga prebace do Andrijevice gdje je bilo središte Sreskog komiteta KPJ za Andrijevicu. Bilo je to početkom novembra 1943. kada se politička situacija u Gusinjsko-plavskom kraju korjenito izmjenila. Hajro Šahmanović i Husni Zajmi iz Đakovice strijeljani su 9. novembra 1943. Uoči njihovog strijeljanja Memić je bio sa njima i sa Jusufom Redžepagićem uspio je izaći iz blokiranog grada. Smjestili su se u selu Hoti u kući Muratagića, gdje je inače bila partizanska baza, o kojoj je u svom izvještaju od 2. augusta 1943. pisao Mićo Gilić Selim. Kuriri Sreskog komiteta KPJ Andrijevice predvođeni Dobrašinom Zogovićem, Milošem i Ljakom Bulatovićem stigli su u svoje selo Brezovice. Uputili su pismo Jusufu Redžepagiću sa zahtjevom da se Memić iz sela Hoti spusti na desnu obalu Lima, gdje se preko rijeke nalazio prelaz poznat Jusufu Redžepagiću. Redžepagić je dopratio Memića do njemu poznatog gaza i on se uspješno prebacio na lijevu obalu Lima, gdje su ga očekivali Dobrašin Zogović i dva brata Bulatović. Pismo Beće Bašića poslali su preko njegovog starijeg brata Ahmeta koji je živio u Plavu i tamo imao svoju trgovačku radnju. Dobrašin Zogović i dva brata Bulatovića prešli su preko mosta i sa Memićem stigli u selo Mašnice odakle je počinjala teritorija koju su i dalje držali četnici Pavla Đurišića. Stigli su preko sela Zorića u selo Ulotine, prenoćili u kući Vide i Radojice Šoškić, a sutradan preko sela Luge stigli u Andrijevicu gdje je Bašić rekao Memiću kakvu delegaciju treba preuzeti i da ih prebaci u đakovičku Malesiju. Skrenuo je pažnju da se Vrhovni komandant kao lični poznanik Sterije Atanasova posebno interesuje o njihovom kretanju i da je svojim depešama preko Drugog udarnog korpusa dva puta intervenisao. Pošto je tada u Kolašinu održavan i Drugi kongres USAOCG, kao vodiči na putu prema Gusinju angažovani su Aljo Hot i Zamo Čekić. Memić je već bio delegiran da, u svojstvu sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a za Srez andrijevički, prisustvuje kongresu. U Andrijevi se našao i delegat GŠ za Kosovo i Metohiju Mićo Gilić. Prije toga Memić je bio zadužen da otputuje sa grupom crnogorskih partizana u selo Žirovnice iznad sela Vusanja da pronade Sadika Bektešija i da ga sa tridesetak albanskih partizana prebaci u Andrijevicu da bi na taj način Sterija Atanasov i drugovi sigurno putovali za Makedoniju. Putujući od Andrijevice do sela Žirovnice, Sreski komitet KPJ dodijelio mu je Ganiju Čavdarbašija, predratnog člana KPJ iz Prizrena, te Svetu Šoškića, hrabrog borca iz sela Ulotine.

Sa ovom grupom Memić je stigao do granične karaule na planini Bor kolindarski iznad albanskog sela Čereni, a potom su se spustili u selo Žirovnice gdje je bila partizanska pekara. U ovom selu pronašli su i Sadika Bektešija, a potom preko sela Vusanje grupa boraca iz Skadarskog partizanskog bataljona „Prijet Redžepi“ prešla je kroz selo Donje Vusanje, te su preko Skakavca i preko pravoslavnog groblja u okolini Gusinja pregazili rijeku Grnčar, a zatim preko sela Zagrađe i planine Zeletin stigli u selo Cecune, odnosno u Andrijevicu gdje je bilo sjedište Komande mjesta i Sreskog komiteta KPJ. Sterija Atanasov predvođen je grupom crnogorskih i albanskih partizana. Bila im je, radi veće sigurnosti, pridodata jedna četa iz Četvrte proleterske brigade koja ih je pratila do okoline Debra, gdje se nalazio delegat VŠ Svetozar Vukmanović Tempo. Ova je grupa imala poseban problem prilikom prelaska preko rijeke Grnčar oko dva kilometra uzvodno od Gusinja. Tada su bile velike poplave, pa je rijeka bila teško prohodna. Nisu smjeli preći preko mosta na rijeci Grnčar jer se sa lijeve strane od mosta nalazila italijanska, a kasnije vulnetarska (albanska) komanda, komanda MVAC (Milizia volontaria antikomunista). U takvoj situaciji Aljo Hot je pokušao prebaciti Steriju Atanasova sa grupom crnogorskih i albanskih partizana preko Grnčara kod muslimanskog groblja u Gusinju. Pojedini su se borci davili, ali su na kraju svi uspjeli preći preko nabujale rijeke. Prije nego što su stigli do rijeke, u selu Grnčar kod kuće Derviševića Aljo Hot i grupa od dvadeset partizana naišli su na posebnu patrolu. Ljudi iz patrole shvatili su da Aljo Hot, kojeg su inače dobro poznavali, predvodi crnogorske partizane sa željom da napadnu i zauzmu Gusinje. O tome su obavijestili lokalnu vlast koja je alarmirala opću opasnost, a potom mobilisala stanovništvo i blokirala prilaze gradu. Aljo Hot je ipak uspio stići do vodenice Seljmona Đonbalja na Ali-pašinih izvorima gdje se rastao sa Sterijom Atanasovim, Sadikom Bektašijem i Mićom Gilićem. Vratio se i uputio prema svojoj kući da bi se presvukao i odmorio od napornog puta. U međuvremenu je kuća bila blokirana. Pokušali su ga razoružati i zatvoriti. Naišli su Rašo Hot, njegov stric, i Zećo Nikočević, brat predsjednika općine Gusinje, te su spriječili da ga zatvore. Smjestili su ga u susjednu kuću Raše Hota, koji je bio plemenski prvak bratstva Hot u Gusinju, a ranije i predsjednik općine Gusinje. Bio je odvažan i cijenjen u narodu Gusinja. Nakon što se on angažovao, oni koji su opkolili Aljinu kuću razišli su se, a sutradan se Aljo vratio na slobodnu teritoriju preko planine Stojčica.

Na putu preko đakovičke Malesije Sterija Atanasov sa Mićom Gilićem i partizanima koji su ga pratili za Debar naišao je na još jedan problem. U đakovičkoj Malesiji bila je njemačka ofanziva, pa su Sterija Atanasov i njegova grupa bili primorani privremeno prekinuti put. Ipak su uspješno stigli do Debra, a potom i do Bugarske, a oficir Crvene armije, delegiran da djeluje pri Vrhovnom štabu albanskih partizana na planini iznad Tirane, otišao je u tom pravcu.

Tako je okončan i jedan od najvažnijih zadataka ostvarivanih preko Gusinjsko-plavske teritorije.

Delegat VŠ Svetozar Vukmanović Tempo obavijestio je Tita da su ovi stigli u Makedoniju, a zatim prebačeni u Bugarsku.

Aljo Hot je nakon toga sa slobodne vraćen na okupiranu teritoriju oko Gusinja i povjereno mu je rukovođenje antifašističkim pokretom na okupiranoj teritoriji. Poginuo je zajedno sa Bećom Bašićem, Jusufom Redžepagićem i Vojom Novovićem 2. augusta 1944. u jednoj od partizanskih baza u selu Dolji na 3 km od Gusinja. Od tada su prestali funkcionisati kanali prema Kosovu i đakovičkoj Malesiji i Skadru. Delegat Glavnog štaba NOB-a i POJ-a za Kosovo i Metohiju Mićo Gilić Selim prešao je na teritoriju Gusinjsko-plavske krajine sa kosovskim partizanskim bataljonom „Bajram Curi“. U svom izvještaju delegat Glavnog štaba NOB-a i POJ-a za Kosovo i Metohiju Mićo Gilić objasnio je da se od sredine mjeseca maja 1943. on i partizanski odred „Bajram Curi“ nalaze na terenima Gusinjsko-plavske krajine. Istakao je da ih je narod u ovom kraju prijateljski primio, da su im se pridružili i gusinjsko-plavski partizani, te da se zajedno kreću gusinjsko-plavskim planinama, obilaze sela i održavaju konferencije, posebno ističući da su gusinjsko-plavski partizani, koji su im se pridružili, borbeni. Dolazak delegata Glavnog štaba NOB i POJ Kosova i Metohije sa partizanskim odredom „Bajram Curi“ izvršen je na osnovu posebne direktive delegata VŠNOV i POJ za Makedoniju, te Kosova i Metohiju, Svetozara Vukmanovića Tempa.

Partizanski bataljon „Bajram Curi“ raspoređen je oko Plava i Gusinja, iako ovi krajevi nisu bili u sastavu Kosova i Metohije, jer tada nije bilo uvjeta da se kreće Kosovom i Metohijom zbog čega je uslijedila i direktiva Svetozara Vukmanovića Tempa.

Tokom 1943. i 1944. u Gusinjsko-plavskoj krajini djelovao je uporedo sa bataljonom „Bajram Curi“ i Skadarski partizanski bataljon „Prljat Redžepi“, a povremeno i dijelovi Andrijevičkog partizanskog bataljona.

U spomenutom izvještaju Glavnog štaba NOV i POJ Mićo Gilić Selim objasnio je da je češće boravio u Crnoj Gori, održavajući veze sa štabom Drugog udarnog korpusa i da u tome nije imao nikakve smetnje.

Partizanski kanal za Peć ponovo je uspostavljen preko Miće Gilića i održavana je veza između Kolašina, gdje se nalazio štab Drugog udarnog korpusa, i Limske doline (Beransko-andrijevički partizanski bataljon). Funkcionisao je i poseban kanal - od Kolašina, Berana i Andrijevice preko đakovičke Malesije, gdje je bilo sjedište Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju i dalje preko Peškopije u sjevernoj Albaniji do Debra i Kumanova u Makedoniji.

Preko Sadika Bektešija, političkog komesara Skadarskog bataljona „Prljat Redžepi“, kasnije i političkog komesara Albanske NOV, uspostavljena je veza između albanskih i jugoslavenskih partizana.

Tokom oktobra 1941. kraće vrijeme bio je uspostavljen i kanal između Gusinja i Skadra koji je održavao Mustafa Memić.

Tada je u Skadar otpremljena i marksistička literatura kojom je do 1941. raspolagao Đuro Lončarević.

Veze u Skadru bili su Vojin Dragova (Dragović), Stanko i Branko Kadije (Kadić) koji su u Skadru živjeli kao izbjeglice iz Danilovgrada, te Jusuf Bajraktari, Naim Đul-begaj i Kemal Haverić, koji su radili u obučarskoj radnji Osmana Hodže na Parucu, te Ćazim Kapisuzi (Kapisuzović), zavičajno iz Podgorice. Povremeno je održavana i veza iz Skadra preko Tuzi i Kuća za Kolašin koju je održavao od 1943. Ziko Šarkić.

Kanal selo Mašnica – most na Limu u selu Nokšići– Gusinje – selo Dragije

Decembra 1942. Mjesni komitet KPJ Andrijevića odlučio je dvojicu oboljelih partizana prebaciti u Gusinje, što je povjereno Memiću, koji je za svog saradnika uzeo Zaima Čekića, ratnika, člana SKOJ-a iz Gusinja. Zadatak im je bio da dvojicu partizana preuzmu ispod mosta na Nokšiću. Put od Gusinja za Nokšić prešli su preko Martinovića, pokraj kule Šarkinovića i Brezovičkim poljem stigli na most kod sela Nokšić. Ispod ovog mosta čekali su ih Manojlo Vlahović, prvi sekretar MKKPJ Andrijevića (1935), i Mirko Arsenijević, komunista iz Berana, koji se bio sklonio u zemunicu iznad sela Mašnica. I jedan i drugi bili su oboljeli i zbog teških uvjeta u zemunici iscrpljeni. Dobrašin Zogović iz Murine doveo ih je iz Mašnica do mosta. Nakon što su prihvatili ovu dvojicu ilegalaca, vratili su se istim putem do Šarkinovića kule, a onda skrenuli lijevo da bi dalje išli pokraj rijeke Ljuče. Sretno su prošli do sela Kruševa. Putujući zaleđenim prostorima, Manojlo i Mirko izgubili su moć kretanja, izašli su na cestu koja od sela Kruševa vodi za Gusinje, namjeravajući da preko mosta na rijeci Vruji izađu na Ali-pašine izvore, a odatle podnožjem Brade vezirove (Seljkovača) iznad kuće Preljkoljića stignu do kuće hafiza Junuza Laličića gdje su planirali prenoćiti. U Kruševu kod kuća Hadžihasovića naišli su na grupu vulnetara koji su ih zarobili i predali Šemsi Feroviću, predsjedniku općine Gusinje. Povezani konopcima ispod Završa iznad Plava, prebačeni su u Plav i predati italijanskim karabinjerima, a nakon toga preko Čakora prebačeni su u Peć i smješteni u zatvor „Šeremet kula“. Osjećam se dužnim spomenuti da je Hilmo Ferović iz Plava značajno pomogao da ne budu u zatvoru u Plavu. Uspio je također iz policijskih spisa izvući neka kompromitujuća dokumenta i propagandne materijale, te Spis (optužnicu) neposredno dostaviti italijanskom sudu u Tirani kako ih Italijani na zahtjev četnika iz Vasojevića ne bi predali. Četnici Pavla Đurišića već su bili raspisali potjernicu za zarobljenim partizanima. To se saznalo kad su se Vlahović i Arsenijević nalazili u zatvoru u Peći. Italijanski vojni sud u Tirani osudio ih je na zatvorske kazne, pa su nakon presude prebačeni iz italijanskog logora “Porto Romano” kod Drača u zatvor u Tirani odakle su nakon kapitulacije Italije uspješno pobjegli.

Arsenijević je sa grupom zatvorenika pošao za Debar u Makedoniju, gdje je imenovan za političkog komesara Prvog bataljona makedonsko-kosovske brigade, čiji je komandant bio Zufer Musić iz Plava.

Manojlo Vlahović je kasnije raspoređen u Četvrti bataljon IV proletherske brigade i u borbama za oslobođenje Srbije teško ranjen. Ratni je vojni invalid i nosilac Partizanske spomenice. Memić i Čekić pristupili su u novoformirani Muslimanski omladinski partizanski bataljon Plava i Gusinja.

Kratko vrijeme nakon toga Memić je prebačen u Andrijevicu gdje je bio sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a i član Sreskog komiteta KPJ Andrijevica.

Pokrajinski komitet KPJ za Kosovo i Metohiju

Nakon što je počela Bujanska konferencija, (3. novembra 1943) održana u đakovičkoj Malesiji, krajem decembra 1943. ili prvih dana januara 1944. u Andrijevicu je nenajavljeno stigao Pavle Jovićević, sekretar PKKPJ-a za Kosovo i Metohiju, sa Pokrajinskim komitetom. Na oslobođenom teritoriju iz Andrijevice rukovodio je Pokrajinskim komitetom KPJ i organizacijom KPJ na Kosovu i Metohiji, gdje ga je nezvanično zamjenjivao Ismet Šaćiri. To je zahtijevalo permanentno održavanje posebnog kanala između Andrijevice i đakovičke Malesije. Na održavanju tih veza kao lični kurir Jovićevića bio je angažovan komunist iz Skadra, zavičajno iz sela Martinovići kraj Gusinja, Zumber Halili iz bratstva Balidemaj (Balidemović). Na tim zadacima povremeno je angažovan i Redžep Valjbona iz sela Valjbone u đakovičkoj Malesiji. Njih dvojica, posebno Zumber Halili, izvanredno su doprinijeli da ovaj kanal uspješno funkcioniše bez prekida. Tome je u korist išla činjenica da je Zumber bio Albanac, što mu je pomagalo da lakše putuje od planine Zeletin do đakovičke Malesije. Jednom prilikom u selu Kruševu kod Gusinja opkolila ga je albanska policija, zahtijevajući da položi oružje i da se preda. Bilo je angažovano mnogo policajaca (i(li) vulnetara), ali su se Zumber i Redžep Valjbona oružano suprotstavili i uspjeli se probiti i nastaviti put prema planini Bor Radončića.

Sve do juna 1944. sekretar PKKPJ-a boravio je na oslobođenoj teritoriji u Andrijevi, povremeno odlazeći preko planine Trešnjevik u Kolašin gdje je kontaktirao sa štabom Drugog udarnog korpusa NOV. Koristeći radiovezu štaba uspijevao je održavati kontakt sa CKKPJ i Vrhovnim štabom. Sredinom juna 1944. Jovićević je odlučio vratiti se u đakovičku Malesiju. Sreski komitet KPJ Andrijevice i Štab Komskog odreda NOP ponovo su angažovali Mustafu Memića sa zadatkom da sekretara PKKPJ-a Jovićevića sa Komitetom prebaci preko gusinjsko-plavskih terena u đakovičku Malesiju. Tom prilikom Jovićević je sa sobom nosio i radiostanicu koju mu je pri polasku za Andrijevicu poklonio Štab II udarnog korpusa i istovremeno mu za radiotelegrafistu povjerio Dževada Resulbegovića, koji je tih dana uz pomoć Zike Šarkića (u Tuzima) uspio stići u Kolašin. Pripadnici NOP-a Bajram Laličić i Iso Deljanin pomogli su da se prelaz preko državne granice na planini Stojčica, ujedno prelaz sa slobodne na okupiranu teritoriju, izvrši bez problema. Na ovom putu pridružio im se i Bejto Šahmanović, brat Hajre Šahmanovića iz Plava, te su preko sela Grnčara, pokraj kuće Duljke Rašića, stigli u selo Lazi Sujkovića,

a potom uz planinu Trojan stigli na Kodru Bajrovića, gdje ih je prihvatio, nahranio i otpratio Bečo Bajrović. Zatim su preko sela Dolja, pokraj kule Đon-Dedića, stigli u partizansku bazu iznad kuće gusinjskog imama hadži Junuza Laličića, gdje su ručali, a potom padinama Brade vezirove spustili se do mlina Seljmona Đonbalja. Od ovog mlina preko sela Vusanja PKKPJ za Kosovo i Metohiju sa sekretarom Pavlom Jovićevićem išli su prema katunu u Žirovnicama, a onda preko planine Bjelić, koja je stalno prekrivena snijegom, stigli u selo Valjbona u đakovičkoj Malesiji. Odavde pratnja više nije bila potrebna, jer su Komitet dalje sprovodili njegovi ljudi. Tada je Bejto Šahmanović odlučio da se ne vraća na slobodnu teritoriju u Andrijevicu i da ostane u Malesiji. Preko brata Hajre komandant Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju Fadil Hodža prihvatio je Bejtu, koji se od tada kretao u pratećoj četi Štaba. Spominje se među potpisnicima Bujanske konferencije. CKKPJ i Predsjedništvo AVNOJ-a osudili su kasnije odluke ove konferencije kojima je bilo predviđeno da nakon oslobođenja zemlje Kosovo bude pripojeno Albaniji. Na naučnom skupu «PRELOMNI DOGAĐAJI NOR-A 1943.» član ratnog Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Boku Radomir Komatina optužio je gusinjsko-plavske komuniste da su odgovorni što je na Bujanskoj konferenciji prisustvovao u svojstvu delegata i Bejto Šahmanović. Kao učesnik ovoga skupa nisam se složio sa Komatinovim stavovima, objašnjavajući da Šahmanović nije bio delegat Plava i Gusinja, već je po vlastitoj ocjeni prisustvovao uz angažman Fadila Hodže, te da su i ovom prilikom gusinjsko-plavski komunisti ostali dosljedni neprihvatanju podjele zemlje koju su njemačko-italijanski okupatori izvršili 1941. i Plav i Gusinje pripojili tzv. Velikoj Albaniji. Ostali su u tome čvrsti cijelo vrijeme od 1941. do 1945, prihvatajući sve one koji su se borili protiv fašizma bez obzira na nacionalnost. Organizaciono su, preko Sreskog komiteta KPJ Andrijevice, pripadali organizaciji KPJ u Crnoj Gori, a po vojnoj liniji od juna 1943. preko Miće Gilića Glavnom štabu NOV i POJ Kosova i Metohije. Pavle Jovićević, u svojstvu sekretara PKKPJ, u jesen 1943. zahtijevao je da se za Glavni štab NOV i POJ Kosova i Metohije pošalju posebni kuriri koji bi u pošti ponijeli Direktivno pismo za Oblasni komitet Metohije.¹⁶ U pismu je Jovićević obavještavao

---

¹⁶Oblasni komitet KPJ za Metohiju formiran je na Bujanskoj konferenciji KPJ za Kosovo i Metohiju, kada je dotadašnji Oblasni komitet preimenovan u Pokrajinski, a formiran novi Oblasni komitet za Kosovo.

Oblasni komitet da nema i da poslije oslobođenja zemlje ne može više biti razgovora o eventualnom pripajanju Kosova i Metohije Republici Albaniji, te o direktivi Josipa Broza «tuđe nećemo, svoje ne damo». U pošti se, pored pisma Jovićevića, nalazila i direktiva o izboru kosovskometohijskih delegata za II zasjedanje AVNOJ-a, te delegata za II kongres USAOJ-a.

Za rukovodioca kurirske grupe koja se trebala prebaciti u đakovičku Malesiju bio je izabran Džafer Nikočević, politički komesar čete u Andrijevići, prijašnji sekretar organizacije KPJ u Gusinju. Nisam uspio utvrditi koju je maršutu za prelazak na okupiranu teritoriju Džafer odabrao. Međutim, poznato mi je da su se spustili u selo Grnčar, između albanskog sela Vrmoše i Gusinja i da nisu mogli preći nabujalu rijeku koja se izlila iz korita kada je od sela Grnčara do Gusinja bila velika poplava. Zato su odlučili pokušati preći na desnu obalu rijeke seoskim putem pokraj žandarmerijske stanice u zaseoku Buceľ, gdje je bila smještena jedna četa policije, računajući da će im od pomoći biti prisustvo Albanca Ganije Čavdarbašija. Međutim, u tome nisu uspjeli. Albanska ih je policija pokušala zarobiti i predati njemačkoj četi u Gusinju. Bila je to četa Čerkeza, odnosno Tadžika, bivših crvenoarmejaca, koji su nakon zarobljavanja na Istočnom frontu prihvatili saradnju sa njemačkim okupatorom. Kasnije su prebačeni na Kosovo i pridruženi njemačkom «Vermachtu» radi kontrole graničnih prelaza prema slobodnoj partizanskoj teritoriji. Prisustvo i pokušaji Ganije Čavdarbašija da privoli albansku policiju da im dopusti prolaz prema muslimanskom groblju u Gusinju nisu uspjeli. Organizovana je potjera za njima, a ovi su odstupajući stigli do sela gdje su se nalazile kuće Derviševića. Smjestili su se u kući u kojoj su se nalazile i dvije rodice Džafera Nikočevića.

Međutim, njemačka je četa obaviještena o njihovom prisustvu u selu, upali su u kuću, zarobili ih i prebacili u komandu čete u Gusinju. Pokušaji gusinjskih antifašista, koji su već tada uspostavili saradnju sa trojicom pripadnika njemačke čete, da ih spase nisu uspjeli. Džafer, Ganija i Nedžmedin prebačeni su u zatvor «Šeremet kula» u Peći. Nije uspio ni pokušaj Ismeta Šaćirija, koji je zamjenjivao odsutnog Pavla Jovićevića, da organizuje njihovo bjekstvo. Prebačeni su u okolinu Peći i tamo su strijeljani. Mjesto njihovog strijeljanja nije ni kasnije utvrđeno.

Sekretar PKKPJ-a Pavle Jovićević, pretpostavljajući da pošta koju je nosila grupa kurira sa Džaferom i Ganijom neće stići do Glavnog štaba Kosova i Metohije, poslao ju je i kanalom uspostavljenim iz Berana preko Rožaja za Peć. Ovim kanalom rukovodio je Hivzija Čatović, predratni

revolucionar, koji je po Zakonu o zaštiti države 1935. bio osuđen na zatvorsku kaznu od nekoliko godina. Kaznu je izdržavao u Sremskoj Mitrovici gdje je bio i Ivan Milutinović, koji je poznao Čatovića i kao zatvorenik pripadao grupi Petka Miletića, zbog čega je bio isključen iz KPJ. Bez obzira na to, Hivzija se još jula 1941. stavio na raspolaganje KPJ i značajno doprinosio aktivnostima antifašista u Kosovskoj Mitrovici, a potom u Rožaju.

Kad je Miladin Popović, ondašnji sekretar OKKPJ, kasnije delegat CKKPJ u Albaniji, bio zatvoren u okolini Rožaja, Čatović je bio njegov pratilac. Uspio je pobjeći i pomoći da Miladin ne bude strijeljan. Također je uspio oformiti organizaciju KPJ u Rožaju, a zatim formirati i Rožajski partizanski odred, čiji je bio komandant, te ovaj odred zajedno sa dr. Mehmedom Hodžićem prebaciti na oslobođenu teritoriju Berana. Prihvatio je zadatak svog druga iz zatvorskih dana Ivana Milutinovića i uspostavio kanal koji je išao od Berana preko sela Trpezi i Rožaja do Peći. U Peći je tada organizacijom KPJ rukovodila Melehat Hodžić-Dedović. Prihvatila je Hivziju kao svog partijskog rukovodioca u Skoplju 1935. Partizanski kanal koji je uspostavio Hivzija održavao se preko sela Trpezi gdje je hodža bio mula Abdulah Hodžić iz čije su kuće bila dvojica prvoboraca -dr. Mehmed i Đeko Hodžić.

Na održavanju ovoga kanala Hivzija je angažovao rođaka Smaju Hadžialijagića. Ovaj je kanal uspješno funkcionisao do konačnog oslobođenja zemlje. U tome je bila posebna zasluga Melehet Hodžić udate Dedović, poznate kao "hrabra Melehet". Ovim kanalom sekretar Jovičević uporedo je poslao poštu koju su nosili Džafer i Ganija. Ta pošta nije stigla do Oblasnog komiteta, ali je stigla ona koja je poslata preko Hivzije Čatovića, te ju je OKKPJ mogao pravovremeno koristiti (sačuvana je u arhivu Instituta za istoriju Kosova i Metohije).

Šteta je što je Hivzija Čatović zaboravljen u rodnom kraju. Vjerovatno je bio najbolji poznavalac marksističke teorije na Kosovu, u Crnoj Gori i Albaniji. U Tirani je organizovao marksističku školu i uspješno održavao predavanja. Rukovodio je kopanjem kanala kroz koji je uspjelo pobjeći nekoliko zaslužnih rukovodilaca antifašističke borbe na Kosovu: Mića Gilić Selim, Krsto Crvenkovski, Koča Zoze, zamjenik Envera Hodže, kasnije strijeljan kao ministar unutrašnjih poslova i organizacioni sekretar CKKP Albanije.

REZIME

Cilj ove knjige bio je objasniti neke događaje koji su ostali neistraženi u historiografiji. Posebno je tu riječ o pobuni gusinjsko-plavskog naroda iz decembra 1919.

Karakteristično je da je pobuna nastala kada je na teritoriju Krajine, poslije proboja Solunskog fronta, stigao jedan ojačani puk srpske vojske Jugoslavenske divizije prolazeći prema Podgorici. Analiza njenog nastanka pokazuje da nije bila uzrokovana dolaskom srpske vojske, već da je narod ovoga kraja prihvatio dolazak srpske vojske i pridružio joj se sa svojim dvama bataljonima formiranim u danima uništavanja austrougarske okupacione vlasti.

U tom vremenu ne samo da nije bilo sukoba već je srpska vojska prihvatila dva komitska bataljona koji su bili formirani prije dolaska srpske vojske u Krajinu i koji su zajedno sa jednom crnogorskom komitskom četom učestvovali u razoružavanju zaostalog njemačko-austrijskog bataljona.

Ostavljajući simbolično jednu svoju četvu u Plavu, 2. puk Jugoslavenske divizije 2. armije koji je nastupao prema Podgorici prihvatio je bataljone kao dio svoje vojske, prepustio im da zajedno sa jednom četom puka, stacioniranom u Plavu, održava i osigurava vlast u Krajini.

Odnosi gusinjsko-plavskog naroda i čete jugoslavenskog puka bili su korektni i prijateljski. Nikakvih problema u toku svog boravka ova jedinica nije imala. Problemi koji su bili uzrok pobune pojavili su se prilikom nelegalnog uspostavljanja vlasti vasojevićkih brigada.

Komitske jedinice koje su djelovale u Vasojevićima kasnije su transformisane u dvije brigade poznate kao Donjovasojevićka i Gornjovasojevićka. Iako su u početku odnosi i ciljevi vojnih jedinica u Gusinjsko-plavskom kraju i u Vasojevićima bili prijateljski i saveznički, oni su se, suprotno proklamovanoj politici Vlade Kraljevine Srbije, nakon toga bitno izmijenili. Prvaci Plava i Gusinja sa svojim bataljonima težili su da civilnu i političku vlast formiraju sami iz vlastitih redova, nezavisnu od one koja će se formirati u Vasojevićima. Njihova shvatanja bila su da su oni svojim odnosom i pristupanjem Jadranskim trupama već bili priznati kao dio savezničke vojske koji se nije suprotstavljao formiranju jugoslavenske vlasti, priznajući pri tome vlast Karađorđevića. Tada nije bio prisutan utjecaj dinastije Petrovića (u ovom slučaju kralja Nikole). U izvještaju komandira čete 2. jugoslavenskog puka spominje se odanost ljudi ovoga kraja dinastiji Karađorđevića.

Crnogorska uprava u Podgorici, formirana u Andrijevići po dolasku 2. puka jugoslavenske divizije, prihvatila je kao dio svoje vojske dvije novoformirane vasiojevićke brigade, na isti način kao i Gusinjsko-plavski bataljon. Crnogorska je uprava u Podgorici, u situaciji užurbanih priprema za Veliku narodnu skupštinu radi donošenja odluke o ukidanju dinastije Petrovića i prisjedinjenja Crne Gore Kraljevini Srbiji, između suprotstavljenih i protivrječnih opredjeljenja vasiojevićkih brigada i dvaju gusinjsko-plavskih bataljona prihvatala stavove vasiojevićkih brigada. Različiti stavovi vasiojevićkih brigada i Plavljana i Gusinjana proizlazili su iz sukoba interesa jednih i drugih tokom Balkanskog rata, te zločina počinjenih u toku i poslije tog rata. Osnovni razlog tih suprotstavljenih i protivrječnih interesa bilo je formiranje civilne i policijske vlasti u Gusinjsko-plavskom kraju.

Pridružujući se jugoslavenskom puku koji je u ove krajeve stigao iz Skoplja nakon proboja Solunskog fronta, narod Plava i Gusinja, shvatajući da je svojim stavom prema jugoslavenskom puku prihvaćen i kao poseban subjekt odlučivanja, bio je spreman i oružano se suprotstaviti uspostavljanju vasiojevićke varijante crnogorske civilne i policijske vlasti u Gusinjsko-plavskoj krajini. Izabrali su delegata iz svojih redova kojeg su zadužili da zastupa njihove interese kod savezničkih diplomatskih i vojnih organa uspostavljenih u Skadru (u konkretnom slučaju u Savezničkoj vojnoj upravi u Skadru u kojoj su djelovali oficiri Francuske, Engleske i Italije), te kod Crnogorske uprave u Podgorici. Za svog predstavnika izabrali su diplomiranog pravnika Smaila ef. Nikočevića, koji je poznao i nekoliko jezika.

U novonastaloj situaciji nije mirovao ni Kosovski komitet koji je imao za cilj da Kosovo i Metohiju pripoji Albaniji. Ovaj se komitet postarao da za svoje interese pridobije narod Plava i Gusinja, koji je bio spreman oružano se suprotstaviti formiranju crnogorske vlasti na teritoriji Plava i Gusinja, te je u tom cilju opunomoćio hodžu Kadriju, člana Komiteta. Hodža Kadrija je uspostavio bliske odnose sa prvacima Plava i Gusinja, posebno sa njihovim delegatom i opunomoćenikom Smailom ef. Nikočevićem koji je od tada branio interese i jednih i drugih.

Pod utjecajem Kosovskog komiteta Rukovodstvo gusinjsko-plavskih bataljona odlučilo je napasti Peć da bi uspostavilo svoju vlast i proširilo je i na druge krajeve Dukađina (Metohije).

Gusinjsko-plavski bataljoni otpočeli su oružani napad na Peć, spuštajući se preko Čakora niz Rugovsku klisuru, pri čemu su razoružavali

žandarmerijske stanice. Kada su stigli na prilaz Peći kod Pečke patrijaršije, alarmirana je jugoslavenska vojska u Peći i Prizrenu. Vojvoda Stepa Stepanović izdao je naredbu da dio vojske koji se nalazio u Prizrenu interveniše i uguši pobunu. Intervencija je izvršena nakon neuspješnih pregovora sa dijelom gusinjsko-plavskih prvaka (Bejto Plava, Šeljko Kurtagić, komandanti bataljona). Vojna intervencija otpočela je sa Čakora. Upotrijebljena je i artiljerija koja je nemilosredno tukla Plav. Tada je, prema sačuvanoj predaji, od topovskih granata izginulo oko 450 osoba. Istovremeno su pokrenute i dvije crnogorske brigade sa lijeve obale Lima kojima se pridružilo i tamošnje seosko stanovništvo.

Otpočeo je proces bezvlašća (strijeljanje i pljačkanje nedužnog civilnog stanovništva). Nastali su strah i panika, pa je stanovništvo masovno izbjeglo u planine.

Niti postoji dokument niti je u narodu objašnjeno kako su otpočeli pregovori na Čakoru, te da li su delegati (Bejto Plava i Medo Ferović) bili opunomoćeni za pregovore ili su ih samostalno nastupili bez stavova prvaka toga kraja u ime kojih su pregovarali. Također nije poznato kako je oko 15.000 dijelom naoružanih ljudi prešlo jugoslavensko-albansku granicu i kako su se preko sela Čerana mogli kretati preko sjeverne Albanije za Skadar. Nije poznato da li je o tome postojala ma kakva odluka zbora gusinjsko-plavskih prvaka.

Iz pismenih dokumenata Savezničke vojne uprave u Skadru vidljivo je da se 15.000 stanovnika Plava i Gusinja kretalo prema Skadru. To je uznemirilo Savezničku vojnu upravu u Skadru, te je ona delegirala jednog od članova Uprave (italijanskog oficira) sa zadatkom da stupi u kontakt sa onima koji su nastupali prema Skadru kako bi spriječio njihov ulazak u grad. Oficir je uspio uvjeriti prvake da se dobrovoljno razoružaju, a da ih Saveznička vojna uprava otpremi u selo Barbaluši na putu između Skadra i Tirane. Analizom događaja koji su prethodili pobuni dolazi se do zaključaka:

- da je želja naroda bila da se suprotstavi ulasku vasojevićkih brigada i uspostavljanju njihove policijske i upravne vlasti, te
- da su strahovali da će ulaskom vasojevićkih brigada biti obnovljeno stanje iz 1912. i 1913, kada je pobijen veliki broj Bošnjaka i Albanaca i još veći broj nasilno preveden u pravoslavlje, kao i samovolja komandanta Vasojevićke brigade Avre Cemovića.

Strah koji je zavladao u narodu proizlazio je iz sličnih situacija koje su se događale od mletačkog osvajanja Herceg-Novog i protjerivanja muslimana

iz bosanske župe Dračevica, posebno Risna i Herceg-Novog, te od istrebljenja muslimana u Kučima, nasilnog pokrštavanja muslimana u Vasojevićima, stradanja muslimana u Kolašinu do pokolja muslimana u Šahovićima.

Iskustvo koje su stjecali iz bitke na Prevljani, u napadima Kombinovanog crnogorskog odreda pod komandom Jola Piletića, te u oružanom suprotstavljanju odlukama Berlinskog kongresa u bici na Nokšiću 1878, na Murini 1880, utjecalo je na shvatanje da se borbom može spriječiti nasilno zauzimanje njihovih krajeva.

Zanemarivali su činjenicu da su u novim uvjetima izmijenjeni odnosi snaga, da se moraju pokoriti i prihvatiti crnogorsku vlast, te da nema objektivnih mogućnosti za uspostavljanje neke vrste njihove autonomije, bez obzira što su se nakon proboja Solunskog fronta priključili srpskoj vojsci i smatrali da im je time priznat i određen nacionalni subjektivitet, pravo na zemlju i na vjeru.

U novim uvjetima nije bilo moguće da osiguraju svoja ljudska prava i slobode, te su se pokorili odluci savezničke uprave u Skadru da ih strpa u logor u Barbaluši.

Saveznička vojna uprava u Skadru nije bila zadovoljna stanjem u logoru i težila je da se što prije oslobodi tog balasta. Iz izvještaja obavještajnog oficira Zetske divizije vidljivo je da je i ova divizija u Podgorici težila da se logor u Barbaluši ukine.

Slična nastojanja iskazivala je Saveznička vojna uprava u Istanbulu. Međutim, policijski organi Kraljevine SHS smatrali su da je potrebno da se okončaju nastojanja za ukidanje logora tako što bi se putem agenata fizički likvidirala ličnost za koju je ocijenjeno da rukovodi ovim pokretom.

Bio je to Smail ef. Nikočević koji je ubijen u septembru 1920. kada je od Skadra putovao prema Barbaluši.

PRILOZI

Dopisivanje

I

Skadar, 4. januar 1919.

Vođama Plava i Gusinja!

Kad sam stigao u Skadar, ovdje sam se sporazumio sa komandantima velikih sila. Od njih sam primio odgovor i donekle su mi dali sigurnost da neće doći do napada iz Srbije. Ujedno, našu lošu situaciju, kako francuski komandant tako i engleski i italijanski, telegrafski su objasnili svojim vladama. Šest je dana kako sam ovdje i šesti put sam kod francuskog i engleskog komandanta, nadam se da ću ići i danas.

Da bi Plav i Gusinje bili internacionalni kao što je danas Skadar, u društvu dva oficira predloženo mi je da idem u Solun kod guvernera. Bez vašeg mišljenja nisam htio prihvatiti ovaj prijedlog. Rekao sam francuskom komandantu da ćemo mi upotrijebiti oružje protiv Srba ako se loše ponesu prema nama. On mi je odgovorio: „Vi nemate nikakav izgovor da se usprotivite Srbima i budite sigurni da ni na kakav način nećete biti napadnuti od Srba i Crnogoraca.“ Rekao mi je da se Srbi koji se tamo nalaze ponašaju dobro.

Kako sam napisao i Hasan-agi, čuvajte se i ne šaljite delegate u Cetinje kako je tražio srpski komandant. Njemu dajte dvosmisleni odgovor. Ni na koji način ne pričajte da ćete poslati delegate, a da biste sabotirali delegate, odlažite vrijeme, dan za danom, ali dvosmislenim (elastičnim) odgovorom. Imamo potrebu da nam pošaljete novac koji ste skupili jer ga ovdje ne možemo dobiti. Mnogo poštovanja.

Delegat kod Komiteta naroda Kosova
Predsjednik zajednice Gusinja
Ismail Nikoči (s. r.)

* * *

Bilješka: Originali ovih pisama, pisanih na turkom jeziku, smješteni su u Centralnoj državnoj arhivi 16. oktobra 1964. ovdje su štampani prema prijevodu od Elmaza Plave.

II

Skadar , 4. januar 1919.

Dragi drugovi otadžbine i vjere,
Prvacima Krajine Plava i Gusinja!

Sa razočarenjem smo pročitali vaše pismo poslano zajedno sa molbom koju ste učinili prema francuskom i engleskom generalu i pukovniku ovdje u Skadru. U trenutku kad smo se spremali za intervenciju povodom ovog posla, dobili smo razočaravajuće pismo od 2. januara 1919.

Za spas Plava i Gusinja od srpskih i crnogorskih prijetnji cilj nam je da ih predamo Šćipriji u ime Komiteta za odbranu naroda Kosova i u tom smislu smo napisali zahtjev da bi privukli pažnju četiriju sila. Prije toga smo intervenisali kod komandanta Engleske kraljevine, Francuske i Italije i dobili potrebna obećanja. Molbe za komandanta Engleske i Francuske, zajedno sa pismima koja ste nam uputili, prevodimo na francuski jezik. Predat ćemo ih njima zajedno sa usmenom intervencijom. Budite sigurni da ćemo to tako učiniti i da ništa nećemo propustiti. Cilj našeg Komiteta spas je cijelog Kosova, Plava i Gusinja, oslanjajući se na dobro za Kosovo i jačanje naših napora je u korist Kosova, Plava i Gusinja. U vezi sa pravdom i nadama našeg naroda, velikim kraljevstvima su dati izvještaji. Otići će nekoliko ljudi iz Komiteta u Evropu, a preduzet će se i diplomatske mjere. Pripremili smo izvještaj sa mnogo argumenata u vezi sa Plavom i Gusinjem. I ako želite, poslat ćemo vam po jednu kopiju. Svaki vaš stav za nas je ohrabrenje i Bog će nam pomoći. Samo jednu molbu imamo prema vama: Komitet ovdje, kao i u Evropi, ima potrebu za isplatom troškova. Dakle, unutar mogućnosti, skupite pomoć i pošaljite.

Toliko i budite u Božijim rukama, drugovi! Kada dobijemo odgovor od Francuske, Engleske i drugih, posebno ćemo vam pisati.

Predsjednik Komiteta za odbranu Kosova

Hodža Kadri (s. r.)

Bilješka:

1. Proučite kopiju izvještaja koju sam vam poslao.
2. Narod Plava i Gusinja nije u broju od 12.000 već ih ima 22.000. Naša statistika je prava. Sagledajte grešku i ispravite. Poslije toga napišite 22.000. Isto tako, kad pišete pisma naglasite: „U ime naroda šiptarskog.“ Riječ Šiptar ojačava pretenzije našeg naroda.

H. Kadri (s. r.)

* * *

III

Skadar 15. januar 1919.

Narodu i prvacima

Plava i Gusinja

I ovaj put kao i ranije, hrabrošću, čovječnošću i neustrašivošću koju ste pokazali sa svim karakteristikama, ponosi se naša domovina. Mi smo uvjereni u ovo. A vi treba da budete zajedno kao meso s noktima zato što je to jedini neophodan uslov protiv Srba i Crnogoraca. Žene, ljudi i djeca od 12 do staraca od 70 godina treba da budu spremni za odbranu časti otadžbine. Da žrtvujete život i da se ne predajete živi, bolje je umrijeti časno na bojnopolju. Ne treba se nikad predavati divljim Crnogorcima i divljini Srba... Kao što znate, od prije 12 godina traje varvarstvo i masakri koji su činjeni nad nedužnim narodom ove Krajine, a tako i u Podgorici, Trgovištu, Peći i u bezbroj drugih mjesta. Učite se iz tih događaja. Uvjereni smo da ste spremni da se žrtvujete za čast i odbranu otadžbine.

Narodni komitet za odbranu Kosova kao i prvaci naroda u Skadru protestovali su i nastavljaju sa protestima kod velikih sila. Isto tako vjerujemo da će velike sile pomoći (odlučiti u našu korist). Predstavnici velikih država koji se nalaze sada u Skadru obavijestili su svoje vlade. Imamo nadu (u ime Boga) da ćemo pobijediti. Garantovali su nam da ni Srbi ni Crnogorci neće napasti, ali vi budite u stanju pripravnosti i u tom pogledu vas mnogo molimo.

Ismail efendija svaki dan se javlja komandantima i predstavnicima velikih sila ovdje u Skadru. Dakle, imamo nade da ćemo pobijediti. Opet vas molimo da održavate red i mir, da imate dobru disciplinu, jaku i zdravu. I nemojte načiniti neko djelo koje je neprilično, jer se to može od velikih sila smatrati da ste neodgovorni i da će trebati „istraga i otkrivanje elementa koji je to načinio“. Dakle, u slučaju da se dogodi ubistvo ili nešto drugo nezakonito, bez sumnje ćemo izgubiti.

Bog vam pomogao!

Muderis iz Skadra
Hysen efendi Vuthi (s. r.)
(pečat)

* * *

IV

Gusinje, 24. januar 1919.

Hitna informacija

Gospodinu Hasan-agi Feriju, Šelku Kurtiju, Bejtu Plavi,
Prvacima u Plavu

Braćo!

Juče se odmetnulo odavde 15 hrišćana Crnogoraca jer su dobili poziv od Crnogoraca iz Andrijevice, u kome se kaže: „U slučaju da želite da spasite život, izbjegnite u Andrijevicu jer ćemo napasti (Plav i Gusinje).“ Pošto je takav glas stigao iz Andrijevice, molimo vas da sa donosiocem pisma pošaljete odmah ljude za istragu i da nas obavijeste bez gubitka vremena i jednog sekunda.

174.

Uveče smo primili dva pisma iz Skadra koja smo pridodali izvještaju. Da se ova pisma dobro i brižno prouče. Na ta dva ne možemo ići (u Skadar?), ali preko pisama smo saznali da će zahtijevana municija doći.

Da se istraži dobro, poručeno ljudstvo će krenuti u Andrijevicu.

Braćo, očekujemo od vas da će ovaj posao biti završen s velikom pažnjom.

Vaš Predsjednik zajednice iz Gusinja
Ismail efendi Nikoči (s. r.)

* * *

V

Skadar, 24. januar 1919.

Od prvaka u Plavu

Braći Šelku agi i Bejtula gospodinu Plavi

Kako sam pisao i Hasan-agi, ukoliko se čuje jedna puška prije nego ja dođem, znate da lahko može na zahtjev stići pomoć iz Rugova. Prije nego odjekne puška, ima potrebe da razumijete i da i vi date Rugovi pomoć. Kad govorite sa prvacima oko protjerivanja Crnogoraca iz Rugovima, to i njima recite. Protiv srpske vlade podržavajte jednu elastičnu politiku, govoreći im da ne postoje loši odnosi među nama.

Dok ne dođe internacionalna vojska,¹⁹ držite red u zajednici i osigurajte mir..²⁰Ukoliko se ubrzo vratim, ja ću vam sigurno donijeti jedan mitraljez sa municijom (možda bombe). Budite sigurni da ćemo postići cilj!

Vaš drug
Ismail Haki (s. r.)

* * *

VI

Skadar, 24. januar 1919.

Personalne - rezerve

Poštovani brate, gospodine Bejto Plava u Plavu,

Nije vrijeme da pričamo o događajima koji su se desili u prošlosti. Znamo za masakre koje su učinili Crnogorci protiv našeg naroda i njih moramo zaboraviti. Ali, nama je značajna izdaja. Dakle, da razmotrimo današnju situaciju. Ismail efendija je dobio prekjuče pismo od generala (crnogorskog) Vešovića u kome se jasno razumije da on (general) i drugi Crnogorci znaju da vi i cio šiptarski narod imate potrebe za pomoć. Ljubav koju ste pokazali za otadžbinu i vaš lični odnos je za svaku čast i pohvalu. Vi cijenite bolje nego drugi vrijednost otadžbine i naroda. Ali cilj ovog generala je da nas prevari. Ja ovako mislim: ako pomognemo Crnogorcima i saradujemo sa njima, štetit ćemo našim narodnim interesima.

---

¹⁹Međunarodne snage.

²⁰Jedan red u originalu je nečitak.

Jer čim Crnogorci postignu ciljeve, to će reći, stvore svoju državu, kao Srbi, tada će nas izdati. Ne samo Plav i Gusinje već će doći i Šćiprija u rizik da i Skadar bude okupiran i postane nedjeljivi dio Crne Gore. Nesporazumi i zađevice koje postoje među Srbo Crnogorcima, pa i ako se pojačaju, bit će bolje za našu stvar. Dokle god se pojačavaju kontroverze Crnogoraca među prosrpskim partijama i partijama za kralja (crnogorskim), situacija će nama biti povoljnija, to znači u našu korist.

Kao odgovor, recite generalu Vešoviću da ste „spremni da pomognete“, a s druge strane radite za interes naroda, manevrišući spretno i savršeno, da podgrijete neprijateljstvo među njima i da ih dovedete u sukob (Srbe i Crnogorce). Ukoliko ne možete da ostvarite, ili nije došlo vrijeme za to, obavijestit ćemo vas šta da radite. Ponavljam da kažete generalu Vešoviću da ćemo ga pomoći prema potrebi. Potrudite se i dalje da od generala Vešovića dobijete pisani dokument (da general prihvata ulazak Plava i Gusinja u okvir granica Šćiprije). Imajte na umu da sve informacije koje ćete dati generalu Vešoviću, kada započne borbu sa Srbima i kada se bude jako odvijala, da ćete da izvršite provokacije, stupiti u rat i osvojene teritorije otete iz srpskih ruku, da ćete predati Crnogorcima. Dakle, postupajte tako što ćete zavaditi obje strane. Nastojte na svaki način i u svakom slučaju povećavajte sukob među njima. Uvijek i svuda radite za interese Šćiprije

Vaš

Kadri Hodža (s. r.)

* * *

Skadar, 28. januar 1919.

Gospodinu Hasanu agi Feriju i Šabanu Begu

Gusinje - Plav

Poštovani prijatelji!

Predsjednik Narodnog Komiteta za odbranu Kosova u posebnom pismu nam je objasnio šta se događa u otadžbini. Dali smo mu potrebna razjašnjenja...

Za vas imam jednu molbu: Vi gospodo, sami procijenite kakva je danas „delikatna situacija“. Onda, kako sa strane Komiteta, tako i naroda, za spas otadžbine je potreban neophodan uslov, a to je zajedništvo za dalju odbranu naroda u slučaju nesreće ili opasnosti.

Zajedništvo je snaga, velika u svakom pogledu, i zato upravljajte mjestom dobro i pravedno. Mase naroda držite dobro i pojačajte zajedništvo da budu sposobni i jaki u svim državnim poslovima i da to bude zajedništvo sa ljudskim likom.

Vaš brat

Hasan

Hysen Jakova (s. r.)

* * *

VIII

Skadar, 29. januar 1919.

Gospodinu Hasanu agi Feriju i svim prvacima naroda u Plavu

Tvoje pismo od 2. januara 1919. primili smo i odmah preveli na francuski jezik i poslali ga predstavnicima vojske velikih sila koji se nalaze u Skadru. Od trenutka kad sam ovdje stigao idem u kancelarije savezničkih komandanata ovdje i ne izostajem iz ovog posla.

Otići ću u Solun kod međunarodne komisije 26. januara 1919. da izvijestim o našem stanju. Iz francuske komande mi je dato na znanje da ubrzo u Skadar dolazi general za pitanje novostvorene situacije ovdje (u Skadru) i

nema potrebe da se sada ide. I novodošlom generalu predstaviti ćemo (požaliti ćemo) se, protestovati zbog novostvorenog stanja i neprijatelja koji napadaju na Plav i Gusinje. Odgovore i objašnjenja koje budemo dobili od generala javiti ću vam u pismenom obliku, i to što šire.

U vezi sa provokacijama Crnogoraca, kako su izjavili vojni komandanti Engleske, Francuske i Italije, smjesta prekinite, ali budite u pripravnosti, a s druge strane upravljajte krajevima pravedno i pošteno. Potrudite se na svaki način da se ništa ni najmanje ne dogodi i da ništa ne bude uzrok nekim mutnim radnjama. Svakako pokušajte „da sebe predstavite kao nedužne“. Ja se ovdje nalazim, ali mi je duša s vama. Radim bez predaha, ne brinući za život.

Saznali smo da su se u klub Šiptara koji je stvoren u Istanbulu (u Turskoj) izabrale slijedeće ličnosti:

1. Haki Paš Đinokastr, predsjednik
2. Dželal Paš Škodra, član
3. Rešit Aćif Paš Kosova, član
4. Nuri bej Vlora, član

Na početku kraja, za nadu koju imamo, uz Božiju pomoć, to će se ostvariti. Kraj se može produžiti do marta. Molimo vas da imate strpljenja.

Vaš
Ismail Haki Nikoči (s. r.)

* * *

IX

Plav, 29. februar 1919.

Gospodi Šelku Kurtaju i Bejti Plavi na frontu

Čakor

Rugova

Po obavještenju koje smo dobili, Simo Nikoleta sa snagom od preko 600 ljudi sprema se da napadne Plav. U Crnoj Gori se grupišu neprijateljske snage.

Za odbranu Plava, sa svim snagama koje imate krenite ovamo, i noću ako treba, ne gubite vrijeme. Da dođete i vi lično i odlučite o novostvorenoj situaciji. Na Bjeluhi i drugim mjestima da napravite pojačanje.

Za vođstvo i prvake Plava

Mehmet Feri (s. r.)

Hasan Feri (s. r.)

* * *

X

Skadar, 31. januar 1919.

Prvacima i narodu Plava i Gusinja

Gospodo,

Narodni komitet za odbranu Kosova u svojim aktivnostima je od samog početka činio napore, naročito posljednja tri mjeseca da digne glas za slobodu naroda preko komiteta formiranih u mjestima Evrope i Amerike i da se obznane masakri činjeni na Kosovu (nad hrabrim narodom) od strane Srbo-Crnogoraca. Rezultati naših protesta su:

1. Dok ne zavlada mir, Krajinu ne smiju osvajati Crnogorci i Srbi. Ovu stvar je naredio glavnokomandujući istoka, general Franše D'Epere, jer za zasluge koje ima Krajina (Plav i Gusinje) je izborila na osnovu hrabrosti koju je pokazao sam narod, svoje samoopredjeljenje.

179.

Dakle, „zajedništvo i povjerenje ruši brda“. Ovaj granitni stav je donio pobjedu. Dakle, zajedništvo koje je stvoreno tokom borbe i koje je održano do danas stvorilo je uspjeh koji se cijeni kao (trajni) stav. Iz ljubavi koju imate, hranjeni ste i hranite otadžbinu i do danas još činite napore bez prekida.

Nema sumnje da će se Plav i Gusinje osloboditi i ući u granice Šćiprije. Dakle, preporučujemo da nastavite na taj način i da voljenu Krajinu što prije spasite iz ruku neprijatelja.

2. Vođstvo ovog komiteta se sastalo sa generalom i razgovaralo sa ekšelencijom sat i po. Ekšelencija, general reče. Šćiptarska država će se stvoriti, ali ne mogu misliti da će u Šćipriji biti Skoplje i Priština. Dakle, iz ove izjave jasno proizlazi da će unutar Šćiprije biti Plav i Gusinje, Peć, Đakovica, Prizren i Gostivar. Ali i Ohrid, Skoplje i Priština će se bez pogovora spasiti.

3. Od ministarstva spoljnih poslova Engleske saznali smo jutros da se naši protesti prihvataju i da se naše žalbe razmatraju.

4. Predsjednik Amerike je na prijateljski način savjetovao srpske vlasti da dignu ruke od Kosova.

5. Pet velikih sila oštro je upozorilo srpsku vladu šta slijedi: svaki konflikt između dvije strane, koji se dogodi ili se napravi neka izmjena u granicama uz primjenu sile, neće se priznati. Koja god od ovih dviju država napravi promjene, kaznit će se. Svaka država koja prouzrokuje incidente bit će odgovorna (ovo pitanje je naglašeno notom). Imamo nadu da će ubistva i pljačke odmah biti obustavljeni. Masakri koje su Srbo-Crnogorci počinili nad narodom Kosova, skupo će platiti.

6. Narodni komitet za odbranu Kosova nastavit će aktivnosti na spasu otadžbine i radit će po slijedećim programima: a. Ostat će u trajnom sjećanju masakri koje su činili osvajači i ropstvo pod srbo-crnogorskim vlastima.

b. I Komitet će poslati predstavnike na konferenciju mira i u razna mjesta Evrope i Amerike. Radit

će se zajedno sa drugim stranama u svijetu kao i sa „naprednom štampom svijeta“ da se upozna civilizovani svijet o masakrima i pljačkama koje je doživjela otadžbina i koja je još u opasnosti, a naročito Skoplje i Mitrovica. Čim se politički povežemo sa svijetom, javit ćemo vam da imamo potrebe za finansijskom pomoći. Zato, čim primite ovo pismo, sakupljajte pomoć od naroda i vi budite prvi na redu. Prvaci treba da osiguraju iz svoje imovine značajnu količinu novca i da nam to što prije upute.

c. Za naše zahtjeve, jako pravedne, imamo pomoć i Boga i naroda. Evo, ima već nekoliko mjeseci kako nastavljamo sa otporom, strpljenjem i hrabrošću po cijelom Kosovu (zajedničkoj otadžbini). Imamo jake razloge da vjerujemo da će se ostvariti i da ćemo se spasiti. Jer, Kosovo je amanet i vama i vašem hrabrom narodu. Hiljade i hiljade šehida je žrtvovalo život

na polju časti za spas otadžbine, što je za svaku pohvalu.

Savjetujemo vam da upravljate Krajinom veoma brižno. Disciplina da bude jaka. A u slučaju da neko napravi i najmanju krivicu, preduzmite hitne i jake mjere da se to ne širi. Onaj koji napravi nered je izdajnik otadžbine i treba da preduzmete oštre mjere protiv njega. Ismail efendija (predstavnik vašeg naroda ovdje u Komitetu) se, tokom svoga boravka kod nas u Skadru, pokazao neumornim i primjer je patriote. Hrabrost i njegovi naponi za otadžbinu su jedna čast za sve nas. Ismail efendija svaki dan ide i iznosi probleme stranim komandantima: žali se, protestuje i rasipa svoju duševnu snagu za dobro otadžbine. Posao koji čini ovaj patriota je primjer za sve nas.

Narodni komitet za odbranu Kosova

Hysen Vuthi

Bedri Peja

Hodža

Kadri (s. r.)

* * *

XI

Skadar, 31. januar 1919.

Prvaku Plava Hasan-agi Feriju

Plav

Prema vijestima koje smo dobili, ukoliko nas Crnogorci potisnu na granici i pukne puška, doći će vam 200 ljudi iz Rugove u pomoć.

Dakle, u slučaju pucnja iz puške, javite Rugovcima po specijalnim ljudima.

Predsjednik

zajednice Gusinja

Ismail Haki

Nikoči (s. r.)

* * *

XII

Skadar, 31. januar 1919.

Gospodi Hasan agi, Adem agi, Šaban begu i Bejto efendi Hadžiji
Plav - Gusinje

Primili smo pismo od 28. januara 1919. kojim se osvjetljavaju ljubav i prijateljske, patriotske veze. Iz sadržaja pisma shvatili smo stanje u Malesiji. Javljamo vam da je potrebno da se očuva ukupno stanje u Malesiji. Znam da je pravo da ja tamo dođem i spriječim da se dogodi nešto nepredviđeno, ali zadatak mi nalaže da moram još neko vrijeme ostati ovdje. Preporučujem vam da održavate mir i siguran sam da nećete ponoviti neke ranije stvari, Crnogorci i Srbi neće smjeti da vas napadnu. Prema saznanjima od predstavnika velikih sila, svaki pokušaj napada i pokušaj promjene na granici bit će osuđen i neće se prihvatiti. Dakle, u danima koji dolaze, neprijatelji će dobiti kompetentne odgovore. Po Londonskoj konferenciji, Šćiprija ostaje takva kakva je, ali imam veliku nadu da će se stvoriti Šćiprija koja će anektirati krajeve koji su ostali van sadašnjih granica. Dolaskom komandanta istoka (glavni komandant), donijeta je naredba da se ne okupiraju Plav i Gusinje od strane Srbo- Crnogoraca i, kako nam je rekao Ismail efendija, osigurat će se spas Plava i Gusinja i u tom smislu vam upućujem čestitku. Ali čuvajte se i održavajte mir. U slučaju suprotnog, u slučaju nereda, snaći će nas katastrofa koja nema izlaza - spasa.

O mnogim poslovima do sada dat ću razjašnjenje, a i vi ste u stanju da ocijenite potrebe. Ovim vam čestitam uspjeh i upućujem pozdrave.

Za odbranu Narodnog
komiteta Kosova
Hasan Sabri (s.r.)

* * *

XIII

Skadar, utorak 9. februar 1919.

(Informacija)

Gospodi Hasanu Feriju, Šelku Kurtiju, Bejtu Plavi i drugim prvacima u Plavu

Plav

Čim sam stigao u Plav, odmah sam se sastao sa drugovima u Kosovskom komitetu i prijavio se trojici vojnih komandanata, predstavnicima velikih sila ovdje. Predao sam proteste i usmeno objasnio o situaciji u Plavu i okolini. Mene i moje drugove su dobro primili, štaviše, komandant mi se obratio na jedan način da garantuje da će krajina Plava i Gusinja što prije, kao i Skadar, imati internacionalnu upravu, kakav je i bio prijedlog. Pokazane su nam i kopije telegrama upućenih od njihove ruke velikim silama. Francuski komandant je dodao da me lično zove da pod francuskom pratnjom odem do visokog komandanta u Kostur i Solun.

Pismo koje mi je donio Hadži Nuredin me je obradovalo. Prve tri ili četiri tačke u pismu mi posebno daju nadu da će se sve dobro završiti, pa je tako i Komitet Kosova izrazio poštovanje i zahvalnost.

Oko upućivanja ljudi u čete, naš komitet još nije donio odluku.

Po pitanju suđenja onome Dizdaru, načinite istragu.

Pitam vas kakav je vaš stav? Da li da idem u Kostur i Solun?

Čekam odgovor.

Ona tri čovjeka da se ne upute u četetu, već da čekaju krajnju odluku Komiteta jer nije povoljno da se djeluje kako smo mi tada mislili, već treba manevrisati prema trenutku...

Čim sam shvatio vođstvo Komiteta i problem od velike važnosti, iznio sam pitanje na diskusiju i obavjestit ćemo vas o zajedničkim donijetim mjerama koje traže izvršenje. Savjetovani smo, posebno mi, Plav i Gusinje, da se vladamo uredno i da bude vladavina prava. Braćo! Prema obećanjima (koje nam daje komandant zajedničkih snaga ovdje u Skadru), Srbi nas više ne smiju napasti. Otkako sam stigao u Skadar, svakodnevno se obraćam evropskim komandantima. Kad pišete pisma, pišite ih dobro i lijepo, jer ih ja takva i predajem. Municija ovdje nema.

Vaš

Ismail Nikoči (s. r.)

* * *

XIV

Skadar, 11. februar 1919.

Prvacima i narodu Plava i Gusinja

Poštovani moji zemljaci!

Dopisom koji sam vam poslao prije izvjesnog vremena, razjasnio sam vam situaciju. Iz pisma koje sam od vas dobio, neke stvari smo razjasnili. O stvorenoj situaciji u prošlosti i situaciji koja dolazi, pripremili smo originalni izvještaj koji smo dostavili francuskoj vladi. Po jednu kopiju sam predao vladi Engleske, Amerike i Italije. Engleskom komandantu generalu Filipisu i francuskom pukovniku Furtuu sam dao usmeno razjašnjenje. Sa ovim komandantima se razgovaralo o svemu u vezi sa Kosovom i oni su nam potvrdili „naša prava“. Telegrami, koje su poslali svojim vladama, vrlo su ozbiljni. Nadam se da će vrlo brzo dati povoljne rezultate (u našu korist). Potvrdili su mi da će Srbima i Crnogorcima zaprijetiti opomenom. Sto posto vas uvjeravam da će Peć, Đakovica, Plav i Gusinje ući unutar granica Šćiprije (kakav je i naš cilj) i da do vremena mira, oni neće biti u rukama Srba i Crnogoraca, već će provizorno imati „internacionalnu upravu“.

184. U funkciji toga, poslali smo mnogo telegrama, mnogo izvještaja i mnogo protesta. Posao koji je obavljen od Narodnog komiteta za odbranu Kosova (za integritet Kosova) razmatran je od vlada velikih sila sa potrebnom važnošću. Oslanjajući se na naše izvještaje i štampa Evrope piše vrlo povoljno, u našu korist a vrlo loše za Srbe.

Mi ovdje radimo dan i noć. Znamo da i vi činite velike žrtve. Ali, nažalost, drugi krajevi Kosova, kao i narod Skadra, ne pridaje potreban značaj „patriotskom pitanju“. Iz Prištine, Đakovice, Mitrovice, Novog Pazara i drugih mjesta otadžbine ne dobijamo vijesti. Čuli smo da su Crnogorci u Trgovištu učinili velika varvarstva, ali pojedinosti i uzroke masakra nismo saznali. Zato ispitajte i javite nam koliko Šiptara je ubijeno, koliko je pljački obavljeno i koliko je žena ubijeno i obeščašćeno.

Svima pozdrav!

Predsjednik Komiteta
odbrane Kosova
Hodža Kadri (s. r.)

* * *

XV

Plav, 14. februar 1919.

Strogo povjerljiva informacija

Predsjedništvu Narodnog komiteta za odbranu Kosova

Skadar

Javljam vam podatke koje smo skupili u posljednje vrijeme: Država Jugoslavija (Srbija) stvorila je Narodni savjet u Podgorici i pod pritiskom ovog savjeta, koji je načinio komandant brigade Blažo Božović kod evropskog komandanta, izgleda da je dobio saglasnost za okupljanje omladine Crne Gore u deset bataljona da napadne Plav i Gusinje i osvoji ovo mjesto i da je po tom pitanju komandant brigade Blažo započeo aktivnost mobilizacije takve vojske.

185.To znači da smo mi na redu da nas Crnogorci napadnu. Izgleda da su prihvatili zahtjev komandanta Blaže da mu daju topove i druga borbena sredstva. Ovi Crnogorci neće napasti pod imenom Crnogoraca već pod imenom Srbije - Jugoslavije. Mislimo da je ovo što su preduzeli Srbi i Crnogorci protiv volje velikih sila. Već su i započele provokacije na našoj granici: posljednjih pet dana bilo je pet provokacija. Želja Crnogoraca i Srba je da ubiju (uzmu živote) dvadeset i tri hiljade stanovnika Šiptara (to će reći sve Šiptare u Krajini Plava i Gusinja). Sigurno je da će nas oni ubrzo napasti. Da se to ne bi dogodilo, treba zaustaviti Srbo-Crnogorce od tog cilja, potrebno je da se utječe što prije kod velikih sila da upute svoju vojsku u naše krajeve. Ovo treba uraditi što brže.

Hasan Feri (s. r.)
Šaban Begu (s. r.)
Šeko Hajdini (s. r.)
Bejto Plava (s. r.)

* * *

XVI

Rugova, 14. februar 1919.

Bejtula efendiji u Plavu

Ragip-beg koga ste pozvali, sa drugovima je ovdje.

Organizuj snage.

Srpske snage koje su kod Tunela (I) javljaju da sutra oko devet sati po turskom vremenu dolazi srpski komandant da razgovara sa tobom i Šelkom. Šelko, pošto organizuje snage, doći će. I vi, pošto završite posao, kako god možete, molimo vas da dođete.

Na vašoj strani
Sali Rama (s. r.)
Bilješka:

Svi prvaci Rugove, narod i Ragip-beg sa svim drugovima, pozdravljaju Hasan-agu i mole da kako god zna uputi Bejtula-efendiju ovdje.

Od
prvaka Plava
Šelko Ajdini (s. r.)

* * *

XVII

Gusinje, 16. februar 1919.

Hasan-agi i Šaban-begu,

prvacima Plava

Braho Bahtjari stiže iz Skadra i donese vijesti od Ismail-efendije: jučer su Šelko i Bejto otišli u Skadar i tamo su upozoreni od vojnih predstavnika velikih sila šta se tamo dogodilo. Jedan vojnik je pozvao Ismail-efendiju kod francuskog komandanta koji ga je vanredno demaskirao.

Žale se na nas što smo oteli dvije crnogorske cure i što smo masakrirali šest Crnogoraca, komadajući ih.

Tako uspjeh koji smo do tada imali, u cjelini smo izgubili.

Da se ovo pitanje nije dogodilo u Bjeluhi, Ismail-efendija bi poslao ljude po Evropi. Braćo! Otadžina naša i život naš je u opasnosti.

Ako želite da nas spasite, otadžbinu i naš život, što prije vratite u Plav Šelka i Bejtu.

Upozoravamo vas da je posljednji čas i da je otadžbina i naš život u velikoj opasnosti. Vodite računa da se ne dogodi ni najmanji problem od strane Brezovičana.

Od prvaka Gusinja
Šaćir
Muslija
Šaćir
Halili

Bilješka:

Nama je dovoljno da osiguramo naše granice. Gospodi Šelku Kurtiju i Bejtu Plavi na frontu u Rugovi Primili smo ovo pismo posebne važnosti od prvaka iz Gusinja. Da ne bismo izgubili pobjedu koju već imamo u rukama, od prije četiri mjeseca, vas dvoje, Šelko i Bejtula efendija, čim dobijete pismo, predajte komandu straže na granici Omeragi Šehi i Halilu Gutasu i ne gubeći časa, vratite se u Plav, jer je to potreba za spas otadžbine.

Prvaci:
Šaban beg
Mehmet aga Feri
Šaćir Musija
Adem aga
Čun Mula Vojvoda iz Vusanja
bajraktar Adem Smajli
bajraktar Martinaj Azemi
Bejtula efendiji i Šelku agi

Svi mi vam upućujemo srdačne pozdrave. Brinete li? Mi ćemo poslati ljude da vas zamijene, naravno poslije tri dana, kad dođete i smirite se u vašim kućama.

Prvaci
Šaban beg
Mehmet Feri
Čun Mula
Azemi i Ali Smaili (s. r.)

Gospodi Šelku i Bejtula efendiji
Iskreno te obavještavamo da je Ismail efendija u vrlo lošem stanju u Skadru. Dobro bi bilo, i želja je svih ljudi, da vi dođete što prije ovdje.

Sa poštovanjem i pozdravom,

Musa Jakova (s.r.)

* * *

XVIII

Skadar, 27/28. februar 1919.

Gospodi Hasan-agi Feriju, Šaban-begu, Šaćiru Haliliju i drugim prvacima i narodu

Plav-Gusinje

Mnogo pisama koja ste poslali ovom komitetu, pošto su prevedena na francuski jezik, predata su komandantima savezničkih snaga, koji predstavljaju svoje vlade ovdje u Skadru.

O žalosnim događajima u Peći i selima te prefekture, izvijestili smo usmeno komandante i dali im potrebna objašnjenja. S druge strane, poslali smo telegrame kraljevinama Engleske i Italije i predsjednicima republika Sjedinjenih Američkih Država i Francuske. Zbog masakra koje su načinili Srbo-Crnogorci izvijestili smo i energično protestovali. Sutra u Skadar dolazi glavni komandant snaga savezničkih država, general Franše D' Epere. Prekosutra s njim imamo sastanak i koliko budemo imali vremena, što više ćemo mu ispričati. Ponovit ćemo naše zahtjeve i odgovore koje budemo dobili poslat ćemo vam na svaki način, izvijestit ćemo vas. Na glavnoj mirovnoj konferenciji u Parizu (Versaj) je u diskusiji, kako saznajemo, odlučeno da „za manja mjesta u kojima su nesporazumi na

granici ne može se vojnim snagama ništa mijenjati i svaka takva promjena se neće priznati“. Dakle, sve što budu uradili Srbo-Crnogorci, u smislu provokacija na šiptarskoj zemlji, postat će bezvrijedno. Dakle, zaključak je povoljan za naš narod. Za otpor koji smo pokazali do sada, prirodno je da je u našu korist. Molim vas da nastavite tim putem. Imajte na umu da sa strane Šiptara ne bude provokacija, da ne budemo uzročnici problema i ako napadaju Srbo-Crnogorci, mi samo branimo našu zemlju i odgovornost će se njima pripisati. Neprijatelj, za ubistva i varvarstvo koje nam je učinio, zaslužen će se kazniti. Vi se potrudite da ne budete razlog incidenta, nek caruje mir i sprečavajte ulaske Srbo-Crnogoraca u Plav i Gusinje i to vam je glavni zadatak. Dakle, ako neprijatelj krene sa provokacijama, branite otadžbinu sa velikom oštrinom.

Nadamo se da će po zahtjevima koje smo učinili (40 do 50 puta), saveznici poslati zajedničku vojsku za odbranu Plava i Gusinja, tako da i mi konačno budemo dobro i spokojno.

Za ubistvo sedam stotina ljudi, tražili smo objašnjenje u pismima koja smo poslali preko nekih ljudi. Tražili smo liste imena svih ljudi ubijenih u Trgovištu, ali nam još nije lista predata.

Ova stvar je vrlo hitna. Čim dobijemo odgovor, listu, poslat ćemo vam je po svaku cijenu. Kako znate, pošaljite pisma gdje naglašavate koji su ljudi za istragu i na listama.

Svakako, prema vašim podacima, naznačite imena ubijenih 70 žena na listi imena i pošaljite nam. Ovu statistiku je zahtijevao komandant saveznika koji se nalazi ovdje u Skadru. Dakle, od ovih statistika imat ćemo značajne koristi.

Predsjednik Narodnog komiteta za odbranu Kosova
Hodža Kadri (s. r.)

* * *

Skadar, 4. mart 1919.

Dragi zemljaci, drugovi iz Plava i Gusinja

Primili smo vaša pisma zajedno sa pozivima koje upućujete konzulatima Engleske, Francuske i našem Komitetu. Pogođeni smo i ožalošćeni zbog strašnih događaja u Plavu i Gusinju.

U međuvremenu, truditi ćemo se da „vaše zahtjeve“ i pisma predamo drugog dana ovog mjeseca. Predsjedništvo ovog Komiteta, i prije nego što je primilo „vaše zahtjeve“, učinilo je potrebni demarš (protest) kod velikih sila (to će reći, skrenuta im je pažnja na vaše izvještaje iz kojih se vide ubistva i torture koje su napravili Crnogorci i Srbi nad narodom Plava i Gusinja, naročito nad ženama i djecom). Dakle, ovaj je komitet činio napore kod komandanata Francuske, Engleske i Italije i prije nego što smo primili vaša pisma. Tako će i vaši izvještaji na kraju biti upućeni komandantima saveznika, kad ih prevedemo na francuski jezik, zajedno sa potrebnom promemorijom (podsjetnikom). Posebno ćemo usmeno dati potrebna razjašnjenja. Dakle, ovaj Komitet čini sve potrebne mjere da ništa u svom radu ne izostavi. O ovome imajte vjere. Ponovo vam kažemo da cilj ovog Komiteta jeste da se spasi cijelo Kosovo i Plav i Gusinje i oslonac ovog Komiteta je da je to naša glavna, odlučujuća snaga.

Posebno ovaj Komitet za Plav i Gusinje (i sela naokolo) predat će velikim silama završnu promemoriju o pravu naroda i o pljački imovine. Ranije smo dosta izvještaja u tom smislu predali. Neki ljudi (naravno članovi Komiteta i drugi) uputit će se u Evropu. Oni će iznijeti sva pitanja i učiniti diplomatske napore za našu stvar.

Ukoliko želite kopije naših izvještaja, možemo vam poslati sa potrebnom statistikom o masovnim ubistvima koja su načinjena nad narodom Plava i Gusinja od strane Srbo-Crnogoraca i o ukupnom stanju dva grada sa okolnom nahijom. Zadatak koji smo sebi dali je: strpljenje, posao i hrabrost. Dakle, to je naša parola, ideja u mislima i srcu.

Pozdravljamo vas!

Za predsjedništvo Narodnog komiteta za odbranu Kosova

Hodža Kadri (s. r.)

* * *

XX

Skadar, 5. mart 1919.

Mehmet-agi i Bejtu Plavi u Va Deja

Došao sam sinoć zdravo i dobro u Skadar. Vi intervenišite kod tamošnjeg komandanta i potrudite se da dođemo pod izgovorom zbog familije koja se nalazi ovdje. U suprotnom, možete istrajavati tamo jedan ili dva dana. Mislim da u razgovorima sa ovdašnjim komandantima možemo postići ciljeve. Ukoliko se francuska vlada ne ponese povoljno prema Krajini, intervenisat ćemo kod italijanske vlade.

Iz engleske vlade je otišla jedna komisija u Plav i Gusinje. S njima su otišli i predstavnici staraca. Treba da nam pišete češće i to učinite sa donosiocem pisma.

²¹ Iz Skadra

Plavljanin Hasan (s. r.)

* * *

XXI

Skadar, 24. mart 1919.

Gospodi Hasanu-agi Feriju i drugovima

Pošto sam se javio iz Z. vašeg, krenut ću. Bez gubljenja vremena, upućujem vam slijedeće pismo: Ovdje, kako izgleda, nismo vas dobro dočekali, zato tražim izvinjenje. Posao koji sam preduzeo jeste za dobro otadžbine i spas naroda. Nije vrijeme za detaljna razmatranja. Poslovi idu povoljnim tokom. Uz pomoć Boga, postići ćemo ciljeve. Odluke koje ćemo dobiti od mirovne konferencije, bit će u našu korist. Svakako, za izvjesno vrijeme, za Krajinu Plava i Gusinja i druge krajeve, činit ćemo i činimo sve potrebne napore da se formira „internacionalna uprava“. Ismail efendija je bio u audijenciji kod generala Filipisa. Primljen je na zadovoljavajući način. Sastao se i sa pukovnikom Furtuom. Primili smo i oko tri hiljade kruna za troškove Komiteta.

---

²¹ Hasan Feri je lično pošiljalac ovog pisma (E. P.).

Zbog nečovječnih događaja u Plavu i Gusinju, protestovali smo kod velikih država na oštar način telegrafskim putem. Nadamo se da ćemo dobiti dobar

odgovor. O masakrima koji su učinjeni nad narodom Trgovišta i Rožaja, isto tako su poslani telegrami. Komandanti velikih sila ovdje u Skadru traže nam razloge tih ubistava i imena ubijenih ljudi i iz kojih su mjesta. Dakle, prema ovim zahtjevima, napravite statistiku, napišite imena ubijenih ljudi i opljačkane imovine. Ti podaci trebaju biti jasni i tačni. Ovaj posao čekamo od vaših zemljaka. Komandanti zahtijevaju da se ova dokumenta donesu u roku od tri dana. Prije nego što je krenuo Elmas-beg, koji će doći tamo, naloženo mu je da vas obavijesti o svemu, ali, nažalost, nismo dobili odgovor. Oko ovog posla, čekamo od vas da nam pošaljete što prije (rezultat).

Prvacima naroda pozdravi od drugova Hasana Hysena Jakova, Bedri-bega, Halim-bega (s. r.)

Šaljemo vam poštovanje!

Hodža Kadri (s. r.)

(Priština)

* * *

XXII

Koplik, 13. april 1919.

Bejtula efendiji!

Dragi,

Prekjučer sam bio u Skadru. Zbog propagande srpskog konzula, francuski general umalo me nije protjerao. Ali uz pomoć Boga i podrške nekih prvaka Skadra, general je povukao naredbu, samo ja lično čekam odluku da me protjeraju iz Skadra. To me ipak nije uplašilo. Imam veliku nadu da će se vrlo brzo izolovana snaga vratiti i obradovati našu otadžbinu.

Ne mogu ostati ovdje više od mjesec dana. Ukoliko se brinete tamo, možete doći u posjetu ovdje u siromašnu kuću. U srijedu koja dolazi, Metoviću i Hasan-agi recite da im preporučujem da dođu u posjetu.

Vašem gospodstvu i svim drugovima, mnogo srdačnih pozdrava.

Ismail Haki Nikoči (s. r.)

* * *

XXIII

Koplik, 28. april 1919.

Mome drugu Bejtula efendiji

Oba pisma koja ste mi poslali danas sam primio. Razgovori koji su obavljani danas u Kopluku su: U prvom redu, vaš Z. da krene brzo u Krasnić i tajno izvidi tamošnje stanje, ne samo u Krasniću već i cijeloj Đakovici. I kako razumije tamošnje stanje, da nas brzo upozna. Da bi spasili našu otadžbinu od nesreće, treba odavde da krene narod Gusinja i Plava. Imamo nadu u ime Boga da ćemo spasiti još jedanput otadžbinu od prijetnji neprijatelja. Hasan-agi, Mehmet-agi i Adem-agi našem šaljem pozdrave. Želimo uspjeh na putu kojim ste krenuli. I ja ću prekosutra krenuti pravo u Drač, iako nam italijanska vlada čini prepreke, ali će nam tražena dozvola ipak biti data.

Ismail Nikoči (s. r.)

* * *

XXIV

Barbuluš, 5. juni 1919.

Mome drugu Bejtula efendiji u Va Deja

Dragi družo!

Primio sam pismo koje ste namjeravali da mi pošaljete 24. maja 1919. Razumio sam ga potpuno. S druge strane, obradovao sam se što ste se oporavili od bolesti i zato sam zahvaljivao Bogu. Ovo što pišete je sasvim ispravno. Vidjet ćemo odluke Evrope, naš problem se treba razriješiti. Ovdje oficiri, niski Italijani, lažu što god kažu. Svaki dan nam kažu da će za deset dana nam javiti da krenemo na granicu Plava i Gusinja. To mi je rekao i general prije 15 dana, ali nažalost, ništa se nije dogodilo. Da nam uzmu otadžbinu, lahko je, ali da je održe, teško. Sa svim ovim imam strah od nemogućeg (mnogo šta može da zakaže). Danas sam primio pismo iz Skadra: gospoda Kadri Hodža i Bedri-beg sa drugovima predlažu i naređuju da hitno odem u Drač da uzmem municiju, to će reći, kako se shvata da napadnem sa svih strana. I ja večeras idem u Kopluk, a naravno, sutra ću se vratiti. Za dobro otadžbine mnoštvo stvari treba predvidjeti. Vanredno mi je teško (brinem se) da idem u Drač. Ni na koji način to ne želim, ali nikako to ne mogu izbjeći. Po mogućnosti, kreni brzo u Kopluk da porazgovaramo tamo...

Ismail Nikoči (s. r.)

**ZNAČAJNE LIČNOSTI OSLOBODILAČKE I ANTIFAŠISTIČKE
BORBE GUSINJSKO-PLAVSKE KRAJINE
(kratke biografije)**

Ali-paša Fero Gusinjac (Ali-beg Šabanagić), rođen je 1818. u Gusinju. Unuk je kapetana Gusinjske kapetanije Đul-bega Šabanagića, koji se 1831. pridružio bosanskoj vojsci pod vođstvom Husein-kapetana Gradašćevića kada su Bosanci digli ustanak protiv Osmanlija, zahtijevajući da im se prizna autonomija u sastavu Osmanskog carstva. Kada je napunio 15 godina života, otišao je u Peć gdje je završio medresu, a zatim je prešao u Istanbul gdje je završio Vojnu akademiju, nakon čega je dobio čin juzbaše, odnosno kapetana, potom je imenovan za kajmekama Gusinjske kaze. Potječe iz vlastelinske porodice Šabanagića. Njegov se otac u historijskim izvorima spominje kao Kurd Ali-beg, što potvrđuje tezu, koja se čuva u bratstvu Redžepagića u Plavu, da su Šabanagići sa Redžepagićima porijeklom Kurdi. Oni su se kao porodica naselili u Skadar i zbog klimatskih uvjeta prešli u selo Grue Mili iznad Skadra. Stekao je simpatije Sulejman-bega Bušatlije, velije skadarskog elajeta koji je oženio njegovu sestru. Ta porodična veza sa moćnom porodicom Bušatlija iz Skadra bitno je utjecala na dalji razvoj porodice Šabanagić. Postoji tradicija u Gusinjsko-plavskom kraju da su Šabanagići bliski rod sa porodicom Redžepagić iz Plava. Takve pretpostavke nalazimo ne samo u tradiciji bratstva Redžepagić već i u literaturi. Bili su begovi, iako takva oznaka nije sadržana u njihovom prezimenu. Nakon preseljenja iz Skadra u Gusinje Šabanagići su dobili zijamete u nahiji Budimlje (sadašnje Berane) gdje se ranije nalazio carski has. Redžepagići su dobili čifluke u nahiji Zlorječica (sadašnja Andrijevića). Bile su to dvije najmoćnije porodice u Gusinjsko-plavskoj krajini koja se prostirala do sela Police prema Bihoru i Rožajama i do klisure Tifra, graničeći se tako sa Bihorskim kadilukom, gdje je porodica Ćorović imala svoje čifluke. Po njima se, prvenstveno među pripadnicima plemena Vasojevića koji su bili čifčije Šabanagića, čitav prostor od Vrmoše na granici prema Albaniji, odakle potječe albansko pleme Kelmendi, zvao Šabanagića nahija. Takav naziv nalazimo i u nekim djelima o plemenu Vasojevića (dr. R. Vešović i dr. Miomir Dašić). Za Šabanagiće se tvrdi da su bitno utjecali na naseljavanje plemena Vasojevića iz Lijeve Rijeke kod Podgorice na Polimlje, gdje su se nalazili čifluci Šabanagića. Dr. Vešović smatra da su se Šabanagići na to odlučili jer su željeli da na svoje čifluke nasele fizički sposobnije čifčije od onih koji su do tada bili angažovani, koji bi bolje obrađivali zemlju od dotadašnjih hašana čime bi osigurali veće prihode, te su im značajno pomagali da se lakše presele, dajući im istovremeno pomoć u sjemenima i vučnoj stoci. Iz tog bratstva, pored gusinjskog kapetana Đul-bega, spominje se i Mehmed-paša Šabanagić.

Smatra se da su odnosi između begova i čifčija na prostorima gdje su se nalazili njihovi čifluci bili najtolerantniji i znatno humaniji u odnosu na ostale krajeve.

Bio je poznati vojskovođa i sposobni upravitelj. Pod njegovom komandom Crnogorci su tokom druge polovine XVIII stoljeća doživjeli prve vojne poraze, zbog čega je Ali-paša, naročito među Albancima sjeverne Albanije i Dukadina (Metohije), prihvaćen kao veliki vojskovođa, na što su posebno utjecali Polimska vojna (bitka na Previji 1852), te bitke na Nokšiću (decembar 1878) i na Murini (januar 1880). Kao vojskovođa je bio hrabar i uspješan, te je u Prizrenskoj ligi prihvaćen ne samo kao inicijator već i kao organizator i rukovodilac. Bio je među čelnim ljudima ove lige. Na prvoj skupštini Lige imenovan je za povjerenika odbrane, zadužen za mobilizaciju. Bio je predsjednik Komiteta narodnog spasa u Gusinju, koji je organizovao i rukovodio odbranom Plava i Gusinja u pokušajima Kneževine Crne Gore da 1878. zauzme ove krajeve i pripoji ih Crnoj Gori. Organizovao je i rukovodio pokretom za suprotstavljanje gusinjsko-plavskog naroda odlukama Berlinskog kongresa, prisiljavajući velike evropske sile da izmijene odluku o dodjeli Plava i Gusinja Crnoj Gori. Suprotstavio se odlukama sultana o pripajanju ovih krajeva Crnoj Gori i u tom pogledu rukovodio borbom u Đakovici septembra 1888. kada je ubijen sultanov izaslanik Mehmed Ali-paša, zvani Madžar-paša.

Pokazao se i kao uspješan organizator i upravitelj kaze.

Uspješno je kombinovao organizaciju vlasti na osnovama običajnog prava iz zakona Leke Dukadina i pravila osmanske države o formiranju državne uprave. U tom smislu uspješno je djelovao putem Savjeta staraca. Uspio je održavati vezu sa okolnim lokalnim prvacima sjevernoalbanskih plemena koja su mu omogućavala besprijekornu poslušnost i angažovanje u sprovođenju planova. Prihvatili su ga i predlagali za prvog kneza Albanije. Poslije bitke i pobjede nad kombinovanim odredom Crnogoraca pod komandom vojvode Marka Miljanova, kada je Porta formirala novi sandžak radi odbrane Kosova od Crnogoraca, imenovan je za prvog mutasarifa ovog Sandžaka (sandžak-beg).

Uporedo sa svesrdnom podrškom Prizrenske lige javljala su se i određena neslaganja sa ostalim vlastelinima u Metohiji. Istovremeno, zbog njegovih uspjeha u komandovanju, sve su više bile prisutne težnje srpsko-crnogorske vlade da ga se oslobode. Bio je na udaru austrougarskih obavještajnih službi, koje su ga također željele spriječiti u daljnjem djelovanju. Na njega je organizovan atentat 1889. na ulazu u Rugovsku klisuru iz pravca Peći.

Njegovi neprijatelji uspjeli su, pomoću novca, angažovati ubice koje su ga ranile. Ljekarska pomoć nije mu pomogla. Bolovao je tri sedmice, a nakon toga je umro u Peći.

Organizatori njegovog ubistva nisu otkriveni, mada se u narodu pretpostavljaju izvršioci (grupa Rugovaca sa hadži Zekom feudalcem i članom Glavnog odbora Prizrenske lige).

Kao organizator i rukovodilac pokreta i istovremeno kao vojni komandant i odgovorni upravitelj, u svojstvu kajmekama, Ali-paša je posebno bio poznat po tome što je i muslimansko žensko stanovništvo, koje je po tradiciji bilo pod feredžom, uspijevaio organizovati. U najviše slučajeva muslimanke pod feredžom osjećale su se i tretirale vojnim obaveznicima, kao i svi drugi, angažujući se na ishrani boraca koji su bili na frontu. Organizovano je pripremanje i posluživanje jela borcima na frontu, prihvatanje ranjenika i pružanje prve zdravstvene pomoći, održavanje higijene u domaćinstvima koja su prihvatala borce dobrovoljce iz drugih krajeva, omogućujući da se što uspješnije uključuju na prve linije fronta. Ovakav način borbe bio je uvjetovan načinom na koji je ona vođena i bio je odraz ukupne svijesti i spremnosti na žrtve svih stanovnika. Bio je to i odraz smjelosti i sposobnosti onih koji su rukovodili, organizovali i komandovali borbom. Time je ostvarena potpuna mobilnost stanovništva za borbu.

Braća **Hasan Haso i Mehmed Medo Ferović**, sinovi Jakuba Ferovića, porijeklom Šabović.

Hasan Ferović rođen je 15. maja 1865. u Plavu. U 15. godini života pridružio se ocu Jakubu, koji je bio jedan od najistaknutijih prvaka Gusinjsko-plavske krajine i zamjenik komandanta Ali-paše Gusinjca u vrijeme sukoba Plavljana i Gusinjana sa Kraljevinom Crnom Gorom, zbog odluka Berlinskog kongresa. Poslije pogibije oca Jakuba u bici na Nokšiću Haso se nastavio boriti za život u novim uvjetima. Naslijedio je bitne karakterne osobine svoga oca i ubrzo se eksponirao kao jedan od prvaka Gusinjsko-plavske krajine. Narod ga je veoma cijenio i bezrezervno podržavao. Iako formalno nije bio na nekim značajnijim funkcijama u osmanskoj vlasti, Plavljeni su više poštovali odluke Hase Ferovića, nego onih koji su tada zvanično predstavljali obnovljenu osmansku vlast poslije boja na Nokšiću. Tadašnji mutasarif (sandžak-beg) u Peći koji je zamijenio ubijenog Ali-pašu Gusinjca Džafer Tajari nije prihvatio Hasu, iako je imao značajnu podršku plavskog naroda, već se u upravljanju Krajinom više oslanjao na plavske begove Redžepagiće, u prvom redu na Fejzi-bega, koji

je tada bio kajmekam gusinjske kaze. Iz rivaliteta prema Hasi Fejzi-beg je prkosio svojim položajem u vlasti i sve više izazivao revolt plavskog naroda protiv sebe. Iz tog vremena u tradiciji ovog naroda sačuvan je poznati odnos između begova i nefera (obični borci), odnosno tzv. šopadije. U tradiciji Plavljana sačuvano je više primjera bahatog odnosa begova prema šopadiji, što je sve više uzrujavalo nefere. Ove odnose potpuniije je objasnio Zufer Musić u svom nedovršenom i neobjavljenom djelu o Plavu i Gusinju. Hasine pristalice ubile su Fejzi-bega.

Povodom toga intervenisala je i osmanska vlast preko sandžak-bega u Peći. Oružane jedinice opremljene artiljerijskim oruđima napale su Plav iz pravca Peći. Tom prilikom zapaljena je i kula Hase Ferovića u Plavu, a onda se plavska šopadija organizovala u odbrani Hase. Uz pomoć šopadije Haso je uspio izaći iz zapaljene kule i privremeno se naseliti u Babino Polje. Kako piše Zufer Musić, Plavljeni su nakon toga ignorisali osmansku vlast i umjesto kajmekamu odlazili su Hasi u Babino Polje. Nakon toga osmanska vlast u Peći shvatila je da je pogriješila i da se ogriješila prema Hasi Feroviću, te je donijela odluku da obnovi Hasinu kulu u Plavu koju su Osmanlije zapalili topovima. Ugled Hase Ferovića nakon toga je u narodu još više porastao.

Petar Karađorđević, koji se nalazio u Cetinju, djelujući protiv dinastije Obrenovića u Srbiji povezao se sa svojim prijateljima. Tu vezu održavao je preko Hase Ferovića u Plavu. Kuriri Petra Karađorđevića stizali su preko Kuća u Plav, te na putu prema Srbiji svraćali u kulu Hase Ferovića, koji ih je prijateljski prihvatao i pomagao im da putuju prema Srbiji. Kao kurir Petra spominje se Milutin Bojović (ne odnosi se na vojvodu Bojovića). Zbog čestih prelazaka u obavljanju ove funkcije u narodu je simbolično nazivan "Milutin-Tel" aludirajući na telegrafsku vezu. Dogodilo se jednom prilikom, kada se Milutinov sin krio u Hasinoj kući, da je, igrajući se obješenom puškom, nenamjerno opalio i tom prilikom ubio Hasinog sina Zaima.

Čuvši pucanj, Hasina braća uletjela su u sobu gdje je njegov sin ležao mrtav, te su ga pokušali osvetiti i ubiti ubicu. Haso je prihvatio objašnjenje da je iz puške pucano nenamjerno, te je spriječio braću da ubiju ubicu. Organizovao je da nekoliko njegovih prijatelja otprate Milutinovog sina prema Srbiji. O tom događaju pisala je svjetska štampa i cijenili su ga kao primjer čovječnosti, a prijateljstvo Hase Ferovića sa Petrom Karađorđevićem, dok se još nalazio na Cetinju, još više je učvršćeno.

Krajem XIX stoljeća na Cetinje je stigla delegacija inženjera iz Rusije koja

je imala zadatak da izradi projekt za izgradnju željezničke pruge od Podgorice prema manastiru Dečani u okolini Đakovice. Ova se projektantska grupa našla u nedoumici kada je saznala da treba otputovati u Plav, gdje je planiran prolaz prema Metohiji, te je, strahujući za svoju sigurnost, oklijevala da otputuje u Gusinjsko-plavsku krajinu. Knjaz Nikola Petrović saopćio im je da slobodno i bez ikakve bojazni mogu poći u taj kraj i javiti se Hasi Feroviću, ne sumnjajući da će ih on prihvatiti i omogućiti im slobodno kretanje. O tome je pisao rukovodilac projektantske ekipe ruski inženjer Bošmakov. Piše da ih je Haso prijateljski prihvatio i smjestio u svojoj kuli. Bošmakov, iznenađen čistoćom Hasine kule, opširno je opisao kako ih je Haso primio i ugodan osjećaj koji su stekli boraveći u njegovoj kuli.

Nije došlo do realizacije planiranog projekta, ali je boravak ruske projektantske ekipe ukazivao na dobre odnose Hase Ferovića i crnogorskog kneza i budućeg knjaza Srbije Petra Karađorđevića.

Prijateljstvo koje je Haso uspostavio i održavao sa Isaom Boletincem iz Drenice, budućim vođom albanskog ustanka protiv osmanske vlasti, bilo je učvršćeno udajom dviju njegovih kćerki za sinove Isaa Boletinca. Ova povezanost sa porodicom Boletinaca iz Metohije posebno je došla do izražaja u vrijeme ustanka protiv Osmanlija koji je predvodio Isa Boletina. Nakon što su Osmanlije ugušile pobunu, on je odlučio pobjeći u Crnu Goru i tamo zatražiti azil. Sa njim je tada u Crnu Goru prešao i Haso Ferović sa braćom i nekoliko uglednih Plavljana. Pridružilo im se i nekoliko ljudi crnogorske nacionalnosti iz općine Velika, koja je imala svoju lokalnu autonomiju i kapetaniju priznatu od crnogorske vlasti. Knjaz Nikola prijateljski je primio Isaa Boletinca i Hasu Ferovića i odobrio im azil za boravak u Crnoj Gori. Osmanska ih je vlast kasnije pomilovala i nakon toga su se vratili u Drenicu i Plav. Smatrajući Hasu odmetnikom i bjeguncem, Osmanlije su ponovo zapalile njegovu kulu, a nakon njegovog povratka u Plav osmanske vlasti obnovile su zapaljenu kulu.

Uloga Hase Ferovića posebno je zapažena pred Balkanski rat kada je crnogorska država na graničnom prostoru prema Plavu pokušavala izvršiti razgraničenje izgradnjom kula. Osmanska je vlast pod pritiskom velikih sila dopuštala takvu izgradnju. U vezi s tim Porta je izdala naredbu komandantu osmanske žandarmerije u Peći generalu Šemsi-paši da interveniše i omogući izgradnju graničnih kula. Haso Ferović se suprotstavio odlukama Vlade i organizovao je izgradnju graničnih kula na Ječmištu - Čakor i na taj način uspio spriječiti ostvarenje planova

crnogorske vlade.

Haso Ferović, kao jedan od najistaknutijih vođa u Gusinjsko-plavskoj krajini, nije organizovao oružani otpor crnogorskoj vojsci. Iz tog vremena u narodu su sačuvane pretpostavke da ih je Haso iznevjerio, te da je navodno tokom svoga boravka u Crnoj Gori obećao kralju Nikoli da se neće suprotstavljati ulasku crnogorske vojske u Plav i Gusinje. Prije nego je crnogorska vojska ušla u ove krajeve, Haso je otputovao za Kosovsku Mitrovicu gdje su ga srpske vlasti dočekale kao prijatelja. U Kosovskoj Mitrovici i Haso i svi drugi Ferovići koji su prešli sa njim dobili su status počasnih građana. Njima je srpska vlada odobrila tzv. nacionalne penzije. Sasvim se drugačije prema bratstvu Ferovića odnosila crnogorska vlada. Prilikom prvog strijeljanja muslimana u Plavu strijeljana su četiri Hasina brata. Strijeljani su Ago i Emin, a sa njima i bližnji rođaci Mazo i Hako Hadžimušović te Šećo Ferović, dok je Hasin brat Medo zatvoren među prvim Plavljanima i interniran u Nikšić.

Nakon internacije Medo Ferović je podnio molbu kralju Nikoli i zatražio da mu se izda pasoš, te je otišao u Kosovsku Mitrovicu i pridružio se svom bratu Hasi, koristeći nacionalnu penziju srpske vlade. To se kasnije, u vrijeme pripreme gusinjsko-plavske bune, negativno odrazilo, jer je Medo odbijao pregovore na Čakoru sa delegacijom srpske vojske, navodno strahujući od Nikole Pašića, pa je prilikom pobune srpska vojska topovima gađala Plav. Objasnili smo već da su Puniša Račić i Smail Ferović bili pripadnici organizacije "Crna ruka". Spominju se kao učesnici u procesu protiv pukovnika Apisa koji je osuđen i strijeljan. Od tada su smatrani prijateljima regenta Aleksandra. Najvjerovatnije da su kao takvi delegirani da pregovaraju sa pobunjenim Plavljanima.

Nije dovoljno jasan stav Hase Ferovića kada je organizovana pobuna oktobra 1919. Nije sporno da je Haso bio među prvacima Plava i Gusinja koji su se suprotstavljali ulasku vasojevićkih brigada u Plav i Gusinje i u zahtjevima za uspostavljanje neke vrste lokalne autonomne vlasti. Sarađivao je sa Kosovskim komitetom i upravo je on otpremio Smaila ef. Nikočevića da kao predstavnik u Gusinjsko-plavskoj krajini zastupa njene interese. Međutim, on je realnije procjenjivao posljedice koje mogu nastati nakon pobune. Posebno se protivio organizovanju napada Gusinjsko-plavskog bataljona na Peć. Kada je srpska vojska otpočela sa intervencijom i kada je artiljerija sa Čakora počela tući po Plavu, Haso se pridružio narodu i izbjegao u Albaniju. Sačuvana korespondencija u privatnom arhivu Bejta Plave govori da su gusinjski prvaci i Smail efendija Nikočević Hasu

uvažavali kao istaknutu ličnost, obavještavali ga o pregovorima sa Savezničkom vojnom upravom u Skadru, tražili od njega ispomoć i on im ju je pružao.

Nakon rasformiranja koncentracionog logora Haso se nije vraćao u Plav. Stupio je u vezu i dogovorio se sa albanskim prvacima koji su nastojali, nakon priznanja albanske državnosti, organizovati vlast u Albaniji. Pri tome se nije odlučio za grupaciju koju je predvodio kralj Albanije Ahmed-beg Zogu. Naprotiv, blisko je saradivao sa njegovim protivnicima, prvenstveno Bajramom Curijem i Fanolijem, našavši se u tim događajima na suprotnoj strani u odnosu na brata Medu, koji se borio za Ahmed-bega Zogu, a kasnije je odbio prihvatiti ponuđenu zemlju. Pošto više nije imao sredstava za egzistenciju, odlučio je emigrirati u Tursku, ne prihvatajući novoformiranu albansku vlast i njene ponude. Nije prihvatio ni da se vrati u rodni kraj gdje je imao svoju kulu, te bogate pašnjake i šume u okolini Plava.

Osmanlije su prijateljski prihvatili Hasu Ferovića iako je on dva puta dizao ustanke u vrijeme njihove vladavine. Pretpostavlja se da mu je prijateljski bio naklonjen ondašnji ministar Fevzi-paša, jedan od policijskih funkcionera osmanske vlasti koji je pomogao Hasi da se iz Babinog Polja vrati u Plav i obnovi zapaljenu kulu. Živio je u blizini Izmiru.

Umro je u osamdesetoj godini, u junu 1944. Nije se odazivao pozivu da se vrati u svoj rodni kraj u vrijeme Drugog svjetskog rata kada je Gusinjsko-plavska krajina bila pripojena okupiranoj Velikoj Albaniji.

Smail efendija (Smaka) Nikočević rođen je u Gusinju 1876. Potječe iz gradske porodice. Otac mu je u vrijeme vladavine Ali-paše Gusinjskog bio jedan od prvaka Gusinjskog i u Savjetu staraca predvodio bratstvo Nikočevića. Smail je stekao simpatije Ali-paše koji mu je omogućio da se školuje. Najprije je završio medresu u Peći, a potom je otišao na školovanje u Solun gdje je završio Fakultet pravnih nauka. Tada je bio jedan od rijetkih pravnika u Osmanskom carstvu, a koliko je poznato, jedini pravnik u rodnom kraju.

Nakon završenog studija radio je kod poznatog plavskog kadije Mula Jahje Jahe Musića, poznatog i cijenjenog poznavaoća šerijatskog prava. Nije se mirio sa svim onim što je smatrao nepravednim. Suprotstavljao se osmanskim vlastima, a naročito prilikom uvođenja novih i posebnih poreskih obaveza. Zbog toga je bio zatvoren i interniran u Solun, gdje je uspostavio veze sa aktivistima Mladoturske revolucije. Saradivao je sa prvacima albanskog preporoda, a posebno sa Ismailom Ćemalom, koji je proglasio nezavisnost Albanije. Po povratku u rodni kraj izabran je za

predsjednika beledije (gradske općine) u Gusinju. Tu je jedno vrijeme bio i sekretar Vakufa. Sarađivao je sa predstavnikom albanskog Kosovskog komiteta hodžom Kadrijom. U vrijeme austrougarske okupacije bio je interniran u Mađarsku.

Pred okončanje rata 1918. kao provjereni patriota izabran je za predstavnika zajednice Plavljana i Gusinjana i zastupao ih u odbrani zahtjeva kod diplomatskih predstavništava u Skadru. Svojom aktivnošću i inteligencijom stekao je povjerenje konzulata evropskih sila sa sjedištem u Skadru. Kao predstavnik gusinjsko-plavske zajednice vodio je pregovore sa predstavnikom crnogorske uprave Kraljevine Srbije.

Izvanrednu aktivnost i umješnost pokazivao je u svojim kontaktima i zastupanju gusinjsko-plavske zajednice u Crnogorskoj upravi, posebno kod francuskog i britanskog konzula u Skadru o čemu svjedoči i korespondencija koju je vodio sa prvacima Gusinjsko-plavske krajine, što je vidljivo i u privatnoj arhivi Bejta Plave.

Srpske vlasti konačno su shvatile da ne mogu sprovesti svoju politiku u Krajini i prisiliti Gusinjane i Plavljanu na pokornost sve dok ih predvodi Smail efendija Nikočević. U vezi s tim osnovale su tajni fond u Skadru. Prvi i glavni zadatak Fonda bio je da se izvrši atentat nad Nikočevićem. Izvršen je 25. oktobra 1919. kada je Smail efendija Nikočević putovao iz Skadra prema selu Barbaluši gdje se nalazio koncentracioni logor u kome su bili njegovi zemljaci.

Ubistvo Nikočevića bilo je težak udarac Plavljanima i Gusinjanima. Razočarani, počeli su bježati iz logora i ilegalno se prebacivati u rodni kraj, što je bio i cilj tajnog srpskog fonda i srpske vlade, koja je ovom fondu dodijelila 500.000 forinti za organizaciju i sprovođenje atentata nad njim. Shvatajući ulogu i utjecaj Smaila efendije Nikočevića među logorašima, kraljevska vlada Srbije preko svojih agenata u Skadru, angažujući i sredstva „Tajnog fonda“, uspjela je izvršiti atentat na Nikočevića. To je obeshrabrujuće djelovalo na logoraše koji su se i dalje nadali da će uspjeti u svojim zahtjevima za lokalnu autonomiju. Uz garancije koje su dobijali od savezničke uprave počeli su se vraćati domovima. Jedan broj njih pri povratku je svraćao u selo Vrake kod Skadra gdje se nalazila srpska osnovna škola. Učitelj u ovoj školi prihvatao je, po uputstvima srpske ambasade u Skadru, logoraše i pomagao im da se kreću preko skadarske Malesije prema Gusinju.

Gladni i bosni stizali su u opustošene domove.²² Razvaljena stabla bukovine podsjećala su da je tu postojao kakav-takav život. Pokraj međa izrastala je pokoja kopriva koju su halapljivo čupali i kuhali da bi ugasili glad. Pokraj isječene bukovine nicali su mladi hrastovi iz čijih se grana razvijao novi život. Bez motike ili bilo kakve poljoprivredne alatke i bez sjemena pokušavali su zasijati poneku kućicu krompira i struk kukuruza, što im je davalo nadu u novi život. Obilazili su ih žandari i finansi koji su stizali iz Vasojevića da osiguraju red i mir među razoružanim i ogoljelim bjeguncima, bez nade da će im se povratiti lokalna autonomija o kojoj su samo sanjali. Ostajali su u podnožju prokletijskih masiva da na njima razviju sasvim drugačije odnose od onih koji su dugo i teško podnosili.

Kao građani drugog reda pokušavali su preživjeti i ponovo otpočeti život. Kao glasačka mašina izlazili su na izbore za narodne poslanike koji će ih navodno zastupati u narodnoj skupštini. Glasali su za Punišu Račića, Novicu Popovića i druge krvoloke kako su im naređivali komandiri žandarmerijske stanice.

Iskoristili su dobrim dijelom mogućnost da u novoosnovanu Veliku medresu u Skoplju mogu slati svoju djecu u školu na besplatno školovanje. Nakon završene škole ta se omladina vraćala sa drugačijim shvatanjima života. Njihovi sinovi završavali su medresu, zatim su studirali na Beogradskom univerzitetu, koristeći stipendije Vakufske direkcije u Skoplju, te su se tako pripremali za prve pravnike, agronome i profesore koji su bili nova nada života u ovim krajevima.

Za vrijeme školovanja i studiranja u Skoplju i Beogradu najčešće su dolazili u kontakte sa svojim vršnjacima koji su bili nadahnuti novim idejama o boljem i pravednijem životu. Nije im bilo teško da na osnovu položaja svojih roditelja prihvate te ideje, te da se i oni uključuju u borbu za nove društvene odnose. Javila se opasnost od fašizma, te je dolazilo i do uključivanja ove omladine u antifašističku borbu u koju su se pridruživali sinovi bosnih, golih i obespravljenih ranijih logoraša. Oslobođali su se more koja je pritiskala njihove roditelje, ispoljavajući težnju za ono što su preživljavali, a njihovi su sinovi propovijedali zaborav i prevazilaženje svega onoga što su oni doživljavali.

---

²² „Od begunaca se ove sedmice povratilo 48 ljudi mahom bez oružja. Izbeglice dolaze u veoma bednom stanju, te usled gladi, golotinje i bosotinje razvijaju se bolesti“, kaže se u Izvještaju načelnika Plavskog sreza.

Bratimili su se sa vršnjacima crnogorske nacionalnosti i propagirali bratstvo i jedinstvo, pripremajući se za odbranu zemlje od fašizma.

Bejtulah Bejto Plava rođen je u Plavu 7. februara 1888. Sin je Hajre koji je kao hadžija umro u Meki. Nakon očeve smrti rastao je kod strine Fate. Porijeklom je iz ilirske tvrđave Medun, što je sačuvano i u njegovom prvobitnom prezimenu (Medunjanin). Osmanlije su ovu staru ilirsku tvrđavu zauzeli u prvim danima osvajanja i tu stacionirali posadu. Oko tvrđave se razvijalo manje naselje, gdje je dio stanovništva prešao na islam. Bili su to prvi muslimani u Crnoj Gori. U ovoj tvrđavi bilo je sjedište plemenskih glavara Kuča, kasnije vojvode Marka Miljanova. Na insistiranje Mletačke republike, prvaci Kuča prihvatili su obavezu da napadnu na tvrđavu i da iz nje izgnaju pripadnike plemena Kuča koji su prešli na islam. Tako su 1687. za vrijeme Bečkog rata i preci Bejta Plave sa ostalim muslimanskim porodicama izgnani iz tvrđave, te su se naselili u Plav. Zapaženo je da je prirast pripadnika iz ovog plemena bio nizak, jer su im se rođena djeca teško održavala. Ostala je izreka «umiru k'o medunska djeca».

Bejto je 1907. završio osnovnu školu u Peći. Jedno se vrijeme školovao u Turskoj, ali nije poznato da li je tamo završio medresu ili ne. Vratio se u Plav gdje je otvorio trgovačku radnju. Kada je napunio 18 godina, stupio je u službu u plavskoj općini kod Hasana Ferovića. Nakon toga se povezao sa Kosovskim komitetom preko hodže Kadrije, predsjednika Komiteta.

Prihvatio je program za nacionalno oslobođenje i kulturni preporod Albanaca. Uključivao se u albanske komitske čete pod vođstvom Bajrama Curija u sjevernoj Albaniji. Isticao se borbenašću i prirodnom inteligencijom. Kada su poslije proboja Solunskog fronta stanovnici Plava formirali borbene jedinice, izabran je za komandanta Plavskog bataljona. Bio je delegiran da sa Medom, bratom Hasana Ferovića, vodi pregovore sa predstavnicima jugoslavenskog puka Jadranskih trupa, koji je ušao u Plav februara 1918. Bejto Plava i Medo Ferović pregovarali su sa delegacijom, ali se nisu dogovorili da dobrovoljno prihvate dvije vasojevičke brigade koje su se pripremale da uđu u Plav i Gusinje i da uspostave crnogorsku vlast. Nakon toga su Gusinjani i Plavljeni prihvatili poziv Kosovskog komiteta da zauzmu Peć, a potom i druge gradove Dukadina i ustaničkom borbom spriječe dolazak crnogorske vojske u ove krajeve.

Iz sačuvane korespondencije gusinjskih i plavskih prvaka sa Smailom efendijom Nikočevićem saznajemo da je Bejto češće boravio u Rugovi, težeći da ih organizuje i uključi u borbu kako bi spriječili dolazak

crnogorske vojske.

Nakon neuspjelog prodora prema Peći i Dukađinu Bejto se vratio u Plav i zajedno sa Plavljanima i Gusinjanima emigrirao u sjevernu Albaniju.

Bejtulah Plava bio je jedan od vođa gusinjsko-plavske „pobune“, o čemu svjedoče pisma koja je slao ovlaštenom predstavniku gusinjsko-plavske zajednice Smailu Nikočeviću, a ovaj i ostali prvaci njemu. Po povratku u Plav iz koncentracionog logora Barbaluši prihvatio je dužnost sekretara plavske općine i kao takav aktivno sarađivao sa Hasom Ferovićem i drugima prvacima u Gusinjsko-plavskoj krajini, a nije prihvatio prijedlog crnogorske vlasti da kao njihov predstavnik bude izabran za potpredsjednika općine Plav. Nakon što je fašistička Italija okupirala Albaniju bio je imenovan za šefa policijske kvesture u Peći, a zatim je obavljao policijske poslove u Tirani. Vršeci ove poslove došao je u sukob sa rukovodstvom antifašističkog pokreta u Tirani, čije je rukovodstvo donijelo odluku da ga likvidira. Ubijen je na ulicama Tirane septembra 1943. nakon kapitulacije fašističke Italije.

Mula Jahja Musić u zvaničnim osmanskim dokumentima spominje se kao Jahja-efendija. Završio je visoke škole u Istanbulu. Među njima Visoku šerijatsko-sudačku školu, a potom je studirao u Kairu na Univerzitetu “Al-azhar”. Bio je cijenjen među intelektualnim kadrovima u Istanbulu. Po povratku iz Istanbula bio je kadija u Gusinjsko-plavskoj krajini. Jednom prilikom kada je grupa građana pošla u Istanbul da traži sudsku zaštitu i tumačenje svojih prava, učeni ljudi u Istanbulu odvratili su ih od toga, ističući da oni nemaju šta tražiti u Istanbulu kada imaju za kadiju mula Jahju Musića, smatrajući da je on toliko učen da im oni poslije njega nemaju šta pametnije kazati. U strukturi općinske vlasti koja se spominje u jednoj salnami, Jahja-efendija se navodi i kao predsjednik Odbora za prosvjećivanje. Kasnije je služio kod Ali-paše Gusinjca u svojstvu sekretara i savjetnika. U Gusinjsko-plavskom kraju zapamćen je kao obrazovan i pravičan. Kao sekretar Ali-bega Šabanagića, odnosno Ali-paše Gusinjca, prihvatao je svu korespondenciju upućivanu na adresu kajmekama. Pripremao je sva pismena obraćanja Ali-bega, odnosno Ali-paše, osmanskom valiji, plemenskim bajraktarima od Peći do Debra. Bio je član Komiteta narodnog spasa za odbranu Plava i Gusinja. Pripremio je pismeno obraćanje ovog Komiteta Komisiji za razgraničenje velikih evropskih sila koje se spominju u historijskim dokumentima. Svu korespondenciju koju je Ali-beg vodio sa knjazom Nikolom i Portom u vrijeme Berlinskog kongresa pripremao je mula Jahja u svojstvu sekretara Ali-paše.

Bio je posebno povezan i korespondirao sa bajraktarima Ćeljom Rugovom, Šabanom i Kadrijem Bajramom. Opjevan je u epskoj narodnoj pjesmi Albanaca. Pjesma o njemu sačuvana je u Institutu za folklor Republike Albanije, a nalazi se i u Institutu za folklor Makedonije pri Akademiji nauka Makedonije. Pored savjetodavne uloge koju je vodio na svim značajnijim skupovima, ostao je zapažen u tradiciji Gusinjsko-plavskog kraja u plemenima Gaši, Krasnići i Rugova. Posebno se ističe njegova uloga i na bojnopolju. U epskom stvaralaštvu Albanaca sačuvana je uspomena na njega u bici na Nokšiću, posebno kada je, nakon pogibije gusinjsko-plavskog bajraktara Omera Bašuljevića, vođena borba između Crnogoraca i grupe Plavljana i Rugovaca za preotimanje plavskog bajraka. Tada su mula Jahja i grupa Rugovaca zatvoreni u kuli vodili borbu da sačuvaju i spriječe da plavski bajrak padne u ruke Crnogoraca. Na svim skupovima plavskih i gusinjskih prvaka, kojima je pripadao i mula Jahja, on je konsultovan i istupao je kao savjetodavac. Poslije bitke na Nokšiću osmanska ga je vlast odlikovala sa više ordena. Visoko je cijenjen kao pametan i pravičan kadija. Suprotstavljao se osmanskim vlastima kada su sprovodile nepravednu politiku. Posebno je to činio kada su vlasti uvodile dodatne poreze, koje je on kao poznavalac šerijatskog prava smatrao nepravednim. Godine 1908. pozvao je narod Plava i Gusinja na pobunu protiv odluka osmanske vlasti. Zbog toga je sa grupom svojih najbližih saboraca interniran u Solun. Kada se u intelektualnim krugovima u Istanbulu saznalo da je mula Jahja zatvoren, intervenisali su kod Porte koja je bila primorana narediti da se on pusti iz zatvora. Nakon povratka u Plav nastavio se suprotstavljati nepravednim odlukama lokalne uprave, ali mu je njegov autoritet, koji je uživao ne samo u narodu nego i kod nosilaca ondašnje vlasti, omogućavao da opstane i da izdrži boreći se za ljudsku pravdu. Ostao je takav do kraja svog života. Umro je nekoliko godina pred Balkanski rat. Svojim razboritim djelovanjem zapamćen je kao jedan od najistaknutijih prvaka, a zbog svoje pravičnosti bio je cijenjen i među pripadnicima crnogorskog naroda, posebno među bratstvom Turkovića. Sjećanje na njega bilo je od bitnog utjecaja krajem 1943. kada je Prva kosovsko-metohijska udarna brigada oslobodila Peć, a prolaz preko Rugovske klisure za Crnu Goru, koju je trebalo snabdjeti životnim namirnicama, bio prekinut. Stjecajem okolnosti komandant I kosmetske brigade bio je mula Jahjin unuk Zufer Musić. Umjesto da proljeva krv svojih boraca u sukobu sa Rugovcima kako bi omogućio slobodne prolaze preko Rugovske klisure za Crnu Goru, komandant brigade sjetio se utjecaja

i poštovanja svoga djeda među Rugovcima, te ih je pozvao na razgovore u Peć, predočavajući da je on unuk mula Jahje Musića. Tada je oko šest stotina naoružanih Rugovaca pošlo niz Rugovsku klisuru i kao prijatelji ušlo u Peć. Sjećanje na mula Jahju Musića učinilo je da su Rugovci prihvatili sporazum sa partizanima i dobrovoljno omogućili i osiguravali slobodan prolaz partizanskih kamiona preko Čakora za Crnu Goru. Sjećanje i poštovanje na lik mula Jahje Musića omogućilo je da se izbjegne obračun sa Rugovcima koji su inače bili poznati po svojoj borbenosti. Predsjednik Republike Albanije 1993. odlikovao je mula Jahju Ordenom za slobodu I reda.

Mula Agan Kojić, sin Ferhata Kojića, rođen je 15. aprila 1892. u selu Prnjavoru iznad Plava. Potječe iz čestite plavske porodice Kojića koja je bila cijenjena po svojoj odvažnosti i hrabrosti. Mekteb je završio u Peći, a onda se školovao u medresi u Skoplju. Nakon završene srednje škole vjerske strukture u Skoplju imenovale su ga za softu. Po povratku u rodni kraj radio je kao softa, a zatim je imenovan za imama u plavskoj džamiji. Od prvih godina svoje mladosti bio je nadahnut željom da se bori za svoj potlačeni narod i za pravdu. Visoko je cijenio albanskog prvaka i patriotu Bajrama Curija, koji je kao bajraktar albanskih plemena u đakovičkoj Malesiji predvodio svoje zemljake u borbama za njihovo nacionalno oslobođenje. Kao patriota odmetnuo se od ondašnjih austrougarskih okupacionih vlasti i potom Kraljevine SHS. Sa najbližim drugovima formirao je komitsku četvu, koju su, pod njegovim rukovođenjem i hrabrošću, prihvatili tamošnji seljaci kao svoju nadu koja će ih štititi od samovolje policijskih organa. Pošto je bio hrabar i umješan borac i rukovodilac, prihvatile su ga i komitske čete u Sandžaku, naročito Jusuf Mehonjić iz Grnčareva u okolini Bijelog Polja. Svojom odvažnošću i borbenošću stekao je povjerenje i ondašnjeg Kosovskog komiteta, te je kao njegov član prenosio direktive sandžačkim komitima, koji su kod mula Agana nalazili utočište kada su ih proganjale policijske vlasti. Njegove baze u okolini Plava postale su utočište sandžačkih komita i njihova glavna veza sa Kosovskim komitetom. Preko Agana Kojića ovi komiti uspijevali su se naoružavati, a povremeno su dobivali i novčanu pomoć. Akcijama izvođenim u okolini Plava komiti Agana Kojića postali su čuveni od đakovičke Malesije i Dukadžinske ravnice do Sandžaka. Sistematski je vršena potjera za komitskim četama Agana Kojića. Policija Kraljevine Jugoslavije maksimalno se angažovala da im uđe u trag, četnički odred vojvode Koste Pećanca također je bio angažovan u potjeri. Pored kordona

žandarmerije bile su angažovane i jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije, međutim, Agan Kojić i čete kojima je komandovao bili su neukrotivi. Narod Plava i okoline, kao i đakovičke Malesije sačuvao je brojna sjećanja o njihovoj hrabroj i umješnoj borbi. Pamti se i da je sa grupom svojih saboraca uspio zarobiti i razoružati čitavu četu žandarmerije. Kao humanista nijednog od njih nije ubio. Iz pušaka koje su nosili naredio je da se povade zatvarači i mehanizam za okidanje, a onda im je vratio puške i naredio da pođu za Plav i saopće komandi da ih je Agan zarobio i poklonio im život, uz prijetnju da ne smiju činiti zlo seljacima i da ne učestvuju u potjeri za njim i njegovim drugovima, što je imalo široki odjek kod naroda Plava i njegove okoline, a i đakovičke Malesije. Uspješno je održavao skloništa koja su se nalazila najčešće oko Vujkovog krša i okoline Hridskog jezera. Dva sandžačka komitska bataljona odazvala su se pozivu Bajrama Curija i prešla u sjevernu Albaniju da bi se pridružila odredima pod komandom Bajrama Curija u borbama protiv pristalica kralja Ahmed-beg Zogua. Podržavali su demokratsku vladu Albanije pod vođstvom Fan-Nolija, Bajrama Curija i Hasana Prištine koji su bili imenovani za komandante bataljona. Vlast Kraljevine SHS, kako bi savladala Jusufa Mehonjića i Huseina Boškovića iz okoline Pljevalja, bila je prisiljena angažovati značajna novčana sredstva i putem tajnih fondova organizovati ubistvo Mehonjića, nastojeći da pomoću svojih agenata likvidira i Agana Kojića. To nije uspjela ostvariti brojnim potjerama u okolini Plava gdje je Agan Kojić sa družinom četovao. Pomoću značajnih novčanih sredstava, policijski organi u Plavu uspjeli su pronaći dvojicu građana da ubiju Kojića u sjevernoj Albaniji (selo Čereni na jugoslavensko-albanskoj granici). Ali Husko, stanovnik Plava, plaćen od Policijske uprave, kao dobar poznavalac terena uspio se prišunjati do džamije u selu Čerene, gdje je Agan Kojić bio imam, i za vrijeme namaza ubio ga pucnjima sleđa. Taj je događaj široko odjeknuo među stanovnicima Plava koji su prezirali onoga ko je izvršio mučko ubistvo. To nije mogla podnijeti majka ubice, te da bi sačuvala obraz i svoj i plemena, pozvala je svoja druga dva sina i ostavila amanet da oni speru ljagu sa nje i njihove porodice na taj način što će ubiti krvoloka. Braća Vejso i Delija izvršili su majčin amanet i ubili brata. Saznao je to i rođak ubijenog Idriz Šahmanović, koji je tada pohađao Šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu. Potresen, kako saznanjem o izvršenom zločinu tako i postupkom majke koja je radi obraza ostavila amanet sinovima da ubiju brata ubicu i na taj način osvete zločin, napisao je vrlo dirljivu pripovijetku *Mati* i pročitao ju je na jednoj književnoj večeri u Plavu (kopija ove priče

sačuvana je u arhivu Kosova u Prištini). O ovoj pripovijeci saznala je i policijska uprava u Plavu, koja je o tome obavijestila bana Zetske banovine s prijedlogom da se pokrene postupak protiv Idriza Šahmanovića. Kada je taj postupak pokrenut, Idriz je, strahujući da ne bude istjeran iz škole, napisao svoju ispovijest i objasnio pobude koje su ga kao rođaka uznemirile. Opovrgao je tvrdnje da je on pripovijetku pisao sa željom osude svojih rođaka, ističući da je bio motivisan isključivo karakterom majke koja je žrtvovala svog sina ubicu da bi sačuvala obraz majke i građanke Plava. Takvo obrazloženje prihvatio je i ondašnji ban Zetske banovine i postupak protiv gonjenja Idriza Šahmanovića je obustavljen.

Jakub Ferović sin je Zeće, poznatog junaka iz bitke na Prevljani 1852. Zećo je postavio temelje razvoju porodice iz koje su izašli poznati junaci i prvaci Krajine: njegov sin Jakub, Jakubovi sinovi Hasan (Haso) i Mehmed (Medo). U historiji Krajine Prizrenska liga bila je začetnik nacionalnooslobodilačke i kulturne historije Albanaca. U njenom organizovanju i kasnijem djelovanju uloga Jakuba Ferovića i Ali-paše Gusinjskog neizbrisiva je. Pišući o Prizrenskoj ligi, dr. Ali Hadri, profesor Filozofskog fakulteta u Prištini, objasnio je da je Liga osnovana na inicijativu Ali-paše Gusinjskog i Jakuba Ferovića, te da su ova dvojica bili ne samo članovi Lige već inicijatori i glavni nosioci njenog djelovanja. Po odredbama Sanstefanskog ugovora o miru i po odlukama Berlinskog kongresa Gusinjsko-plavska krajina trebala je da se izuzme iz osmanskog suvereniteta te pripoji Crnoj Gori. Nakon toga nastali su masovni pokreti i protesti onih koji su se trebali pokoriti i prihvatiti odredbe Sanstefanskog ugovora o miru. Ti su se pokreti javili i u Krajini koja je shvatila prijeteću opasnost. Suprotstavljanje odredbama Sanstefanskog ugovora pokrenulo je i inicijativu među albanskom inteligencijom koja je živjela u Istanbulu. Javljali su se protesti i u Rumeliji i južnoj Italiji gdje je živio dio albanskog stanovništva. U Krajini (Plav i Gusinje) ovi su se protesti transformirali u Pokret za suprotstavljanje odlukama mirovnih ugovora. Gusinjski i Plavljski nisu se mogli sami odbraniti, pa su kao svoje saveznike angažovali sjevernoalbanska plemena Gašije i Krasniće, te metohijsku ravnicu (Dukađin) i Peć sa Drenicom i Rugovom. Na zboru građana i prvaka Krajine, te na sjednici Savjeta staraca odlučeno je da se pokrene inicijativa za organizovanje i prihvatanje neke vrste saveza koji bi organizovao oružani otpor Gusinjsko-plavske krajine. Do izražaja je došla i uloga Jakuba Ferovića. Izabran je za zamjenika Ali-paše Gusinjskog i upućen je u Krasniće, Metohiju (Dukađin), Drenicu, Rugovu i Peć, gdje su živjela plemena Gaši,

da bi uspostavio kontakte sa prvacima tih plemena. Data su mu na raspolaganje sredstva Plavskog vakufa formirana naplatom pašarine sa plavskih planina. Jakub Ferović je obišao prvake spomenutih plemena i po lokalnim običajima utvrdio „besu“ da će se svi zajedno angažovati za odbranu Gusinjsko-plavske krajine. Bili su svjesni da je to zajednički interes svih njih i da postoji opasnost da će Crna Gora nakon eventualnog osvajanja Plava i Gusinja težiti da se proširi i prema Peći i Prizrenu. Inicijative koje su se javile nakon odluke da se pruži otpor oružanom borbom bile su povod da se organizuje poznata Prizrenska liga. Liga je osnovana 10. juna 1878. na skupštini 300 predstavnika iz raznih krajeva. Liga je od Porte zahtijevala objedinjavanje i autonomiju Albanaca. Inicijative su dolazile i iz drugih krajeva. Kako je pisao dr. Ali Hadri, u tome su prednjačili Plav i Gusinje koje su predvodili Ali-paša Gusinjac i Jakub Ferović. Njihova uloga do punog izražaja došla je kada je Porta u Istanbulu odlučila na teren Gusinjske krajine uputiti svog izaslanika koji će sporazumno sa crnogorskim knjazom Nikolom Petrovićem izvršiti prino predaju Krajine Crnoj Gori. Ali-paša Gusinjac i Jakub Ferović pokrenuli su inicijativu da Gusinjani, Plavljeni i albanska plemena spriječe dolazak izaslanika Muhameda Ali-paše, zvanog Madžar-paša. Pokušali su preko Ali-paše Gusinjca nagovoriti Madžar-pašu da se vrati u Istanbul, ali je on to kategorički odbijao. Smjestio se u kuli istaknutog đakovičkog prvaka Abdul-paše Drenije, prema kojoj se uzbuđena masa Đakovčana, Plavljana i Gusinjana kretala. Narodna pjesma govori da su se iz mase, koja je brojala po nekima oko 5.000 a po austrougarskim izvorima 15.000 građana, izdvojili Jakub Ferović i Mic Sokolj Rečanin. Jakub je pokušao privoljeti brata svoga pratioca da mu se pridruži u likvidaciji Madžar-paše. Pjesma kaže da je on odbio pridružiti se, te da je brat koji je bio u Jakubovoj pratnji izvadio pištolj i ubio svoga brata, te da je izrekao slijedeće: „Više volim svojeg vatana (zavičaja, op.a.) nego tebe brata k'o hajvana.“²³ Jakub Ferović i Mic Sokolj prihvaćeni su kao nacionalne ličnosti i kao takvi opjevani u albanskom epu. Nakon toga se Jakub sa Ali-pašom vratio u rodni kraj kao gazija (pobjednik), kojem su u narodu ukazivane visoke počasti i priznanja. Jakub je poginuo u boju na Nokšiću 8. decembra 1878. Predanje govori da je konj donio njegovo mrtvo tijelo u Plav.

---

²³Ovo je u svom dnevniku zapisao i Redžo Medunjanin (čuva se kod njegovog sina Halima koji živi u Sarajevu).

Jakub je časno izvršio svoj dug prema narodu koji ga i danas uvažava. Vlada SR Albanije posmrtno mu je dodijelila Orden zasluge za patriotizam prvog reda.

Potrebno je da se, radi cjelovitog uvida, objasne i neke pojave iz Drugog svjetskog rata, odnosno iz vremena borbe protiv fašističke okupacije. Značajnu ulogu odigrali su prvi školovani ljudi koji su borbu između ljudi različite nacionalnosti i vjere zamijenili zajedničkom borbom protiv fašizma. To je mnogo značilo za daljnji razvoj Krajine. Spomenut ću samo nekoliko ljudi koji su bili organizatori i rukovodioci borbe ne samo na ovim već i susjednim krajevima. Neki od njih zaista su se iskazali kao „gromade“ pokreta za nacionalno i socijalno oslobođenje. Dvojica od njih izrasli su i kao politički rukovodioci u SFRJ i Albaniji.

Đuro Lončarević iz Gusinja i Sadik Bekteši iz sela Vusanje, kod Gusinja, bili su politički rukovodioci u SFRJ i Albaniji, odnosno načelnici političkih uprava NOV Albanije. Svojim radom i sposobnostima priznati su kao sposobni i spremni da uspješno izvršavaju povjerene zadatke.

Rijetki su primjeri ovakvog uspona i priznanja onima koji su prve korake života i spoznaje imali u malim društvenim zajednicama, kao što je to bilo Gusinje sa selom Vusanje.

Tokom Drugog svjetskog rata u Gusinjsko-plavskoj krajini bilo je više istaknutih antifašističkih revolucionara koji su značajno utjecali da četnička kontrarevolucija, te italijanska i njemačka fašistička propaganda ne postanu osnova u ovim krajevima.

Pored generala Lončarevića i Bektešija (jedan u bivšoj Jugoslaviji, a drugi u sjevernoj Albaniji) iz antifašističke borbe ovih krajeva spomenut ćemo one koji su se naročito isticali: Uroš i Miloš Džudović iz sela Meteha iznad Plava, Mito, Cvjetko i Vuko Turković iz Vojnog Sela, Dušan Kostić iz Brezovica, Milija Milačić zavičajno iz Brskuta, živio i radio u selu Pepići, Dobrašin i Božidar Zogović, inženjer šumarstva iz Mašnice, Veljko Drakulović iz Gusinja, Haso Lešnjanić iz Plava. Svi su oni bili organizatori trinaestojulskog ustanka i rukovodioci NOP-a na Kosovu i u Makedoniji. Oni koji su preživjeli NOB dobili su Partizanske spomenice 1941.

Ponos svog rodnog kraja bili su: Bećo Bašić, Emin, Jusuf i Ibrahim Redžepagić, Hajro Šahmanović, Aljo Hot i Bajram Metović. Bećo Bašić i Jusuf Redžepagić su iz Plava. Obojica su završili Veliku medresu u Skoplju i tokom školovanja postali su članovi i rukovodioci SKOJ-a, najprije u školi, a nakon toga u Skoplju i Makedoniji. Po povratku iz Skoplja i Beograda pristupili su organizaciji NOP-a. Njihova zasluga, kao i ostalih

njihovih saboraca, prvenstveno je bila u tome što je antifašistička borba bila zajednička kako za Bošnjake tako i za Crnogorce i za ostale pripadnike naroda sa tih prostora.

Nisu se dijelili po nacionalnosti i vjerskoj pripadnosti. Ponašali su se i razvijali kao jedna duša i tijelo. Svi su se oni svrstali u zajedničku borbu protiv fašizma, sa zajedničkim idealima pod jednom komandom i jednom zastavom.

Braća Uroš i Miloš Džudović, braća Cvetko, Mito i Vuko Turković, Dobrašin i Božidar Zagović bili su organizatori prelaska partizana iz Vasojevića u Gusinjsko-plavsku krajinu i formiranja zemunica.

Svi su oni doprinosili da borba bude zajednička i sa istim idealima, boreći se kako protiv fašizma tako i protiv svih nosilaca i zagovornika socijalnog, pravnog i ekonomskog stanja uspostavljenog u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, te protiv svih onih koji su prihvatili saradnju sa okupatorom. Njihova ideja bila je da se poslije pobjede nad fašizmom uspostave novi odnosi koji bi garantirali ljudske slobode i ravnopravnost svih naroda bez obzira na nacionalnu pripadnost. To je ulivalo nadu njihovim sugrađanima da se režim stare Jugoslavije neće nikad više vratiti, te su zato prihvatili opredjeljenje svojih sinova.

Uporedo sa Bećom Bašićem i Jusufom Redžepagićem pridružili su im se i brojni omladinci iz redova svih naroda.

Među njima posebno spominjemo Alju Hota, Džafera Nikočevića, Mustafu Memića, Ibrahima Redžepagića. Nikočević, Memić i Hot izrasli su i kao rukovodioci antifašističkog pokreta ondašnje općine Gusinje. Mladi i poletni, ugrađivali su sebe i svoj život u zajedničku borbu.

Dogodilo se ono što se nije očekivalo; muslimanski kadrovi Plava i Gusinja svojim radom i odnosom prema zajedničkoj borbi stjecali su povjerenje i naroda druge nacionalnosti i vjere. Bećo Bašić kao uman i zaslužan revolucionar izabran je za rukovodioca sreskog komiteta KPJ u Srezu andrijevičkom, a Jusuf Redžepagić i Mustafa Memić za sekretare sreskih komiteta u organizacijama komunističke omladine u Srezu andrijevičkom i okrugu Berane, a kasnije i u Barskom i Ulcinjskom srezu.

To se prije nije moglo ni zamisliti.

Četnički orijentisani gundali su kako je navodno i pored toliko sposobnih intelektualaca Vasojevića za sekretara Sreskog komiteta KPJ izabran „Turčin“ iz Plava. Bašić je u ime naroda Vasojevića pozdravio partizanske brigade koje su došle iz Bosne i obećao im podršku ovog naroda, kojem je skinut sa grbače teror Pavla Đurišića i ostalih četničkih zlotvora.

Nikome tada nije smetalo što je Bašić bio „Turčin“ iz Plava, iako su se kasnije javljali pojedinci koji su i u pismenoj formi zahtijevali od CKKPJ za Crnu Goru da se spale svi arhivski dokumenti koji govore o Beći Bašiću kao ratnom sekretaru Sreskog komiteta KPJ i Mustafi Memiću kao rukovodiocu SKOJ-a. Tako nešto nije se smjelo ni pomisliti za vrijeme borbe. To su propovijedali samo oni koji su ogrezli u četničkom nacionalizmu. U tome je još veći značaj Beće Bašića i njegovih saboraca (Jusufa Redžepagića, Voje Novovića, Alje Hota i drugih). Zbog toga ih s pravom svrstavamo među „gromade“ antifašističkog pokreta Gusinja i Plava. Oni, kako je to na jednom općenarodnom zboru rekao jedan od rukovodećih ljudi okruga beranskog, „samo formalno nisu proglašeni narodnim herojima iako ih narod u svojim njedrima nosi kao svoje heroje“, smatrajući to grijehom njihovih saboraca, koji su zaboravili kada ih je trebalo predložiti za narodne heroje. Istina se ne može zaobići. Podignut im je spomenik u Dolji kod Gusinja, zajednička grobnica ispred Vezirove džamije u Gusinju, spomen-biste Beći Bašiću i Jusufu Redžepagiću pred osnovnom školom u Plavu, koja nosi ime Hajre Šahmanovića, kao i bistu Džaferu Nikočeviću u Gusinju. Drugog augusta u Gusinju obilježava se dan njihove pogibije u Dolji, te manifestacije koje se tog datuma održavaju na Ali-pašininim izvorima podsjećaju na njihov lik i veličinu, kao i na Ali-pašu Gusinjca i njegove saborce, koji se također ne zaboravljaju. Svugdje su jednako služili interesima borbe protiv fašizma, bez obzira da li su se borili u sastavu Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona Plava i Gusinja ili partizanskih bataljona „Bajram Curi“, „Prljat Redžepi“, odnosno Beransko-andrijevičkog partizanskog bataljona. To nije bio odraz njihovih simpatija prema jednim ili drugima, već odraz njihove spremnosti da se zajednički bore protiv fašizma. Muslimanskim partizanskim bataljonom Plava i Gusinja komandovao je Salih Radončić, a zatim je prešao za načelnika štaba Sedme omladinske brigade, a kasnije je bio koordinator sa albanskim partizanskim brigadama koje su se borile za oslobađanje Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Proslavljeni ratni komandant Prve kosovskometohijske udarne brigade NOVJ, koja je oslobađala Kosovo i Metohiju, bio je Zufer Musić, poznat i cijenjen kako na planini Koromanu u Makedoniji tako i na Juniku, Bistrici i Drenici, te je ostao u sjećanjima kao dostojanstven i hrabar komandant iz Plava, koji nije pošao „hadžalarskim putem“ kao njegov otac, koji je zbog vjere strijeljan januara 1913. na Racini kod Plava.

Svi su oni ugradili svoje živote za sretniji i dostojanstveniji život njihovih zemljaka. Mi ih spominjemo sa željom da ih ne zaboravimo. Spomenut ćemo još Esada Mekulija, Redžepa Ćosija i Redžu Mulića koji su svoju borbu protiv fašizma vodili u oblasti kulture i prosvjeđivanja svojih zemljaka na Kosovu i Metohiji ili u Plavu i Gusinju.

Poginulim borcima izgrađen je odgovarajući spomenik na mjestu pogibije u mjestu Dolji. Za Hajru Šahmanovića, Beću Bašića, Jusufa Redžepagića i Džafera Nikočevića podignute su spomen-biste ispred osnovnih škola u Plavu i Gusinju.

Osnovne škole u Plavu i Gusinju nose imena Hajre Šahmanovića i Džafera Nikočevića. S pravom se ističe da su “bili ponos domovine”, što potvrđuje da je ovaj kraj od davnina imao svoje heroje kojima se ponosi.

Neki od njih, poput Beće Bašića i Emina Redžepagića, stekli su povjerenje i van rodnog kraja, gdje su živjeli stanovnici druge vjeroispovijesti, što je bio odraz zajedničke borbe i veličine njihovog doprinosa antifašističkoj borbi. Poslije svega što se događalo u međunacionalnim i međuvjerskim sukobima to je bio poseban izraz veličine njihovog djela.

Začetnici antifašističke borbe u gornjem Polimlju

Selo Mašnice odigralo je primarnu ulogu u razvoju antifašističke borbe i logističke baze u Gusinjsko-plavskoj krajini. Mirko Krdžić i Radovan Zogović, prvoborci iz ovoga sela, imali su u tome značajnu ulogu.

Mirko Krdžić bio je prvi komandant Andrijevičkog partizanskog odreda tokom 1941. i dijelom 1942. U Kraljevini Jugoslaviji bio je sudski major. U prvim danima julske ustanka 1941. selo Mašnica, predvođeno Mirkom Krdžićem i književnikom Radovanom Zogovićem, pridružilo se toj borbi. Četnici Pavla Đurišića od samog početka antifašističke borbe raspisali su potjernicu i javno ucijenili glavu partizanskog komandanta Krdžića. Bio je obolio i teško se kretao po partizanskim zemunicama.

Cijeneći ličnost i zasluge ovog velikana gornjeg Polimlja, antifašisti Gusinjsko-plavske krajine ponudili su mu gostoprimstvo. Prihvatili su ga i preko svoje teritorije prebacili u selo Čereni u sjevernoj Albaniji, te ga smjestili u kući Mustafe Čelje, jednog od najistaknutijih domaćina u đakovičkoj Malesiji. Sve dok je divljala kontrarevolucija u Vasojevićima, ratni partizanski komandant bezbrižno je živio i kretao se po selu, održavajući, preko antifašističkih aktivista sa teritorije Gusinjsko-plavske krajine, potrebne kontakte sa rukovodstvom NOB-a u Srezu andrijevičkom. U tome su se pridružili i brojni antifašisti iz ovih krajeva koji su brinuli da

se oboljeli partizanski komandant sigurno kreće. Poštovanje prema njemu pokazali su i prilikom prvih izbora za narodne poslanike skupštine DFJ izabравši ga za narodnog poslanika svoga kraja. Istovremeno je imenovan za predsjednika Vrhovnog privrednog suda u Beogradu. Izlaskom Rezolucije IB-a opredijelio se za stavove ove rezolucije i bio degradiran. Boravio je jedno vrijeme na Golom otoku. To nije umanjilo poštovanje prema njemu. Umro je u Beogradu.

Ostalo je neizbrisivo sjećanje na ovog partizanskog komandanta bez obzira što je njegovo ime zvanično bilo zaboravljeno. Također ga nije zaboravilo ni njegovo selo Mašnica koje se u cijelosti suprotstavljalo četničkom pokretu i odigralo značajnu ulogu u razvoju antifašističkog pokreta. Poštujući njegovu ličnost, i komandir Karabinjerske stanice na Murini sarađivao je sa pripadnicima NOP-a u selu Mašnica.

Sličan odnos prema ovome selu imali su i pripadnici plavske milicije „Vulnetari“, čiji je komandir bio Husein-beg Redžepagić, sin Šaban-begov, koji se tolerantno odnosio prema pripadnicima NOP-a i njihovim zemunicama na ovome terenu.

Đuro Lončarević, rodом iz Gusinja, generalpukovnik JNA, načelnik političke uprave, nosilac Partizanske spomenice 1941, prvi sekretar gusinjsko-plavske partijske ćelije 1941, član Sreskog komiteta KPJ za Andrijevicu. U decembru 1941. stupio je u Prvu proletersku brigadu, počeo je kao zamjenik političkog komesara čete i bataljona, a onda zamjenik pa komesar brigade (3. i 1. jugoslavenska), politički komesar 14. korpusa NOVJ. Poslije rata bio je politički komesar Jugoslavenske ratne mornarice, pa načelnik uprave za moralno-politički odgoj. Umro je u Beogradu. Proglašen narodnim herojem Jugoslavije.

Sadik Bekteši (Ahmetaj) potječe iz sela Vusanja kod Gusinja. Oko 1935. emigrirao je u Albaniju, gdje je živio sa porodicom. Kao istaknuti antifašista javno se suprotstavljao italijanskoj okupaciji Albanije. Bio je jedan od vodećih članova KPJ u Albaniji. U okolini Skadra prihvatio je jugoslavensku delegaciju na čelu sa Blažom Jovanovićem. U ime KPJ prisustvovao je osnivačkom kongresu KP Albanije. Sadik je odredio svoja dva brata, Arslana i Ahmeda, da Svetozara prate na put u Vrhovni štab NOV, POJ i CKKPJ, da bi se kao delegat konsultovao sa Vrhovnim štabom, te da ga povežu sa Bogdanom Novovićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ Andrijevicu. Odatle je Tempo partijskim vezama preko Sinjajevine stigao do Vrhovnog štaba NOV i POJ u Jajcu. Sadik je organizovao Skadarski partizanski odred koji je nosio ime njegovog saborca iz

antifašističke borbe u Skadru Prljata Redžepija. Bio je politički komesar tog bataljona, a od januara 1944. imenovan je za komandanta Malesijskog partizanskog odreda. Kao član Sreskog komiteta KP Albanije rukovodio je antifašističkom borbom u tom gradu i u skadarskoj Malesiji. Nekoliko puta odlazio je na konsultovanje sa štabom Drugog udarnog korpusa u Kolašinu. U Gusinjsko-plavskoj krajini vodio je Skadarski partizanski bataljon „Prljat Redžepi“ i učestvovao u prihvatanju i pratnji delegata koji su iz Moskve putovali u Bugarsku i Makedoniju. U delegaciji je bio Sterija Atanasov sa prvim delegatom Crvene armije za Albaniju.

U Sadikovoj kući u zavičajnom selu Vusanju i u Štoju kod Skadra okupljali su se partizani Crne Gore i Skadra. Unaprijeđen je u čin generala NOV Albanije i bio njen politički komesar, odnosno načelnik Političke uprave.

Melehat Dedović rođena Hodžić početkom 1943. imenovana je za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za grad Peć.

Melehat je potjecala iz izrazito intelektualne porodice. Za vrijeme Osmanskog carstva otac Midhat završio je Pravni fakultet u Istanbulu, a tokom Prvog svjetskog rata studirao je i ekonomske nauke u Parizu. Bio je na čelu mladoturskog parlamenta kao predstavnik sreza Bijelog Polja i Rožaja. Nakon formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca napustio je Istanbul i prešao da živi u Skoplju. Između dva svjetska rata bio je urednik novinskog lista “Yeniyol” koji je izlazio na turskom i bosanskom jeziku. Bio je organizator Prvog muslimanskog kongresa u Tetovu.

Melehat je završila Trgovačku akademiju u Skoplju, gdje je pripadala organizaciji SKOJ-a srednjoškolske omladine. Kao učenica trgovačke akademije i skojevka upoznala se sa Rašidom Dedovićem, učenicom Velike medrese u Skoplju. On je pripadao marksističkoj grupi koju su vodili Rifat Burdžović Tršo i Alija Avdović, također učenik Velike medrese, u prigradskom selu Hasanbegovo (sada Sindelićevo) kod Skoplja. Kao članica SKOJ-a dolazila je u neposredni kontakt sa Antunom Kolendićem, učenicom Skopske gimnazije, kojem je kasnije Povjereništvo CKKPJ u Zagrebu povjerilo zadatak da obnovi organizaciju SKOJ i KPJ u Makedoniji. Kao vjerenica Rašida Dedovića saradivala je kao antifašistkinja i sa Muhamedom Abdagićem i Ćamilom Sijarićem, učenicima Velike medrese. Zavičajno je iz sela Godijeva u bihorskom kraju, kao i Sijarić. Kao srednjoškolka bila je neposredno povezana, pored Rašida, sa Sijarićem i Abdagićem, koji su februara 1936. isključeni iz Velike medrese jer su pripadali antifašističkoj omladini, te su daljnje školovanje nastavili u Vranju, a potom se upisali na Univerzitet u Beogradu.

U Peći je zatekla najbrojniju organizaciju antifašista i to na visokom nivou organizacije. U tom je gradu živio i veći broj odranije koloniziranih Crnogoraca. Održavane su veze sa antifašističkim organizacijama u Crnoj Gori, a preko njih i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i sa Centralnim komitetom KPJ. Zbog važnosti koju je imao, Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju ovom je gradu pridavao poseban značaj. Zbog toga su u Peć delegirani dvoje do tada sposobnih i afirmisanih komunista Melehat Dedović rođena Hodžić i njen suprug Rašid Dedović. Oboje su imenovani u Mjesni komitet KPJ u kojem je Melehati povjereno da rukovodi organizacijom KPJ i antifašističkom borbom u gradu.

Albanska je vojska njenog supruga Rašida, artiljerca, imenovala za komandira artiljerijskog divizionu u Peći.

Melehat je rođena u Istanbulu, maternji jezik joj je bio turski, a pored bosanskog tečno je govorila i albanski jezik, pa je bila podesna za rad u Peći gdje su pretežno živjeli Albanci, a bilo je pripadnika i turske nacionalnosti. I Melehat i Rašid Dedović bili su članovi KPJ od 1936. Rašid je, kao pripadnik komunističke omladine, bio isključen iz Velike medrese u Skoplju. Zbližili su se radeći na zadacima KPJ i nakon isključenja Rašida iz Velike medrese vjenčali su se. Preko svog supruga blisko je saradivala u organizaciji KPJ i SKOJ sa Antonom Kolendićem kojem je bilo povjereno da obnovi raspuštene organizacije KPJ i SKOJ u Skoplju. Otuda i uspješno djelovanje Melehat u organizacijama KPJ u Skoplju, kasnije i u Beogradu, gdje je prešla raditi u jednoj većoj trgovačkoj kući. Govorila je, pored ostalih, na demonstracijama u martu 1941.

Kada su se Melehat i Rašid vratili u Kosovsku Mitrovicu gdje je službovao njegov otac Mumin, Melehati je povjereno da u Vučitrnu zajedno sa Rašidom osnuje prvu organizaciju KPJ.

Istovremeno im je bilo povjereno da održavaju kanal partizanskog odreda na Kopaoniku sa Mjesnim komitetom KPJ u Kosovskoj Mitrovici. Zajedno sa suprugom bila je i član MKKPJ za Kosovsku Mitrovicu. Uz Omera Čerkeza bili su zapaženi kao najaktivniji antifašisti u Kosovskoj Mitrovici tokom 1941, a krajem ove godine Melehat i Rašid bili su primorani napustiti Kosovsku Mitrovicu, jer je Gestapo otkrio njihovu aktivnost. Kratko vrijeme radili su u Kosovu Polju i Gnjilanu, a onda su po direktivi Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju prebačeni u Peć, gdje je Melehati povjereno da rukovodi Mjesnim komitetom KPJ. Preuzela je i održavanje partijskih kanala prema Plavu i Crnoj Gori. Po povratku partizanskih brigada iz Bosne Ivan Milutinović, delegat Vrhovnog štaba

NOB i POJ, povjerio je njihovom bližem saradniku Hivziji Čatoviću iz Rožaja održavanje partijskog kanala štaba Drugog udarnog korpusa do Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju, preko Rožaja i Peći. To Čatoviću nije predstavljalo problem, jer je kao komunista u februaru 1936. bio isključen iz Velike medrese, zajedno sa Rašidom Dedovićem i Čamilom Sijarićem, a sa Ivanom Milutinovićem bio je na robiji u kaznionici Sremske Mitrovice. Melehat je uspješno preuzela rukovođenje i ovim kanalom. Svojim organizacionim sposobnostima i hrabrošću došla je do punog izražaja kada je organizovala prebacivanje više od stotinu komunista iz okupirane Peći koji su se u veoma teškim uvjetima održavali u skloništima u vlastitim kućama. Tada je partijski kadar u Peći prebačen preko Rugovske klisure i Čakora na slobodnu teritoriju u Andrijevicu, a zatim je formiran poseban Kosovskometohijski bataljon koji je kasnije ušao u sastav Četvrtе proleterske brigade. Tadašnji sekretar Oblasnog komiteta KPJ Pavle Jovićević, odajući posebno priznanje za ovu akciju, u izvještaju je napisao da su „ovako težak zadatak mogli uspješno izvršiti samo Melehat i Rašid”. Ona se inače kroz okupirani grad kretala pod feredžom, zbog čega je Gestapo u Peći naredio da sve žene Ačbanke, Muslimanke i Turkinje moraju obnoviti svoja lična dokumenta. To je izazvalo nezadovoljstvo među ženama, jer su bile primorane slikati se. Oslobođenjem Peći Melehat je premještena za sekretara MKKPJ Kačanik. Nakon oslobođenja zemlje imenovana je za sekretara ambasade FNRJ u Ankari. Kao komunista nije ni tamo mirovala i turska vlada proglasila ju je personom non grata. Kasnije je radila kao sekretar ambasade u Parizu. Rašid je poginuo kao rukovodilac Agitpropa Oblasnog komiteta Kosova u Peškopiji u Albaniji, što je Melehat teško podnosila. Umrla je prirodnom smrću u Beogradu. Zapamćena je kao izvanredno hrabra, pametna i rijetka žena, maksimalno odana KPJ, posebno antifašizmu.

Salih Radončić rođen je oko 1920. u Gusinju. Nakon osnovne škole odabran je da kao pitomac internata „Gajret“ nastavi školovanje u gimnaziji u Pljevljima. U Pljevljima se opredijelio kao antifašista i organizovano saradivao sa antifašističkim pokretom. Po završenoj gimnaziji upisao se u vojnu akademiju, koristeći Gajretovu podršku. Po završetku vojne akademije preveden je u čin poručnika Vojske Kraljevine Jugoslavije i raspoređen kao komandir čete na makedonsko-bugarskoj granici. U aprilskom ratu 1941. bio je komandir čete. Na toj je dužnosti zarobljen i interniran u Njemačku.

U logoru je pripadao grupi antifašista. Pošto je njegovo rodno mjesto nakon okupacije zemlje bilo pripojeno tzv. Velikoj Albaniji, u oktobru 1942. pušten je iz logora. Povezao se sa rukovodstvom antifašističkog pokreta u Plavu i stavio se na raspolaganje Pokretu.

Četnički vojvoda Pavle Đurišić pismeno ga je obavijestio da je imenovan za komandanta četničke brigade u Sandžaku. O tome je obavijestio Jusufa Redžepagića i zajedno sa Jusufom i Mustafom Memićem napisali su odgovor Pavlu Đurišiću i saopćili mu da Salih kao antifašista ne prihvata poziv Đurišića i da osuđuje njegovo djelovanje u Vasojevićima. Nakon toga rukovodstvo MVAC (Milizia volontaria antikomunista) u Gusinju ponudilo mu je dužnost komandanta ove kolaboracionističke vojne formacije.

Ponovo je konsultovao rukovodstvo antifašističkog pokreta u Plavu i Gusinju i po njihovom zahtjevu odbio prihvatiti ponuđenu dužnost komandanta. Nakon i ovog odbijanja karabinjeri u Gusinju zatvorili su ga i internirali najprije u pečki zatvor „Šeremet-kula“, gdje je pristupio kolektivu pečkih komunista i radio kao antifašista, a zatim je interniran u italijanski logor Porto Romano gdje se također pridružio antifašističkom pokretu. U vrijeme jedne antifašističke akcije u logoru proglašen je jednim od rukovodilaca te akcije, pa je zatvoren i smješten u disciplinsku ćeliju. Nakon kapitulacije Italije pridružio se grupi antifašista iz Plava i Gusinja koji su zatvorsku kaznu izdržavali u Peći i vratio se u Gusinje. Narod Gusinja ovim je zatvorenicima organizovao doček. U ime zatvorenika antifašista Radončić je održao politički govor. Kada je 1. septembra 1943. formiran Muslimanski omladinski partizanski bataljon, Salih Radončić je imenovan za prvog komandanta i raspoređen na Zeletin sa zadatkom da iz pozadine napadne na četničke formacije koje su pokušavale spriječiti prodor partizanske brigade iz Bosne prema Trešnjeviku nastupajući iz Kolašina prema Vasojevićima. Imenovan je za načelnika štaba novoformirane Sedme omladinske crnogorske brigade, koja je bila u sastavu Treće udarne divizije i nastupala prema Sarajevu. Učestvovao je u oslobađanju Sarajeva.

Poslije oslobađenja zemlje imenovan je za vojnog atašea pri Albanskoj armiji, a nakon toga upućen je u Sovjetski savez radi daljnjeg vojnog obrazovanja. Tokom sukoba jugoslavenskog i sovjetskog rukovodstva stavio se na stranu Josipa Broza Tita i vratio se u zemlju. Radio je u Generalštabu JNA, u Obavještajnoj upravi. Zli ljudi optužili su ga da saraduje s Rusima. Bez ikakvog osnova zatvorili su ga i otpremili na Goli otok gdje se dostojanstveno držao. Po povratku sa Golog otoka zaposlio se

kao šef računovodstva na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, gdje je uporedo, kao vandredni student, uspio završiti Ekonomski fakultet. Nakon toga je penzionisan. Umro je u Beogradu u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sahranjen je u Gusinju. Živio je i umro kao antifašista.

Iz pijeteta prema brojnim antifašistima andrijevikko-beranskog kraja, za koje rekosmo da su bili „cvijet vasojevičke omladine“, spomenut ćemo samo neke koje su četnici Pavla Đurišića krajem 1941. i početkom 1942. pobili: Branko Delečić i Bajo Jojić opkoljeni su u Bajinoj kući u selu Sjenožeti i krvoločno su ubijeni. Obojica su bili sekretari Sreskog komiteta KPJ i rukovodioci antifašističke borbe u Srezu andrijevičkom.

Ubili su još Vukmana Kruščića, Radomira Mitrovića, Voju Bakića, Šćepana Đukića sa pet drugih Lijevoriječana, Manojla Kastratovića, Petra Dedovića, Milića Keljanovića, Radulu Jevrića, Medu Ćulafića, te političkog komesara crnogorskih partizana Boju Sekulića, zatim učitelja i pjesnika Vukajla Kukulja, Savu Dabetića i Đoku Ivanovića. Raspisali su potjernicu za majorom kraljevske vojske Mirkom Krdžićem, komandantom Andrijevičkog partizanskog bataljona 1941. No, njegovi su drugovi uz pomoć gusinjsko-plavskih antifašista uspjeli oboljelog partizanskog komandanta prebaciti na gusinjsko-plavsku teritoriju gdje je onemogućen dolazak četničkih koljača. Gusinjsko-plavski antifašisti uspjeli su ga prebaciti znatno dalje od teritorije koju su Đurišićevi četnici kontrolisali. Mirko je prebačen u selo Čereni u sjevernoj Albaniji i čuvan u kući Mustafe Čelje iz sela Vusanja, poznatog domaćina i partizanskog prijatelja koji je povremeno živio u susjednom albanskom selu Čereni, gdje je imao kuću i drugu imovinu. Uzaludna su bila sva nastojanja Pavla Đurišića i njegovih četnika da se mrtvog ili živog dočepaju Mirka Krdžića. Kada mu se zdravstveno stanje poboljšalo i kada je na teritoriji Vasojevića maja 1943. ponovno oformljen do tada razbijeni partizanski bataljon, Mirko se vratio u partizansku jedinicu i nastavio borbu, sve dok u Limsku dolinu nisu prispjele partizanske brigade iz Bosne i Hercegovine, kada su zajedno sa okupatorskim jedinicama sa ovih terena protjerani i četnici.

Neki nosioci kulturnog preporoda

Esad Mekuli, književnik i prevodilac. Nosilac kulturnog preporoda Albanaca na Kosovu.

Redžep Ćosja, književnik, nosilac kulturnog preporoda Albanaca na Kosovu.

Husein Bašić, zavičajno je iz Plava, živio je u Podgorici. Književnik, pjesnik, pripovjedač, romanopisac, istraživač i sakupljač kulturnog nacionalnog blaga Bošnjaka u Sandžaku. Objavio je više romana, knjiga poezije i pripovjedaka. Dobitnik je nagrade za književnost «13. juli» u Crnoj Gori i dvije književne nagrade u Sarajevu. Bio je predsjednik općine Plav, pomoćnik ministra za obrazovanje i kulturu Crne Gore, predsjednik Udruženja književnika Crne Gore i član Komisije za kulturu Akademije nauka i umjetnosti Crne Gore, član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti Crne Gore.

Redžo Mulić rođen je 1923. u Gusinju, gdje je završio osnovnu školu. Od 1935. do 1941. pohađao je Veliku medresu Kralja Aleksandra u Skoplju. Rat ga je zatekao u šestom razredu. Pripadao je organizovanoj antifašističkoj srednjoškolskoj omladini. Nakon kapitulacije Jugoslavije jula 1941. vratio se u rodni kraj, gdje je pripadao organizaciji SKOJ-a kojom je rukovodio Đuro Lončarević. Završio je Muzičku akademiju u Beogradu. Bio je kompozitor, te se bavio svim muzičkim formama. Stvaralački opus inspirativno mu je vezan za kosovsko podneblje, a idejno za poratne godine izgradnje i razvoja SFRJ. Pisao je muziku za dugometražne igrane filmove: «Kapetan Leši», «Obračun», «Vuk sa Prokletija», «Vetar i hrast», a za dokumentarne filmove: «Glava za glavu», «Kosovsko zlato» (I, II, III), «Tubelija» i mnoge druge. Djela ovog autora izvode se i slušaju širom Evrope, posebno u Beču.

POGOVOR

U nezavidnim uvjetima u kakvim je nastajala ova knjiga, imajući u vidu moje zdravstveno stanje, javila se potreba angažovanja i konsultiranja više pojedinaca i institucija. Zahvalan sam svima onima koji su iskazali spremnost da mi pomognu da se ova knjiga konačno napiše i objavi.

Posebno sam zahvalan akademiku Muhamedu Filipoviću što mi je, prihvatanjem da izvrši recenziju ove knjige, pružio značajnu moralnu podršku. Hvala mu i kao veoma cijenjenom naučnom radniku, posebno kao mom višegodišnjem prijatelju i saradniku od kojeg sam učio i dosta naučio, pokušavajući da slijedim njegove misli.

Zahvaljujem dragom prijatelju Seferu Haliloviću, penzionisanom generalu Armije Republike Bosne i Hercegovine, što mi je davao moralnu podršku, iskazujući spremnost da podrži pojavu ove knjige, a isto tako da izvrši i recenziju, shvatajući je kao doprinos afirmaciji bošnjačkog naroda.

Također sam zahvalan prof. dr. Smailu Čekiću koji se prihvatio da svojim sugestijama doprinese kvalitetu ove knjige i da me i kao historičar, koji se posebno bavi istraživanjima zločina protiv čovječnosti, i kao moj zemljak ohrabri da i ja pokušam učiniti nešto korisno u objašnjavanju pojave zločina protiv čovječnosti. Njemu i Institutu kojim rukovodi zahvalan sam što su iskazali spremnost da pomognu izdavanje ove knjige.

Zahvalan sam prijatelju Esadu Krčiću iz New Yorka, zavičajno iz Gusinja, što je spreman pomoći svima onima koji istražuju burne događaje iz prošlosti gusinjско-plavskog naroda i što takve aktivnosti prezentira, posebno građanima Plava i Gusinja koji žive u New Yorku. Zahvalan sam Opštini Plav koja mi je pružala moralnu podršku da napišem ovu knjigu. Zahvalan sam Zavičajnom udruženju Plavljana i Gusinjana u Sarajevu što su tokom izrade ove knjige pokazivali punu zainteresovanost.

Imam poseban dug da zahvalim Dobrili Ćuković i Ševali Ramić, saradnicama koje su zapisivale ono što sam govorio, da bi nakon toga napisani tekst čitale i pomagale mi da izvršim potrebnu korekciju, te da se pisani tekst unese u računar. Pri tome su pokazivale puno razumijevanje za moju nervozu zbog obnevidjelosti, naročito kod istraživanja izvora podataka, nalazeći ih nerijetko u mojim ranijim izdanjima, na čemu sam im posebno zahvalan.

U nemogućnosti da neposredno kontaktiram sa odgovarajućim institucijama u prikupljanju izvorne dokumentacije bilo je neophodno da angažujem i svoje sinove i unučad. Značajnu pomoć u tome su mi pružali moj najstariji sin Sanija i najmlađi unuk Mirza koji mi je pomogao u

prikupljanju podataka od značaja za sadržaj knjige. Hvala im.

Posebno sam zahvalan zemljaku i akademskom slikaru Dževdetu Nikočeviću koji je sa posebnim zadovoljstvom prihvatio moju želju da umjetnički obradi naslovnu stranu knjige, što je sa zadovoljstvom prihvatio. Dugujem zahvalnost gospodinu Murisu Krupiću što je ulagao puno truda u tehničkoj obradi knjige i što je korektno vršio moje ispravke prethodno napisanog.

Zahvalan sam svojoj sestri po majci Halimi Tuzi koja živi u Skadru što mi je pomogla da dođem do knjige sličnog sadržaja objavljene na albanskom jeziku autora Elmaza B. Plava. Hvala i gospodinu Plavi što je uspio sačuvati dosta brojnu dokumentaciju koja se odnosi na sadržaj ove knjige i što je korektno prenosio sjećanja svog umrlog oca Bejta Plava.

Zahvalan sam i gospodinu Feridu Bulji iz Sarajeva što se rado odazvao mojoj molbi i korektno izvršio prevod knjige sa albanskog na bosanski jezik i Senadi Mulić preko koje je prihvaćena ponuda za prevod. Zahvalan sam gđi Elviri Suljović što se korektno odnosila prilikom prvobitne pripreme za kucanje ovog materijala.

Posebnu zahvalnost dugujem mome razrednom drugu iz Velike medrese u Skoplju i još jedinom živom saborcu iz prvih dana antifašističke borbe našeg zajedničkog zavičaja Alji Avdoviću. Ovo je posebno bilo od koristi za opis događanja u selu Mašnice 1942, kada je moj saborac jedno vrijeme tamo živio i radio.

Autor

Sarajevo, maj 2007.

* Porodica Memić ovim putem želi izraziti zahvalnost profesoru Muharemu Kresi, dr. Safetu Bandžoviću i Sadžidi Džević na ulaženim naporima u završnoj pripremi ovog rukopisa za štampu. Također, zahvaljuje Fahrudinu Korjeniću i AMOS GRAF d.o.o. na pomoći prilikom štampanja ove knjige.

IZVODI IZ RECENZIJA

Muhamed Filipović

Memić je svoju istraživačku i literarnu aktivnost započeo prije više od trideset godina i to istraživanjima perioda Narodnooslobodilačke borbe naroda Plava i Gusinja i okolnih krajeva, a sa idejom da istinito prikaže dosta izvrnutu sliku o tim događajima u novijoj memoarskoj i historiografskoj literaturi koja je nastajala u Crnoj Gori i u bivšoj državi uopće. Ta je slika gotovo u potpunosti negirala bilo kakvu pozitivnu ulogu muslimana – Bošnjaka i Albanaca u toku narodnooslobodilačke borbe toga kraja i Crne Gore u cjelini što je bilo i razumljivo kada se ima u vidu zvanični stav svih političkih i državnih organa Crne Gore i bivše Jugoslavije kojim je negirano postojanje Bošnjaka kao naroda uopće – a bitno umanjivana i potcjenjivana svaka pozitivna uloga Albanaca u historiji, pa i u narodnooslobodilačkom ratu koji se na tlu bivše države odigrao od 1941. do 1945.

Istraživanja, u kojima je Mustafa Memić svojim radovima sasvim izmijenio historiografsku sliku narodnooslobodilačkog rata u tim krajevima i unio u nju istinu o učešću muslimana (Bošnjaka i Albanaca) u tim događajima, odvela su Memića ka logičnom istraživanju šire i dublje historije njegovog kraja, jer je bilo očito da mnoge predrasude i zablude o muslimanima tog kraja i o njihovoj historiji, posebno od vremena propadanja Osmanskog carstva, potječu iz krivih i nacionalizmom, pa i otvorenim šovinizmom, opterećenih i inspiriranih historiografskih interpretacija te historije od nekih vodećih srpskih i crnogorskih historiofafa.

Zbog toga se Memić, a to je učinio i po mom osobnom savjetu, prihvatio širih i na kritičkim istraživanjima temeljenih traganja za istinom, koju je tražio u originalnim i vjerodostojnim historijskim izvorima i dokumentima svih provenijencija, a koji govore o historiji Crne Gore i njegovog rodnog kraja, kako bi se došlo do historijske istine o tome šta se sve zbivalo i kako su se Crna Gora, u prvom redu, i različite tendencije koje su u njoj historiji dolazile do izraza, a zatim i Jugoslavija, tokom borbe za tzv. «oslobođenje i ujedinjavanje svih slovenskih zemalja», a i nakon njega, odnosile prema torm kraju i muslimanima tog kraja i Crne Gore uopće.

Važan aspekt tih istraživanja bio je i aspekt nemirenja muslimana tog kraja sa nametnutim rješenjima i progonima koji su nad njima vršeni, uključujući i genocid nad muslimanima u ovom kraju i nasilna prevjeravanja, koji su crnogorski i srpski nacionalisti, svaki od njih zasebno i zajedno, pokušavali višekratno izvršiti, kako bi ova enklava muslimanskog i albanskog

stanovništva na tlu novouspostavljene Crne Gore i Jugoslavije bila uklonjena, a prostor bio vjerski i nacionalno homogeniziran. To se izrazilo i u otporu muslimanskog stanovništva i njegovim pobunama, kakva je i ova o kojoj Memić govori u svom djelu. U tom pogledu Mustafi Memiću pripadaju zaluge za pionirske radove koji su zahvatili problem pokušaja i raznih vrsta akcija na istrebljivanju muslimana još od vremena „istrage poturica”, pa preko ratova za njihovu eliminaciju sa tla originalne, ali i one u idejama stvaralaca Crne Gore projektovane crnogorske države, koji su se dešavali tokom XIX vijeka, do istraga muslimana vršenih tokom Prvog i Drugog svjetskog rata i neposredno nakon oba ova rata. Sve ovo daje Mustafi Memiću legitimaciju da može pisati o historiji, posebno o historiji Plava i Gusinja i cijelog tog kraja. On, evo, to čini i historiografskim prikazom pobune Bošnjaka i muslimana tog kraja do koje je došlo nakon tzv. ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.

Sefer Halilović

Samo četiri godine nakon sklapanja Saveza hrišćanskih zemalja (Svete lige) otpočeo je proces istrebljivanja muslimanskog stanovništva, a potom akcijama rimskih misionara čije su aktivnosti bile u funkciji interesa Mletačke republike kao jedne od potpisnica spomenutog saveza. Nešto kasnije kao potpisnik „Saveza hrišćanskih država“ javila se i carska Rusija, koja je pristupanjem ovom Savezu shvatila mogućnost i potrebu angažovanja hrišćanskog stanovništva prvenstveno na Balkanskom poluotoku za svoje imperijalne interese. Ona je preko svojih izlasanika bila stvarni inicijator i organizator tzv. „istrage poturica“ u staroj Crnoj Gori. Sve što se kasnije događalo bilo je u funkciji vojničkih interesa Mletačke republike i djelovanje papskih misionara preko kongregacije za propagandu vjere i interesa carske Rusije. U vezi s tim javljali su se i slični događaji u drugim krajevima Crne Gore i crnogorskih brda, od istrebljenja muslimanskog stanovništva u plemskoj zajednici Kuča 1687, nasilnog pokrštavanja muslimana u Vasojevićima, a potom i do poznatog pokolja muslimanskog stanovništva 1924. u Šahovićima, između Bijelog Polja i Pljevalja. Motivacija svega onoga što se događalo proizlazila je poruka GORSKOG VIJENCA koje su se odnosile na odnos prema muslimanima. Potpunija analiza onog što se događalo u Šahovićima 1924. god. u cijelosti je nalik na ono što se događalo u Srebrenici 1995. Iskustva iz tih događaja po mojoj ocjeni su slična i mogla su biti od koristi prilikom pokušaja da se spriječi ono što se 1995. dogodilo u Srebrenici.

Analiza događaja u vrijeme i poslije odluka Berlinskog kongresa, te

suprotstavljanje Plavljana i Gusinjana odlukama Berlinskog kongresa posebno izražene u bitkama na Nokšiću 1879. i na Murini 1881. kao i događaji koji su se u vezi sa pokušajima predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori dogodili godinu dana ranije u Đakovici kada je ubijen carski izaslanik Mehmed Ali-paša zvani Madžar. To također može poslužiti kao primjer kada su odluke i cara i velikih evropskih sila postajale nebitne ukoliko su u suprotnosti sa interesima onih koji brane svoje domove, vjeru i imovinu. To iskustvo pokazuje se voljom naroda Bosne i Hercegovine da brani svoju zemlju i u uvjetima kada nije bio naoružan i kada su brojčani odnosi između onih koji napadaju i onih koji se brane u nesrazmjeri.

Knjiga autora Memića jasan je primjer tih odnosa. U Memićevoj knjizi jako je izražena ideja zajedničke borbe i u slučajevima kada su prisutne nacionalne i vjerske razlike. To je jasno izraženo kako u vremenu odbrane Bosne i Hercegovine od njene agresije tako i u opredjeljenju gusinjsko-plavskog naroda kada je bila u pitanju odbrana vatana i slobode naroda koji su živjeli na tim prostorima. Zbog svega toga cijenim da se iz ove knjige mogu izvući brojni zaključci kao iskustvo drugima kako se treba boriti i braniti.

RADOVI DR. MUSTAFE MEMIĆA U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU

Stari Latini su isticali da je historija učiteljica života, svjedok vremena, svjetlost istine i život uspomena. Historija je višeznačan proces, permanentna reinterpetacija prošlosti u sadašnjosti. Iz bića historijske nauke proizlazi, kako je uočeno, da se istraživanje prošlosti, u skladu sa promjenama ugla promatranja, ne može vršiti bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao produkta svoje epohe. Francuski historičar Fernan Braudel je još davno istakao da “treba mobilizirati čitavu historiju da bi se shvatila sadašnjost”.

Historijska nauka je politička nauka, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu (L. Perović). Prelomne situacije uvijek izazivaju promišljanje prošlosti. Brojna historiografska pitanja su, u periodu raspada jugoslavenske državne zajednice i “procesa tranzicije”, postala predmet kritičke revalorizacije i reinterpetacije, sporenja različitih “zajednica pamćenja”, utječući na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Nova saznanja i iskustva, višedimenzionalna, fundirana tumačenja historijskih procesa, identificiranje skrivenih oblasti između historije i pamćenja, tematski, metodološki prevrati, kao i “prevrati u memoriji”, bez ideoloških balasta, modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Svaka je generacija odgovorna za svoj razvitak i ima pravo da historiju iznova i drugačije preispituje, jer “djeca nikada ne gledaju na historiju očima svojih očeva”. Otvoreno je zato pitanje koliko će «socijalističkih» knjiga «preživjeti» i imati tretman djela trajnije vrijednosti. Uputna su upozorenja metodološkog karaktera, da ono što “danas” znamo, a nismo znali prije, može protokom vremena biti potvrđeno, ali i prevaziđeno. Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda ili samo u jednoj knjizi. Samo iz sveukupnih, interdiscipliniranih studija, koje analiziraju različite strane djelovanja, prekomultiperspektivnog metoda koji traži predstavljanje prošlosti sa stanovišta različitih aktera, može se doći do njene opšte slike.

Dr. Mustafa Memić (Gusinje 1924 – Sarajevo 2007) ličnost je burne i bogate biografije. Bio je, između ostalog, nosilac Partizanske spomenice 1941. i više drugih odlikovanja. Ekonomski fakultet je završio u Beogradu. Obavljao je tokom svog radnog vijeka više odgovornih dužnosti. Penzionisan je kao direktor Zavoda za društveno-ekonomsko planiranje u Skupštini

grada Sarajeva, a 1994. postao je doktor historijskih nauka. Memić je bio zaljubljenik u historiju koja ga je vremenom sve više zaokupljivala, osebujan, vrijedan djelatnik koji je plijenio svojim entuzijazmom i upornošću. O tome na svoj način, između ostaloga, govore i sve one kontroverze koje su u Sarajevu osamdesetih godina prošlog stoljeća pratile i otežavale njegov trnovit put ka prijavi i odbrani doktorske disertacije.

Bio je odlučan u nastojanjima da upravo tema “Muslimani Crne Gore u procesu oslobodilačke borbe 1878-1945”, bez obzira na sve otpore i opstrukcije kojima je bio izložen, bude prihvaćena i odbranjena konačno na Univerzitetu u Ljubljani, do koje je uspio doći iz opkoljenog Sarajeva. Knjige koje su potom nastajale bile su dokaz njegovih kontinuiranih, dugogodišnjih nastojanja da osvijetli “zatamnjene strane” historije Crne Gore i Sandžaka, da ukaže i na činjenicu da mnoge kataklizme i pretrpljene nepravde čine dio bošnjačke historije i njihovog identiteta.

Ova knjiga dr. Mustafe Memića o Gusinjsko-plavskoj krajini, koja čini cjelinu sa njegovim prethodnim djelima, nastajala je, na šta je i sam ukazao, u teškim okolnostima, što joj daje poseban značaj. U poodmaklim godinama, narušenog zdravstvenog stanja, bio je uporan u nastojanju da istraži i predoči još neke reljefne dionice prošlosti Gusinjsko-plavske krajine, kraja gdje je rođen, kao i naroda kojem je pripadao. Smrt ga je pretekla da ovu knjigu potpuno dovrši, što se vidi i po kratkoći nekih poglavlja koje je samo trasirao, posebno u napisima o pojedinim istaknutim ličnostima, ostavljajući pritom, vrijedne naznake svim budućim istraživačima ove tematike. Memić je, uz sve one neizbježne, prateće emocije i osjećaje odgovornosti prema zavičaju, uložio znatan napor, koji zaslužuje poštovanje i priznanje, da prouči prošlost svog zavičaja, da je analizira i iznijansira kroz smjene epoha, država i sistema, i približi kroz praćenje života njegovih žitelja. Trudio se da ostavi iza sebe ono što je saznao i do čega je došao, da ova knjiga bude podsticaj mlađim historičarima da nastave dokle i do čega on nije uspio doći.

Da bi se Memićeve knjige i drugi radovi mogli potpunije shvatiti, potrebno je poznavati vrijeme i ambijent u kojem su nastajali. U njima je sadržan i znatan dio životnog puta autora koji je, kao i čitava njegova generacija, doživio zanešenjački uspon i strmoglav pad ideja koje su ih nosile u njihovom poletnom “jurišu na nebo”, otvarajući, nakon svega, puteve nimalo jednostavnog, kritičkog preispitivanja vlastitih biografija,

života i iluzija. Jugoslavija, kojoj su mnogi iskreno pripadali u humanističkom i demokratskom smislu, bila je zbir različitosti i mogla je funkcion-

irati samo na principu ravnopravnosti a ne na principu odnosa snaga. Bolji svijet nije stvoren, a postojeći je srušen. Uostalom, kako piše Solženjecin, “niko još od zemnih ljudi nije uspio da predskaje sve neočekivane korake historije”. Brojne ličnosti iz dobrog dijela tih tzv. udarničkih generacija su, pak, u svom životnom vijeku konvertitski prešli put od poletnih, mladih komunista do ostarjelih antikomunista i ostrašćenih nacionalista, postajući radikalni misionari potpuno različitih ideja. Ružno je - kazao je filozof Milan Kangrga - kad se neko cijeli svoj život deklarira kao marksista, piše marksistička djela, pa onda, da bi se uklopio u novu situaciju, ustvrdi da je to zapravo njegova mladenačka zabluda - nazivajući takve «švercerima vlastitog života». Memić je ostao dosljedan sebi i svojim mladalačkim demokratskim i antifašističkim idealima, ali je bio i duboko svjestan novonastalog vremena, izazova i teških iskušenja koje je ono donijelo.

Memić 2003. piše: “Kod svih ljudi koji iole poštuju ljudska prava i slobode, koji žele da slobodno misle i da izražavaju svoje misli, koji poštuju ljudska opredjeljenja u nacionalnom, vjerskom i svakom drugom iskazivanju, koji žele vladavinu prava i demokratije, koji žele državno uređenje zasnovano na pravnom sistemu, poštivanju pravednosti i ravnopravnosti, bez obzira na nacionalne, vjerske, rasne, ili bilo koje razlike, riječ i pojam fašizam stravično zvuči jer negira sve ljudske slobode i prava... U novim uslovima fašizam (se) pokušava reafirmisati i da se naše suprotstavljanje i danas mora ostvarivati dosljednom borbom za ljudska prava, politička, socijalna, ekonomska, kulturna, uz puni institucionalni ustavno-pravni respekt svih individualnih i kolektivnih prava, održavajući sve ono što se historijski potvrdilo i što smo dužni, kao pozitivnu tradiciju, obnavljati i obezbjediti da ona bude prihvaćena od strane naše mlade generacije”. Antifašizam je odrednica kojom se treba ponositi. Memić to dokazuje i ovom knjigom kada govori o zbivanjima tokom Drugog svjetskog rata u rodnom kraju.

Na Balkanu svi imaju zasebne modele kolektivne memorije, kao i različite datume i priče unutar njih. Svijest savremenika pritiskaju različite, nerijetko potpuno oprečne slike prošlosti. Isti se događaji mogu prikazivati na sasvim različite načine sa značajno suprotnim efektima. Ono što jedni smatraju slavnim dijelom svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja tragičnu stranicu nacionalne historije. I obrnuto. Zaborav ili čak historijske zablude suštinski su činilac u historiji pojedinih naroda. Tzv. “poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog. U svakom ratu obuhvaćeni su svi oni prethodni. Kritička historija ne

slavi, već detronizira, iako je, doista, lakše vjerovati u stare laži nego prihvatati nove istine. Davno je još uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna “dobiti i požudi”. Dr. Mustafa Memić na jednom skupu 2003. govori da se prešutkivanje istine ne razlikuje od “iznošenja neistine i ne doprinosi naučnoj istini”. Treba se suočiti sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēđa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Historija nije samo historija pobjednika, već uključuje i pobijeđene. Historičar ne smije dozvoliti da “pobjednik ima monopol nad pričanjem priče potomstvu”. Oštra kritika etabliranih istina o prošlosti izaziva i dalje tajac, nedoumicu, pa i izvjesnu nelagodnost. Istina uvijek uznemiruje i pogađa. Činjenice i dokumenti, sami po sebi, ne čine historiju. Ne treba zaboraviti da dokument nije «čista prošlost», nego svjedok čiji odgovor ovisi o pitanjima koja mu se postave (M. Bloh). Vrijednost historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Memić se, boreći se protiv strategije šutnje, svojim radovima suprostavljao logici «kratkog pamćenja», da sa protokom vremena sve ide u zaborav.

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Pomicanja i preseljenja stanovništva su kroz historiju utjecali na izmjene etničkih granica, kao i na očite promjene u teritorijalnoj proširenosti pojedinih jezika i dijalekata.

Ako je demografija sudbina, kretanja stanovništva su pokretač povijesti. Ukoliko postoji “zakon” u “migriranju”, kako ukazuje M. Wiener, onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok. Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu balkanskog etnički nestabilnog prostora koji je zapravo “pojas trenja”, gdje je trajno prisutan fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja. One su značajno utjecale i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa. Unutar slojevite historijsko-demografske problematike značajno mjesto predstavljaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koje, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u široj regionalnoj perspektivi. Val prisilnih migracija zahvatio je posebno južnoslavenske muslimane nakon udara kojim je krajem XVII stoljeća, tokom “Bečkog rata”, bilo izloženo Osmansko carstvo. Nakon više od dva stoljeća koliko je naseljavalo prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih krajeva, muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo represalijama praćenim masovnim

progonima. Nije se tada zapravo moglo ni zamisliti da vladar tolerira ni drugu varijantu kršćanstva, a kamoli islam, tretiran i kao pogodno oruđe u polemičkim raspravama među hrišćanima, kao simbol opasnosti i antihrista. Radilo se o potpunim etničko-vjerskim progonima. Od “Bečkog rata” nastupilo je vrijeme progona “muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva”. Šukrija Kurtović je ustvrdio da su muslimani stekli strašna iskustva: bukvalno ih je nestajalo dokle god je dopirala Austrija ili bilo koja druga hrišćanska država. Decenije i stoljeća koja će uslijediti donijeće nova stradanja i progone. Evropske sile su redovito legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. Nastala “*turska ostrva*” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana i prodora hrišćanskog stanovništva.

Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove historijske sudbine, bilo da je riječ o dugom, iscrpljujućem periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do golemih demografskih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novonastalim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje intenziteta. Uz velika stradanja, samo je u posljednje tri decenije XIX stoljeća, po nekim navodima, preko pet miliona muslimana sa Balkana protjerano u Anadoliju. Zapadni svijet tradicionalno se brinuo za položaj hrišćana u osmanskome dijelu Balkana, a samo se mali dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom fatumu.

Sve žrtve nisu bile jednake u svojim stradanjima. O onima koje su doživljene kao zlo nije se mislilo niti govorilo. Zbog takvog ignorantskog odnosa, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije osvijetljena.

Historija Osmanskog carstva nerijetko je interpretirana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom preovlađujućih predodžbi i predrasuda, sa potejnjivačkim i olahkim zaključcima, u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja, ambicioznim i isključivim u lokalnim koordinatama. Osmanska država je u nauci bila nužna i kao unutrašnja deponija evropskih stereotipa i raznih zabranjenih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u tom kontekstu kao boljeg. Stereotipna slika o Osmanskom carstvu bila je zasnovana na konceptima nastalim najviše u XIX stoljeću. Vizija koja se oslanjala na primatu Zapada i njegovih uskih gledanja tokom tog stoljeća, na principu nacionalnosti, na odbrani pojedinih manjinskih hrišćanskih zajednica, ostala je da egzistira. U brojnim knjigama

i u glavama duboko je usađeno mišljenje o štetnosti i izopačenosti muslimanskog svijeta u cjelini. Nasilje je nakon demonizacije izgledalo neophodno i sasvim normalizirano. Većina djela pisanih tokom XIX i početkom XX stoljeća o osmanskoj državi bila su obilježena evropocentričnom vizijom historije. Djela su nastajala na osnovu zapadnih izvora, a ne onih istočnog porijekla. Duh fatalnog “Istočnog pitanja” od XIX stoljeća nije prestao da prijeteći kruži Balkanom. Dodatni savremeni problem u proučavanju historije osmanskog perioda čine kobne matrice, ignorancija, neprevaziđena opsjednutost arhaičnim pogledima i obrascima, preuzetim iz političkog miljea i literature prošlih stoljeća. Neophodno je, prije svega u ozbiljnim tekstovima, distanciranje od manihejskih i instrumentaliziranih interpretacija koje su hronično pritiskale sve balkanske historiografije. Religije su na Balkanu bile moćne vododjelnice u formiranju modernih južnoslavenskih nacionalnih identiteta i nacionalizama. Nacije nisu oblikovane na građanskom, nego na konfesionalnom principu. Religijska pitanja su i politička.

Nacionalne države na Balkanu nastajale su u XIX stoljeću putem nasilja, pljačke i masovnih progona “nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Oni su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Nacionalizam je bio i dominantan činilac ideologije nacionalne i državotvorne ideologije Crne Gore u posljednjim decenijama njenog “herojskog doba” (1852-1878). Od polovine XIX stoljeća jedan od osnovnih ciljeva državne politike Crne Gore je teritorijalno širenje na okolne oblasti - Hercegovinu, Brda, Zetu, sjevernu Albaniju, Kosovo, Novopazarski sandžak. Stjecanje neovisnosti i izgradnja crnogorske države bilo je u neposrednoj vezi sa borbom protiv muslimana, njihovim šikaniranjima, iseljavanjem i zavođenjem vlastite vlasti. Božidar Jezernik ilustrira to i primjerom kada su, Crnogorci, da bi potpuno ponizili zarobljene neke hercegovačke begove, njih mijenjali isključivo za svinje.

O praksi odsijecanja muslimanskih glava koje su nošene kućama “kao znak junaštva”, postoji obilje podataka. Dugo je važno načelo - što manje muslimana to je potpunija sloboda i sigurniji put nastanka države. Memić je, s pravom, značajnu pažnju u svojim radovima posvetio i muhadžirskim kretanjima sa prostora današnje Crne Gore.

U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je formula za nasilje. “Čišćenje” određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U općem smislu “etničko čišćenje” može se shvatiti kao termin koji obuhvata

sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželjnog” stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda. Ovaj se termin na Balkanu ustalio kao eufemizam koji prikriva genocid. Genocid je krivično djelo univerzalne nadležnosti u kojem je oštećeno čovječanstvo u cjelini. Biti iskorijenjen “znači nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznavali i jamčili” (H. Arent). Dugotrajna, “legitimna” praksa “zakašnjelih nacija” iz XIX stoljeća, nasilnog stvaranja etnički čistih država, postala je “zločin protiv čovječnosti” tek krajem XX stoljeća koje je i bilo “stoljeće asimilacija”.

Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze po prirodi stvari lokalne i regionalne granice. “Ne znam šta su to prirodne granice. A što se tiče istorijskih granica, one su uvek vrlo maglovite” – govorio je Milovan Đilas. Memićevom rodnom kraju historija nije bila previše naklonjena. Raseljeni svijet Gusinjsko-plavske krajine mnogo je brojniji od onog koji je tu ostao da živi. I ne samo tog prostora. Muhadžirluk je bitan dio historije muslimana na Balkanu. Simon Vejl je pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Potrebe duše, njena prava, neodvojivi su od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona navodi: “Imati korijene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše”. Pojava iseljništva je tragična za pojedinca ali i za narod u cjelini, pokazuju mnogi primjeri od Balkana do Istočnog Timura. Od Homera i Ovidija, do Remarka i Kundere, napisane su brojne knjige o izbjeglištvu. Kad tok migriranja krene, on potom dalje potječe vlastiti tok. Konceptija emigracija, u apstraktnom pogledu, obuhvata niz oblika ponašanja koji se nalaze između dvije krajnosti: masovne deportacije s jedne, i individualnog traganja za srećom, s druge strane. Izgnanik je istražitelj u potrazi za izgubljenim vremenom – napisao je Irfan Horozović. Ta istraga “počinje s osobom za koju misli da je poznaje najbolje i obično se s njom i završava. Ta osoba je, naravno, on, sam”. Iz poređenja onoga što emigrant napušta ili je prisiljen da napusti i onoga za čime traga, dobija se slika otadžbine u njegovoj svijesti.

Osjećanje izgnanstva je unutrašnja praznina koja čovjeka ne ostavlja i čežnja da se vrati u prošlost ili da ubrza prolaženje vremena. Montenj je pisao kako bi teško doživio da mu bude zabranjeno da posjeti neko mjesto na svijetu, makar bilo i najudaljenije i na koje inače nikada i ne bi pomislio

da ide. Koliko je onda teško kada se više ne može vratiti. Mitovi o “vječnom nevraćanju” ne pripadaju samo Mongolima.

Zvanična crnogorska historiografija je dugo pojave stradanja muslimanskog stanovništva Gusinjsko-plavske krajine minimizirala ili uopćavala. Memić se tome odlučno suprotstavljao, nastojeći da svojim pisanjem, bez obzira na sve moguće posljedice, smiono ukaže i na druge strane historije, pored one “zvanične”. Ciklusi nasilja i stradanja, napora za samoodržanjem, čine sastavni dio prošlosti tog historijski nemirnog prostora. Mada su odlukom Berlinskog kongresa 1878. Crnoj Gori trebali pripasti Plav i Gusinje, iako je u ovim mjestima bilo svega 10% pravoslavnog stanovništva, a Bošnjaka 65% i Albanaca 25%, do toga nije došlo jer se stanovništvo ovih buntovnih krajeva tome suprotstavilo, vidjeći šta se desilo sa muslimanima u novopripojenim krajevima, što je poremetilo njene naseljeničke planove. Stanovništvo u ovim krajevima nije htjelo znati za Berlinski ugovor, niti su, pak, željeli da se “kao stoka dadu novom gospodaru”. Teška nerodica pogodila je 1879. Crnu Goru pa je u njoj ojačao pokret za iseljavanjem u Srbiju. Crnogorska vlada odobrila je izdavanje pasoša samo onim licima koja “nemaju nigde ništa”, savjetujući ostalim da pričekaju da se “ostvari preseljenje u bogati Plav i Gusinje i uz Polimlje, u slobodnu Knjaževu zemlju”. Od toga, međutim, nije bilo ništa. U boju na Nokšiću, početkom decembra 1879. nedaleko od Plava, bošnjačko i albansko stanovništvo potuklo je do nogu crnogorsku vojsku. U svojim memoarima, tim povodom, crnogorski vojvoda Gavro Vuković je zapisao da je pred “malim Plavom i Gusinjem, Crna Gora na Nokšiću doživjela najteži poraz u svojoj istoriji postojanja i bačena je na koljena”. Umjesto Plava i Gusinja, Crna Gora je 1890. dobila Ulcinj. Do novih crnogorskih napada i osveta doći će tokom Prvog balkanskog rata 1912. Utvrđivanja činjenica o onome što se desilo “prisajedinjenim narodima” naročito u krajevima koje su Crnogorci osvojili izuzetno je složeno pitanje. Memić je iz specifičnog ugla pisao o nezavidnoj sudbini muslimanskog stanovništva u krajevima koje je 1912. osvojila Crna Gora. Nacionalšovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, pokrštavanju koje je bilo alternativa smrti, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. Nasilnom pokrštavanju bilo je naročito masovno u gusinjsko-plavskoj i pečkoj oblasti - krajevima sa jakim odmetničkim pokretom, gdje su muslimani imali i izrazitu brojčanu dominaciju.

Uspostavljanje crnogorske vlasti bilo je, naime, praćeno odmazdom i progonom lokalnog muslimanskog življa. U zimu 1912-1913. u Plavu i

Gusinju prikupljena je znatna količina oružja. Mjere protiv onih koji su navodno posjedovali oružje, ili zbog bilo čega bili sumnjivi, poslužili su vlastima da nasilje pravdaju legalnim sredstvima. Pored toga, ni veliki poraz crnogorske vojske na Nokšiću 1879. nije bio zaboravljen. Broj onih, željnih osvete, tokom vremena je rastao i konačno dočeka svoju priliku. U februaru 1913. na teren Plava i Gusinja upućena je brigada pod komandom Avre Cemovića koja se prethodno nalazila u Sandžaku prema Tutinu i Ribariću. Nakon dolaska na teren Plava i Gusinja, Cemovićeve čete počele su paliti kuće, ubijati mirne ljude, otimati stoku i vršiti nasilja nad muslimankama. Tokom 1913. u Plavu i Gusinju je strijeljano oko 800 lica. Muškarcima je bilo naređeno da nose crnogorske kape. Sve je to predstavljalo uvod u još dramatičnija zbivanja kada su otpočela nasilna pokrštavanja stanovništva. Pokrštavanje je vršeno uz odobrenje ministarstva unutrašnjih djela koje je odobrilo sveštenstvu da pristupi ovoj akciji. Saglasnost je dala i Mitropolija pod uslovom da se pokrštavanje izvede po crkvenim zakonima. Da bi spasili živote, ljudi su bili primorani da se pokrštavaju. Svi su morali prethodno da prilože taksirane molbe i nađu dva svjedoka pravoslavca. Potom su dobijali nova - hrišćanska imena. Svake nedjelje muslimanske žene i djevojke, sada pravoslavke, morale su izlaziti na "begluk" i zajedno sa Crnogorcima da igraju crnogorsko kolo, koje je zbog svog nacionalno-vjerskog šarenila nazivano "šareno kolo". U izvještaju Janka Vukotića iz aprila 1913. se navodi: "Danas u Plavu i Gusinju nema ni jednog Turčina po spoljašnošću, nego su svi Srbi. Najprije je jedno 240 Turaka mušketano, a ostatak je pokršten." Po nekim podacima, proto Đorđe Šekularac iz Gusinja pokrstio je 12.000 muslimana. Ovakve akcije pokrštavanja, kao i pogubljenja nekoliko stotina ljudi koji su se tome odupirali, zaprijetili su potpunim nestankom muslimana na ovom području. Pojedini autori, poput Blaža Ralevića, čak su navodili da su se muslimani pokrštavali "samoinicijativno i kolektivno. Gotovo trijumfalno, kao da su jedva dočekali da im se pruži prilika za taj odušak". Početkom maja 1913. na Cetinje je kod kralja Nikole stigla delegacija uglednih građana Gusinja koja ga je upoznala sa svim onim što se desilo u Gusinju i Plavu. Kralj je obećao da će narediti da se sve džamije otvore i da narod slobodno ispovijeda bilo koju vjeru. Ubrzo je, 7. maja 1913, u Gusinje stigao njegov izaslanik, brigadir Mašan Božović, koji je preuzevši dužnost oblasnog upravitelja, na zboru pred oko 15.000 ljudi pročitao kraljevu proklamaciju o slobodi vjeroispovijesti, da se svi nasilno prevedeni u pravoslavlje mogu vratiti islamu. Hodžama su bili vraćeni ključevi od džamija: "Istog je dana

ta ogromna masa ljudi krenula prema rekama Grnčaru i Vruji, gde su prali i peskom trljali mesta kuda su posipani vodicom, toliko jako dok im krv ne bi potekla.

Sve tri gusinjske džamije nisu mogle da prime one koji su željeli da klanjaju.” Strah je ipak ostao, postao sastavni dio preživljavanja. Tragovi su bili duboki. Zbog svega počinjenog i preživljenog mnogi su krenuli ka krajevima pod osmanskom upravom. Još za vrijeme pokrštavanja znatan dio stanovništva prebjegao je u sjevernoalbanske krajeve. Tamo su spas potražile i brojne albanske muhadžirske porodice iz Peći i Đakovice. Njihove su kuće bile paljene a oni tretirani kao odmetnici. Jovan S. Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela i zastupnik ministra prosvjete i crkvenih djela, u svojim spisima o zbivanjima iz 1912-1913. prosto piše kao o kosovskoj osveti. Davno je još primijećeno da u sukobu zakona i vlasti, zakon rijetko kada pobjeđuje.

Problem pokrštavanja ne može se posmatrati izolirano od širih tokova zbivanja, bez uklapanja u neophodni geografsko-historijski kontekst. Pokršćavanje nije bilo samo crnogorski specifikum, mada su Crnogorci stekli “dovoljno” iskustva u sličnim “misijama” u ranijim razdobljima. U pokušaju da opravda neke akcije prozelitizma tokom XIX stoljeća, dr. M. Dašić je, uz tezu da je “proces islamizacije doveo do deslovenizacije naselja”, isticao da borba protiv “poturica” nije povedena zato što su ti ljudi bili muslimani, već zato što su se oni počeli identificirati s Turcima, pa su kao takvi počeli da “usporavaju oslobodilačku borbu i suprotstavljaju se jedinstvu naroda u borbi protiv Osmanskog carstva”. Primanje islama nije uvjetovalo, niti moglo tvoriti deslavenizaciju. Vjera se ne prenosi biološki. Prema Hegelu, religija koja se čovjeku nameće nije njegova vjera, već je to njemu nametnuta vjera.

Odnos crnogorske države prema muslimanima je slojevito pitanje koje traži analizu sa više strana, a posebno pitanje Bošnjaka. Čim se načne, napisao je Lisjen Fevr, “svaki problem ne prestaje da se usložnjava, da se rasteže po širini i debljini”. U pristupu ovakvim temama treba odolijevati iskušenjima epike i manihejske interpretacije historije, jednoznačnog svođenja historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju, olahkim sudovima koji su snagom inercije ukorjenjivani kao dogme, prepoznatljivim floskulama o “identifikaciji sa agresorom”, mehaničkog preuzimanja nenaučne terminologije XIX stoljeća, uzimajući u obzir i naučne rezultate u svom užem i širem okruženju. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Legitimnu sliku prošlosti južnoslavenskog

prostora čini i ono što o njoj misle i Bošnjaci. Zato postoji u pojedinim naučnim krugovima i otpor prema propitivanju određenih tema, pošto im odgovara postojeća, konzervirana slika. Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti valjani i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Pojedini crnogorski historičari pokušavali su da u svojim radovima “odbrane” i “amnestiraju” crnogorsku državu od onog čemu su muslimani bili izloženi 1912-1913, da pokažu kako nasilno pokršćavanje nema izvorište i uporište u državnoj politici Crne Gore, da demantiraju naknadno “sređivanje” računa za prijašnje izgubljene bitke i neostvarene ambicije iz ranijih vremena.

Država, u principu, nikada ne odgovara za krivična djela, ali odgovara za posljedice krivičnog djela koje su u vršenju službe izvršili njeni organi, administracija, vojska, policija. Ona uvijek i svuda odgovara za takve posljedice, kao i za svaku drugu štetu koju pričine u vršenju službe njeni organi. Za utvrđivanje odgovornosti države u takvim slučajevima nisu neophodni “zapisnici”, “naredbe” ili slična dokumenta o “postojanju namjera”. Činjenica postojanja namjera dokazuje se, smatraju pravnici, svim dokaznim sredstvima, o njoj se zaključuje sa stanovišta zdravog razuma i normalnog ljudskog iskustva, uzimajući u obzir sve okolnosti događaja. Raširena sklonost da se demantira ili potiskuje teret vlastite prošlosti doprinosi devalviranju historije. Ratovi u kojem “oslobođenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i “pobjedničkih istina” koje prenebregavaju osnovne činjenice historijske stvarnosti, prelazeći bezobzirno preko suštine historijskih procesa, orvelovski odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj historičari teže osigurati, u ime “viših ciljeva” stvarnosti, na ograničenom broju historijskih činjenica, traženi naučni legitimitet.

Memić posebnu pažnju posvećuje i zbivanjima 1918-1919. u Gusinjsko-plavskoj krajini, lokalnim pobunama i novim stradanjima stanovništva. U Plavu je u februaru 1919. Vasojevički odred pobio nekoliko stotina lica, pretežno žena, djece i staraca koji nisu uspjeli da se blagovremeno sklone. Preživjelo stanovništvo, preko 3.000 lica, uspjelo je da prebjegne u Skadar, gdje su ih prihvatile savezničke snage i oko godinu dana držale u logoru. Prihvatilišta su dijelom održavali Italijani. Život u njima je bio pretežak. Posredstvom velikih sila ovo stanovništvo nakon toga je vraćeno u svoje opustošene i opljačkane domove. Prvi statistički pokazatelji pokazali su da je 1921. stanovništvo u Gusinjsko-plavskoj

krajini bilo desetkovano.

Davno je rečeno da kod onih koji vrše genocid postoji “prirodna potreba” za poricanjem zločina, da svoje nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. “Naučnom” numeričkom redukcijom osigurava se tzv. konfor za savjest dželata-egzekutora, svojevrstu dijalektiku cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih, pokrštenih, prevjerenih. Problem naučnika nije znanje već moral. Historija vrvi od proganjanja istine i dobra. Zlo je životna činjenica koja pokazuje veliku imaginaciju. O zločinima se ne može govoriti brisanjem identiteta žrtava i njihovim prevođenjem u apstraktne brojke, iznuđeno, selektivno i režirano, već zbog ljudskog i civilizacijskog uvjerenja, iskazujući pritom transnacionalne, komparativne, multidisciplinarne napore u njihovom preispitivanju, neopterećene kratkoročnim političkim interesima. Tamo gdje se politika postavlja iznad prava nema pravde.

Bez istine pravda nije potpuna. Na Balkanu nema prošlosti bez istine, mada se ona nerijetko, uslijed raznih unutarnjih i vanjskih pritisaka, kompromisno relativizira i žrtvuje radi uspostave i održavanja mira. Interesi savremene globalizacije neumoljivo “dotjeruju” balkansku prošlost i diktiraju reviziju historije, izbegavajući “teška sjećanja”.

Historija muslimana Balkana tokom XX stoljeća, tog “doba ekstremizma”, protekla je u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, kontinuiranih asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji veoma slična nizu decenija XIX stoljeća.

Muslimani nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Tradicionalni način istraživanja bio je u vezi sa politikom. Pretežno negativne predstave o islamu, muslimanima, “turskoj okupaciji”, prisutne su u historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope. Oskudna znanja i odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je rasističkog stava u tim historiografijama. U tradiciji je na Balkanu postojanje drugog i drugačijeg posmatrati odbojno. Semantički sadržaj izraza “Turčin” artikuliran je momentom religioznosti a ne etničke identifikacije. Nazivanje svih muslimana “Turcima” kod hrišćanskih naroda nije bila posljedica neznanja, već jakih predrasuda ali i sasvim konkretnog stava. Ovo neprevaziđeno stanje duha M. Krleža je nazvao fascinantnim “krugom turske magije”. “Okupacija” ne traje stotinama godina, niti se osmanska država može prosto nazivati “Turskim

carstvom”. Ukorijenjena i pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za mnoge stručne krugove koji su se mnogo više trudili da sude nego da razumiju. Massien de Clerval (1820-1896) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. Kontinuitet antimuslimanstva i antibošnjaštva je imao trajnost po svim osnovama. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija, bile višestruko imune na kontraargumente koji su izvirali iz suprotnih iskustava i saznanja. Zadatak uklanjanja povijesnih predrasuda uvijek je mukotrpan posao.

Viđenje vlastite prošlosti je površno i nepotpuno bez sagledavanja cjeline procesa u okruženju. Činjenica je da se u narodima u kojima se ne razvija historijsko saznanje, historijska svijest degeneriše. Nema historijskog naroda bez prošlosti, niti civiliziranog naroda koji ne razlikuje mit od historije. Bošnjaci žive u okruženju koje za sebe smatra da se rađa s gotovim identitetom, dok se Bošnjacima, konstantno, uvijek iznova nameće pitanje njihovog identiteta. Junak romana «Gusinjska godina» Zuhdije Hodžića s gorčinom je o tom stereotipnom stanju svijesti i duha govorio: «Ništa se bolje neće snaći ni naš porod. Jednom će ih nauku učiti škola, a drugom mi kod kuće... Ubjeđuju ih da su Turci a uče ih da mrze Turke. Kad u čitanju dođu do te riječi, a dođu počesto, ona se jedna zagrcnu, obore oči od stida... Svoju djecu uče da mrze našu, a našu da mrze sami sebe... Kao da mi nijesmo ništa imali: ni junaka, ni običaja, ni ljudi ni pjesama, ni učenjaka. Ako se neko njihov trnom ubo – sad ga pominju i turaju u knjige, slave i uče. A o nama ništa.»

Nacije su historijske, a ne organske ili ontološke pojave. Bošnjački, kao i svaki drugi nacionalni identitet, predstavlja kolektivnu historijsku ali i individualnu činjenicu. Narod se mijenja i oblikuje u historijskim procesima. U svakom nacionalnom identitetu, pa i u bošnjačkom, ustvrđuju historičari (Mustafa Imamović), postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i iskazuje. Čitava novija historija Bošnjaka, kako je istaknuto (H. Čaušević), satkana je od permanentne borbe za samoodržanje, od persekucija (muhadžirluka), otimanja vlastitog tla, uz potpunu destrukciju kulture i kulturne baštine muslimanske društvene skupine, pa nova pokoljenja teško mogu doznati da je progonjeni ili biološki razarani bošnjački narod bilo kada živio na određenom prostoru. Ratovi i iseljavanja su ostavili dubokog traga u

historiji Bošnjaka, njihovoj snazi, mentalitetu, brojne posljedice od kojih se bilo teško oporaviti. Iseljavanja su odnosila snagu, svakolike potencijale, ostavljajući iza sebe obrano mlijeko”, ranjivu zajednicu, isparceliziranu svijest, brisanje ili skraćivanje historije. Fragmentacija prostora dovela je do fragmentacije historije, mentalnih podjela, pozicije “povijesne pasive”, “vječite žrtve”, do “knjigovodstva smrti i progona”. Mnoge traumatične istine, činjenice nad kojim se mora misliti, iz historijske tmine izlaze na svjetlost dana. Stranice historije, tog “popisa zločina i nesreće” bivaju sve punije. Fenomen stradanja Bošnjaka treba sagledavati u svojoj historijskoj vertikali. Ne smije se brisati pamćenje o vremenima zla. Žrtve imaju pravo na satisfakciju. Istina ih ne može vratiti u život, ali ih spašava od zaborava. Kao civilizirano društvo, mi moramo, kako se s pravom ustvrđuje, uvažavati dostojanstvo onih koji su bili žrtve u prošlosti.

Ako se ne suočimo sa onim što se njima desilo, na izvjestan način tvrdimo da oni nisu bitni i da je važna jedino budućnost. Time se produžava njihovo žrtvovanje i čak učestvuje u njemu.

Pitanje je, nakon svega, da li je historija učiteljica života ili učiteljica smrti. Ona treba da uči o iskustvima prošlosti. Historijska svijest dugo nije izgrađivana unutar bošnjačkih naučnih krugova. Primarni problem, mada malobrojnih, bošnjačkih historičara bio je očiti tradicionalizam koji se iskazivao u odsustvu višeg stepena profesionalne, ali i nacionalne odgovornosti, u frontalnom zaziranju i izbjegavanju proučavanja «zatamnenih tema» XIX i XX stoljeća, neracionalnoj pomirljivosti prema nepravdi. Iza više generacija historičara ostali su, nakon svega, odbojni plodovi nekritičke, ideološke historiografije. Anemična uopštavanja su bila dugo izraz kolektivnog dostignuća, a istina individualni tragični usud. Bošnjačka, neoficijelna «oralna historiografija», uprkos svemu, nastavila je da živi i van okvira koje je nametala politika kao neosporni arbitar u svim delikatnim pitanjima struke. Sve dok je historija bila monopol moćnih, sjećanje je bilo privilegija popularnih oblika protesta neravnopravnih i marginaliziranih. Ono je bilo historija onih koji nisu imali ili izborili pravo na historiju. Sjećanje, smatraju sociolozi, znači postojanje a gubljenje pamćenja iščeznuće.

Treba prevazilaziti prijeteće sužavanje historijske svijesti, generaliziranje historijskog iskustva, redefiniirati odnos prema vlastitoj prošlosti, koji se mora bazirati na racionalnim prosudbama reljefnih historijskih etapa i dionica.

Ova knjiga, naročito u ovom postjugoslavenskom vremenu i

iskustvima koje je ono donijelo, utječe i na promišljanja o poukama historije i iskušenjima koja dugo već hronično prate Bošnjake i njihovu višestoljetnu borbu za opstanak. Prošlost i nedjela se ne mogu potisnuti ignorisanjem. Sve što se jednom zbilo ispunjava uslove da se ponovi. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima “analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo. Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima”. Suočavanje sa istinom traži kritičko znanje o sebi ali i o drugima, postavljanje pitanja, pružanje opcije različitih odgovora. Racionalna slika prošlosti je osnova na kojoj može da se izbjegne dezorijentiranost u sadašnjosti i odgovori na pitanja koja nameće budućnost. Prolazi vrijeme obimnih, suhoparnih i teško čitljivih knjiga pisanih za uske čitalačke krugove. Feljtoni i publicistika često dinamiziraju i aktueliziraju čitav niz pitanja koje nauka i politika zaobilaze ili potiskuju. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Svijest koju ona reproducira prisutnija je od svijesti stručne historije.

Fundirana publicistika gotovo je ravnopravna sa historijskom naukom. Bošnjačka historiografija će, uz uvažavanje novih činjenica, morati da revidira brojne ocjene i napusti dogmatsku terminologiju, da smjelije otvori teme «zatamnjene prošlosti», da historijska zbivanja i procese predstavi kompleksnije. Kontroverze, koje prate razvitak historiografskog saznanja, treba razrješavati novim istraživanjima, kreativnim i tolerantnim dijalogom neistomišljenika, ako se “učestvuje u znanju”, čime historijska nauka najuspješnije napreduje.

Memićeva knjiga o zbivanjima u Gusinjsko-plavskoj krajini, stavljena u širi kontekst, aktuelizira brojna pitanja. Ona ne govori samo o njegovom zavičaju, već na izvjestan način, upućuje i na promišljanja o fatalnim, cikličnim ponavljanjima historije, fatumu muhadžirluka, na razmjere i posljedice bošnjačkog stradanja, mogućnosti usporedbe ne tako davne prošlosti sa sadašnjošću. Ona upućuje i na promišljanja o bošnjačkom narodu u cijelosti, bez obzira na različite historijske i državne granice, na kolektivne tragedije i traume koje prevazilaze jedna drugu, na razmišljanja o poukama prošlosti. Reaktuelizirajući i odgovarajući na historiografske “bjeline” dobija na značaju koji nadraستا vremenske i tematske limite.

Primjenom tehnologije detabuiziranja, deideologiziranja i prevazilaženja prešutkivanja kao oblika potiranja prošlosti, ovakve teme mogu se studioznije istraživati i ulaziti smjelo u sve njene pore, kako bi se, pored otrežnjavanja i osvještavanja, trezveno osvijetlile sve bitnije dionice historije južnoslavenskog i balkanskog prostora. Na ovakvim zahtjevnim temama, na kojem je poletno i individualno godinama radio Memić, u drugim sredinama bile bi angažirane naučne institucije. Među Bošnjacima su one još uvijek, imajući u vidu sve okolnosti, pragmatični znak interesiranja, upornosti i samopregalaštva pojedinaca. On je svojim djelom napravio značajan iskorak, ali i izazov na koga bi i drugi historičari trebali adekvatno odgovoriti u smislu daljeg institucionalnog i sistematskog istraživanja.

Njegovi radovi su tu i da opomenu, da se nad bošnjačkom prošlošću mora duboko zamisliti, jer ona je, bez lažne patetike, bila tragična. Ono što je jednom bilo stvarno, to ostaje vječno moguće. Budućnost se time čini maglovitijom. Bez osvještavanja, piše Herman Broh, nema ni samosvijesti, a bez samosvijesti nijedan narod nije u stanju da savjesno uzme u svoje ruke sopstvenu političku sudbinu. Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da postane sastavni dio historijskog pamćenja. Brojna delikatna pitanja bošnjačke historije, sa svojim «bijelim mrljama», čekaju na svoje studiozne istraživače, radi potpunijeg sagledavanja prošlosti, samokritičkog suočavanja sa ogledalom historije. Radovi dr. Mustafe Memića su jedan od obaveznih putokaza na tom neminovnom, dugom putu otkrivanja i temeljitih preispitivanja.

Sarajevo, juni 2008.

Dr. Safet Bandžović

SADRŽAJ

PREDGOVOR

PRVI DIO

GUSINJSKO-PLAVSKA KRAJINA	3
Geografska obilježja – osnovni podaci	8
Stanovništvo	11
Društveno-ekonomska razvijenost	13
Život u razlikama	17
Uloga religije u Osmanskom carstvu	19
Položaj Gusinjsko-plavske krajine	23

DRUGI DIO

VELIKI RAT (1683-1699)	25
Osmanski poraz pred Bečom i početak krize Osmanskog carstva	27
Zauzimanje Herceg-Novog i protjerivanje muslimana	31
Spaljivanje Skoplja, Novog Pazara i Sarajeva	33

TREĆI DIO

IZMEĐU VELIKOG (BEČKOG) RATA I BERLINSKOG KONGRESA	37
„Istraga poturica” u staroj Crnoj Gori	39
Migracije stanovništva u XVIII stoljeću	43
Pokolj kolašanskih muslimana 1858. „Turci iz Srbije” i njihovo protjerivanje	49

ČETVRTI DIO

POSLJEDICE ODLUKA BERLINSKOG KONGRESA	53
Berlinski kongres	55
Stradanja nakon Kongresa	57

PETI DIO

STRADANJA U PRVOM BALKANSKOM RATU	61
Zločini 1912.	63
Zločini u Krajini 1913.	65

ŠESTI DIO

KRAJ PRVOG SVJETSKOG RATA I STRAH OD PONAVLJANJA ZLOČINA IZ PRVOG BALKANSKOG RATA .....

Dolazak jugoslavenskog puka u Plav.....	73
Pregovori na Čakoru.....	77
Nesporazumi o „pobuni” u Gusinjsko-plavskoj krajini	79
Razlozi „pobune”	83
Gušenje „pobune” i formiranje koncentracionog logora u selu Barbaluši kod Skadra	85
Pokolj stanovništva u Šahovićima.....	93

SEDMI DIO

FAŠISTIČKA OKUPACIJA I ODGOVOR

DVAJU POKRETA .....

Okupacija zemlje	97
Zločin Pavla Đurišića u Vasojevićima i kontrarevolucija	99
Politička diferencijacija 1941-1942.	101
Bihorska tragedija i stradanje Bošnjaka u pljevaljskom i pribojskom kraju	105
Kanali za povezivanje rukovodstava KPJ i Glavnih štabova NOP odreda.....	107
Prebacivanje delegata na Kosovo	
Sterija Atanasov na putu od Moskve do Makedonije	113
Kanal selo Mašnica – most na Limu u selu	
Nokšići – Gusinje – Selo Dragije	119
Pokrajinski komitet KPJ za Kosovo i Metohiju	121

REZIME	125
PRILOZI	129

DOKUMENTI

ZNAČAJNE LIČNOSTI OSLOBODILAČKE I ANTIFAŠISTIČKE BORBE GUSINJSKO-PLAVSKE KRAJINE (kratke biografije)

Ali-paša Fero Gusinjac (Ali-beg Šabanagić)

Braća Hasan Haso i Mehmed Medo Ferović

Smail efendija (Smaka) Nikočević

Bejtulah Bejto Plava

Mula Jahja Musić

Mula Agan Kojić

Jakub Ferović

Ponos svog rodnog kraja

Začetnici antifašističke borbe u gornjem Polimlju 175

Mirko Krdžić

Đuro Lončarević

Sadik Bekteši (Ahmetaj)

Melehat Dedović

Salih Radončić

Neki nosioci kulturnog preporoda

POGOVOR .....

185

IZVODI IZ RECENZIJA .....

187

akademik Muhamed Filipović

mr. Sefer Halilović

Safet Bandžović, RADOVI DR. MUSTAFE MEMIĆA U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU

BIBLIOGRAFIJA DR. MUSTAFE MEMIĆA .....

211

BIBLIOGRAFIJA DR. MUSTAFE MEMIĆA

KNJIGE

VELIKA MEDRESA I NJENI UČENICI U REVOLUCIONARNOM POKRETU, Skoplje, 1984.

PLAV I GUSINJE U PROŠLOSTI, Beograd, 1989.

BOŠNJACI-MUSLIMANI SANDŽAKA I CRNE GORE, Sarajevo, 1996.

KORIJENI ZLA I NASILJA, Sarajevo, 1996.

POZNATI BOŠNJACI SANDŽAKA I CRNE GORE, Sarajevo, 1998.

KAD IZ STARAČKIH GRUDI PRIKRIVENA SE ZAVIST I ZLOBA PROBUDI, Sarajevo, 2001.

BOŠNJACI (MUSLIMANI) CRNE GORE, Podgorica, 2002.

POJAVE PROZELITIZMA U GUSINJSKO-PLAVSKOM KRAJU, Sarajevo, 2004.

SJEĆANJE NA DŽEVAHIRU MEMIĆ-HOT, Sarajevo, 2004.

ČLANCI I PRILOZI

ULOGA PLAVSKOGUSINJSKIH KOMUNISTA NA USPOSTAVLJANJU I ODRŽAVANJU VEZA IZMEĐU NARODNOOSLOBODILAČKIH POKRETA KOSOVA I CRNE GORE, *Kosovo*, br. 6, Priština, 1977.

MUSLIMANSKI OMLADINSKI PARTIZANSKI BATALJON PLAVA I GUSINJA, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd, 1980.

ZUFER MUSIĆ I NJEGOV LIST „NAŠ DOM“, *Istorijski zapisi*, br. 3, Titograd, 1980.

ZAJEDNIČKO DJELOVANJE KOSOVSКИH I MUSLIMANSКИH PARTIZANSКИH JEDINICA NA TERITORIJI PLAVA I GUSINJA I UČEŠĆE MUSLIMANSКИH PARTIZANSКИH JEDINICA U SAMOSTALNIM BATALJONIMA KOSOVA, *Kosovo*, br. 9-10, Priština, 1980.

PLAV I GUSINJE U NOB-u U 1941. I 1942. GODINI, Zbornik radova: „Ratna prošlost“, knj. 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981.

KARAKTERISTIKE POKRETA OTPORA PROTIV SPROVOĐENJA ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA U GUSINJSKOM OKRUGU 1878. DO 1880, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 16, Sarajevo, 1982.

UČENICI VELIKE MEDRESE U REVOLUCIJI, *Novopazarski zbornik*, br. 6, Novi Pazar, 1982.

POLITIČKA DIFERENCIJACIJA I KARAKTERISTIKE RAZVOJA NOP-a U PLAVU I GUSINJU U 1943. GODINI, Zbornik radova: „Prelomni događaji NOB-a u 1943. godini u Crnoj Gori“, Titograd, 1985.

POLITIČKA AKTIVNOST ZATVORENIKA I STVARANJE PARTIZANSКИH JEDINICA U ZATVORIMA I LOGORIMA NA TERENIMA ALBANIJE TOKOM 1943. GODINE, Zbornik radova: „Prelomni događaji NOB-a u 1943. godini u Crnoj Gori“, Titograd, 1985.

HIVZIJA ČATOVIĆ, ŽIVOTNI PUT I DJELO (1913-1944), *Rožajski zbornik*, br. 6, Rožaje, 1987.

MELEHAT HODŽIĆ - ŽIVOTNI PUT I DJELO, *Rožajski zbornik*, br. 7, 1988.

MUSLIMANI IZ CRNE GORE U ALBANIJI, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji“, Titograd, 1991.

NASTANAK I ŠIRENJE ISLAMA U SADAŠNJIM GRANICAMA CRNE GORE, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991.

CRNOGORSKI MUSLIMANI U GRADAŠČEVIĆEVOJ BUNI, *Oslobođenje*, 19-22. 1. 1991, Sarajevo; *Zmaj od Bosne*, Tuzla, 1991.

AGRESIVNE PRETENZIJE CRNE GORE PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I NJENA GENOCIDNA PONAŠANJA PREMA MUSLIMANIMA, *Pravna misao*, br. 5-8, Sarajevo, 1992.

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE SANDŽAKA (ZAVNOS), Zbornik radova: „Sandžak na putu autonomije“, Sarajevo, 1995.

SARAJEVO KAO MIGRACIONI CENTAR MUSLIMANA IZ CRNE GORE, Zbornik radova: “Prilozi historiji Sarajeva”, Sarajevo, 1997.

SJEĆANJA NA REDŽA MULIĆA, *Almanah*, br. 15-16, Podgorica, 2000.

ANTIFAŠIZAM KAO JEDAN OD FAKTORA UDRUŽIVANJA LJUDI RAZLIČITIH NACIONALNOSTI I VJERA, Zbornik radova: „Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost“, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2004.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE I SPECIFIČNOSTI SANDŽAKA U ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI (1941-1945), Zbornik radova: „Sandžak juče, danas i sutra“, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005.

NEKA PODSJEĆANJA NA 1945. GODINU U MULTINACIONALNIM SREDINAMA, Zbornik radova: „Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine“, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.

